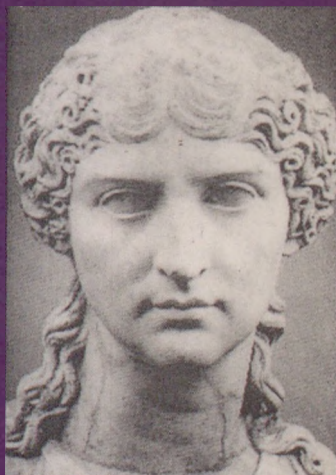

319.863 UFFP

36

PARTES POPULORUM MINORES
ALIENIGENAE

7/2002

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

2002/7

PARTES POPULORUM MINORES
ALIENIGENAE

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

NŐI SORSOK A TÖRTÉNELEMBEN

Szombathely/2002

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Felelős szerkesztő / Responsible editor

Mózer Ibolya

Kiadja / Issued by

Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszék
Berzsenyi Dániel College, Department of History
Szombathely
Károlyi Gáspár tér 4.
H-9700 Hungary

A kötet kiadását
Szombathely Városa
és a
Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Bizottsága
támogatta

ISBN 1219-5545

Szerkesztés: L^AT_EX 2_ε

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

430

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	5
MÓZER IBOLYA: „Rendkívüli” nők Rómában a korai principatus idején	7
CSAPLÁROS ANDREA: Nők hellenisztikus kori pénzérméken	47
HORVÁTH ANDREA: Női sorsok pannóniai sírfeliratokon	77
SZÁNTÓ BALÁZS EDIT: A nő a zsidó hagyományban	101
BILKEI IRÉN: Nemesasszonyok a XVI. századi Zalában	119
VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN: Női sorsok a polgári forradalomban és szabadságharcban (1848 – 1849)	133
FORRÁSKÖZLÉS: Bihary Róza: Emlékképek egy polgárháborúból (1848-1849)	167

KATONA CSABA: Napló és írója: egy lány balatoni „szerelmei” 1841-ben	201
KATONA ATTILA: „Tanácskozásuk több mint az asszonyok parlamentje”	231

Előszó

Történelmi és nemzetiségi tanszéki kiadványunk újabb kötete kapcsolódik a korábban megkezdett és publikált kisebbségi kérdéshez. Témaválasztását tekintve mégis rendhagyó, mert nem a társadalom etnikai, vallási diaszpóráival, hanem a nőkkel foglalkozik.

Létszámukat tekintve a nők nem feltétlenül jelentik egy adott ország, állam számszerű kisebbségét, sőt sok helyütt éppen a többséget alkotják. A nők társadalmi helyzetében mégis, a számszerűségtől függetlenül, használható a kisebbségi terminológia, mert egészen a 20. századig, az emancipáció beköszöntéig, a nők a társadalom periferiáján élő réteget jelentették.

A társadalmak értékét az adja, hogy a benne élőknek milyen életminőséget biztosítanak, mennyire boldogok, szabadok az emberek. A társadalmakat alkotó egyének nemük szerint: férfiak és nők, mégis határozottan állítható, hogy az újkorig a társadalomról alkotott vélemények, s valószínűleg maga a társadalmi közösség is döntően férficentrikus volt.

A bibliai teremtéstörténet első változatában a két nem teremtése együtt és isteni képmásra történik: „Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, *férfinek és nőknek*”

teremtette őket.” A második teremtéstörténet szerint az isteni emberteremtés csak a *férfira* vonatkozik: „Akkor az Úristen megalkotta az embert a föld porából és orrába lehelte az élet leheletét. . . . De a maga számára az ember nem talált segítőtársat, aki hasonló lett volna hozzá. Ezért az Úristen álmot bocsátott az emberre, s mikor elaludt, kivette egyik oldalcsontját, . . . azután a kivett *oldalcsontból megalkotta az asszonyt*. . . . Asszony a neve, mivel a férfiből lett. Ezért a férfi elhagyja apját és anyját és a feleségéhez ragaszkodik, s a kettő egy test lesz.”

A második teremtéstörténet a „Iudas” abban, hogy a két nem megítélésében máig tartó diszkrimináció illeti a nőt (asszonyi állapot, a gyenge nő, keresd a nőt, mint a bajok előidézőjét, stb.). A nőt testi felépítésük teszi nővé, a nők nő volta fiziológiai adottság és nem fatalisztikus módon érvényesülő alávetettség. A nemek közötti biológiai, pszichológiai különbségek nem támasztják alá azt a hierarchikus rendet, melyben az uralkodó férfiak alárendeltjei a „gyenge” nők.

Karinthy Frigyes szellemesen jegyzi meg a Capillária előszavában: „Az ember valahogy úgy kétnemű, hogy nem olvad össze eggyé, mint az állatfajok, hanem két nemében megtartja egyéni mivoltát. Ha egyedül vagyok a szobában, akkor ember vagyok. Ha bejön egy nő, akkor férfi lettem. És annyira vagyok férfi, amennyire nő az, aki bejött a szobába. . . . Végső formája tehát felfedezésemnek: ember nincsen, csak férfi és nő van.”

A kötetünkbe összegyűjtött tanulmányok az ókortól a modern korig különböző női sorsokat mutatnak be, olyan nőket, akik tetteik és az írásbeli források maradandó emlékeivel nyomot hagytak a történelem múltba vesző országútján.

A Szerkesztő

Mózer Ibolya
„Rendkívüli” nők Rómában a korai
principatus idején

Az ókori Rómában a nők társadalmi, politikai, jogi, sőt mindennapi helyzetének megítélésében általában az arisztotelészi megközelítés adta az alaphangot. A hellén filozófus szerint az állatvilágban megmutatkozó különbségek, hogy a hím az erősebb, az uralkodó, a nőstény a gyengébb, az alárendelt elem, az emberek között is természettől fogva szükségszerűen meglévő állapot. Arisztotelész úgy vélekedett, hogy az emberek közötti különbségek eredményezik a szabadok és a szolgák létezését. Szolga az, aki mástól függővé tudja magát tenni, és csak annyi jut az észből, hogy észlelni tudjon.¹

Az élőlények láncolatában a zóon politikon² a csúcs, miután a nő nem rendelkezik az államalkotó lény jogával, így minden vonatkozásban csupán alárendelt lehet. Az ókorban Arisztotelész magyarázatát nem kérdőjelezték meg. Így férfi és nő viszonyában ugyanaz a fölé-alárendeltségi viszony jelentkezett, mint tulajdonos és rabszolga, apa és gyermeke esetében. Míg azonban a példákban felsorolt alárendeltség nagykorúsággal, felszabadulással megszűnhetett, addig a nő haláláig – a dolgok természetes rendje szerint – megmaradt ebben a kedvezőtlen szerepben.

A római jog is ehhez a férfi-centrikus elvhez igazította álláspontját. A nő, a férfi vágyainak kielégítője, s bármilyen ambiciózus is a nő, a férfi kreativitására való vágyakozása, annak követése nem lehet tökéletes, csak utánczás. A kiváló (tisztá, erkölcsös, méltóságteljes, állhatatos) nő kötelessége, hogy méltóvá váljon férjéhez, apjához.³

A római nő jogi helyzetének kérdése elválaszthatatlan a familiától. A római társadalom alapegységében, a családban a mos és a fas (az erkölcs és az istenek törvényei) adták a szabályozás rendjét. A nők a pater familias felügyelete alatt álltak, akik tehát családjogi állapotuk alapján personae alieni iuris-nak⁴ minősültek. Csak magánjogi téren voltak jogalanyok, politikai jogokkal nem rendelkeztek. Általában nem lehettek családfők, gyámok, nem szerepelhettek szerződéses tanújaként, nem lehettek perbeli képviselők. Cselekvőképesség tekintetében ugyancsak korlátozások illették; a nő még önjogúvá válása után is, élete végéig gyámság alatt maradt, bár vagyonát maga kezelhette, de gyámja hozzájárulása kellett akár jognyilatkozataihoz, akár perléshez, sőt kezességet sem vállalhatott.⁵

A hagyományos, ideális római család természetes és szakrális kötelékként működött, ahol az időskorú szülőket a felnőtt gyerekek eltartották. A férj vagy a gyerekek korai halálával ez az ideális állapot megszűnt, a család nehezen tudott alkalmazkodni a változáshoz.

A több mint ezeréves római történelem során nemcsak a társadalom, természetesen a nő helyzete is változott, és bár mindig voltak rendkívüli vagy éppen különleges helyzetben lévő nők, de az emancipáció⁶ lényegét illetően csak kisebb lépésekkel számolhatunk.⁷

A római nő helyzetét több megközelítésben, több szempontból vizsgálták: így a jog világából nézve, a házassági formák alakulása szerint, társadalmi státusuk alapján vagy a magánszféra, a családi élet oldaláról. Izgalmas az a megközelítés, mely a nő helyzetének alakulását a beteg nő szempontjából szemléli.⁸ A nő személyiségének elemzésekor, a korabeli római társadalomban és a magánéletben elfoglalt helye vizsgálatakor fontos szempontnak tekintették, hogy

a betegség okozta kiszolgáltatottság milyen konfliktusaival kellett a nőnek számolnia. Főként a francia nyelvű szakirodalom fogalmazza meg a beteg nővel kapcsolatos kérdéseit többek között így: Ki ápolta a nőt? Egyáltalán foglalkozott-e vele valaki, ha beteg lett? Betegségében a nő autonóm módon viselkedett-e, vagy valaki előírta, hogy miként kell ilyen esetben viselkednie?⁹

A nők emancipációja szempontjából fontos kérdés: a házasság. Házassággal kapcsolatban kétféle nőtípusról beszélnek a római irodalmi források 1. Akit elvesznek feleségül és családanya lesz.¹⁰ 2. Akit nem vesznek feleségül. Ennek megfelelően két Vénusz-kultuszról beszélhetünk. A feleségek és családanyák, a matrónák pártfogója, a kegyes Vénusz, akiről Catullus azt írta egyik fiktív lakodalmi énekében, hogy a kegyes Vénusz „az érdemes nászok összekötője”.¹¹ A másik a „furtius amor” Vénusza, Vénusz Erycina,¹² aki az érzékeket nyitja meg, a prostituáltak, a felszabadított rabszolgánők Vénusza.

Mater familiasnak azt a nőt tekintették, aki tisztességben élt. A családanyát ugyanis a többi nőtől erkölcsi magatartása különböztette meg, és választotta el.¹³ A családanyát, a matrónát nemcsak mint személyt illetve tisztelet, de mint csoportot is, meghatározott társadalmi szerepük volt, ők biztosították a családok, és egyben az állam folytonosságát. Különösen fontos volt ezen a területen a matrónák feladata a római társadalom vezető rétegei, mindenekelőtt az ordo senatorius esetében, hiszen ebbe a rendbe bele kellett születni. A polgárháborúk és a proscriptiók következtében a szenatori és a lovagrendi családokban súlyos demográfiai problémák jelentkeztek.

Bár a principatus korára változott a római házasság formája, de a házastársak közötti kapcsolatban továbbra sem a szerelem, az egyéni érzelem volt általában az alapszempont. A házasság tulajdonképpen üzlet volt, ahol a nőt az üzlet lebonyolítása során nem kérdezték meg, mert lehetetlennek tartották a párbeszédet egy olyan csoport tagjával, amely csoport tagjai nem urai az érzelmeiknek (impotens). A nő ebben az üzletben, a házasságban az egyik manusból a má-

sik manusba került, az atyai hatalomból a férj hatalmába. Sőt arra is volt példa, hogy az egyik férj hatalmából a másik férj hatalmába. Így történt ez az ifjú Cato házasságában, miután már szült neki gyermekeket a felsége, Marcia, átengedte őt barátjának, Hortensiusnak. Majd Hortensius halála után Marcia visszatért férjéhez.¹⁴

Idővel a manupos házasságok helyét egyre inkább a manus nélküli házasságok vették át.¹⁵ Ezeknél a házasságoknál a nő mint házastárs nem állt férje hatalma alatt, ha hatalom alatti volt, maradt addigi agnatiójában,¹⁶ ha önjogú volt megtarthatta önjogúságát és vagyonát. Gyermekei azonban férje agnatiójába kerültek. Az apa ekkor már egyre gyakrabban emancipálta lányát, a praetor által kinevezett gyám alá helyezte, és ettől kezdve saját pénzügyeit rendezhette, rendelkezhetett felette.

A manus nélküli házasságok gyakorisága, vagyis az a tény, hogy a házasság korábbi formája fellazult, a család kizárólagos jellegén is egyre szélesedő rést ütött. Általános szokássá vált, hogy a családok vidékről városba költöztek, így megváltozott a matróna szerepköre a családi gazdaságon belül. Korábban mint domina, a mindennapi élet aktív résztvevőjeként irányította a házi munkákat, a gazdaságot. Városba költözve, házkörűli teendői csökkentek, felszabaduló szabadidejében magával is kezdett törődni a nő, szórakozott, szépítkezett, kultúrálódott, a görög nőhöz hasonlóan individualizálódott. Anyai funkciója mellett mint személyiség jelent meg maga és mások számára egyaránt. A személyiséggé váló nők esetében azonban erkölcsi problémák is adódtak.

A hagyományos női szerep módosulása együtt járt azzal az igénnyel, hogy a nő – aki most már önmaga kívánt lenni –, társadalmi funkciót is betöltsön. Az „új típusú” feladatkör mind a matrónak, mind a nem-házassági kötelékben élő nők számára problémát jelentett.

A férfiakra sem maradt hatástalan a nők megváltozott helyzete. A férfi fenntartotta a házasságot, a családot, de hosszabb vagy in-

kább rövid ideig tartó személyes kapcsolatoknak, érzelmeknek is teret engedett. A házasságon kívüli kapcsolatokban résztvevő nők a hagyományos feladatoktól elszakadtak, kapcsolataik révén meggazdagodhattak, gazdasági, pénzügyi függetlenséggel, és ebből következően hatalommal rendelkezettek.

Az ambiciózus nőknek természetesen továbbra is a „megfelelő” házasság biztosíthatta társadalmi pozíciójuk megerősítését. A házasság azonban nem jelentett számukra személyiségüket bezáró börtönt, hanem felemelkedésük lépcsőjét, házasságuknak válással könnyen véget vethettek. Az elvált nő emancipált lett, gyakorlatilag kedvére találhatott magának újabb házastársat, aki hatalomvágyát kiszolgálta, vagy szabadon bocsátkozhatott az erkölcsi korlátok nélküli életbe. Már a köztársasági kor végén a társadalom felsőbb rétegeiben a válás jóval gyakoribb volt, mint az alsóbb rétegekben.¹⁷

Ezzel függ össze, hogy Augustus, a pincipatus megteremtője, családjogi törvényeivel (lex Iulia de adulteriis, lex Iulia de maritandis ordinibus, lex Papia Poppaea) a hagyományos családi kötelek fenntartását szorgalmazta.¹⁸ Törvényeit nemcsak saját családja, de a vezető ordok sem tudták elfogadni. A manus nélküli házasságok esetében a váláshoz nem volt szükség hatóság közreműködésére, akár divortiummal (a felek közös akaratával), akár repudiummal (egyoldalú nyilatkozattal) történt a válás.¹⁹

A római nőkre vonatkozó források tekintetében, akár irodalmi, akár történetírói munkákról legyen is szó, két dolgot kell előljáróban megjegyezni: 1. A forrásokat férfiak írták, férfiszempontú megközelítésben. 2. Csak olyan nőkről, esetekről kapunk beszámolót, akik társadalmi státusuk alapján fontosak volt, tehát általában az első két ordo tagjaihoz tartoztak, illetve valamilyen szempontból szokatlan, pozitív vagy inkább negatív értelemben „különleges” pályát futottak be.²⁰

Már a principatust közvetlenül megelőző időben férfi és nő kapcsolatában sajátos ambivalencia érzékelhető: a tradíciók felrú-

gása mellett, a hagyományokhoz való merev ragaszkodás együtt jelentkezik.²¹

Természetesen sem a római történelem egészében, de még a korai principatus korában sem beszélhetünk általában a nőkről. Ennek számtalan szubjektív és objektív oka van, többek között a források, főként a nőkre vonatkozó források korlátozottsága. A meglévő forrásanyag segítségével is csak töredékes lehet az a prosopographia, melyet akár csak a Iulius-Claudius dinasztia korának nőalakjairól összeállíthatunk. Jelen munkánkban legfeljebb az adott időszakra vonatkozó női adattár előmunkálatait végezhetjük el, mely egy későbbi munkában teljesebben ki, és nyújthatja a korai principatus nőalakjainak gazdag tárházát.

Az i.sz. 1. századi római nőről általában beszélni azért sem szabad, mert csak konkrét, egyedi személyiségjegyekkel, sajátos társadalmi státussal rendelkező nők adták a női társadalom egészét. Számtalan nő és nőtípus alakja körvonalazható a korai principatus időszakában is, ezek közül, jelen munkánkban csak néhány, mindössze négy nő részletesebb bemutatására vállalkoztunk, akik sajátos helyzetük következtében a nagypolitikát is befolyásolták.

A bemutatásra kerülő – félelmet és szánalmat keltő – nők (Agrippina maior, Valeria Messalina, Agrippina minor, Poppaea Sabina) mindegyike a korai principatus első dinasztijának, a Iulius-Claudius dinasztianak vagy születése, vagy házassága révén tagja volt, tehát politikai szempontból mindenképpen jelentős helyzetben lévő nőkről van szó.

Viselkedésük, férfiakra, főként férjükre gyakorolt hatásuk, befolyásuk alapján meghatározó volt az első princeps feleségének, Liviának a példája. Augustus és Livia kiegyensúlyozott, boldog házassága, legalábbis, ami a propagandát illetve, a római állam salusát szimbolizálta. Suetonius Augustus halálakor a boldog házastársi élet ideális képét rögzítette: „... hirtelen Livia csókjai közt, e szavak kíséretében halt meg: »Livia, emlékezz házasságunkra, s élj boldogul.«”²² Tacit-

tus mindehhez ironikusan hozzáteszi, hogy a példaértékű házasság csak a halott férjjel kapcsolatban jelentkezett, és ezek után a pietas uxoris²³ mint Augusta²⁴ a kulisszák mögött rossz szellemként működött tizenöt éven keresztül fia, Tiberius „társuralkodójaként”. A harmonikusnak mondott kapcsolat legnagyobb tragédiája az volt, hogy házasságukból nem született gyermek,²⁵ de Livia házasságon belüli helyzetét és a politikai életre gyakorolt befolyását még ez sem tudta kedvezőtlené változtatni.²⁶ Livia tárgyilagos, helyes megítélésében sem az egyoldalúan hízelgő augustusi propaganda, sem a szélsőségesen elfogult ellenzéki tacitusi-suetoniusi ábrázolás nem fogadható el. Bár Livia alakjával nem kívánunk részletesebben foglalkozni, de annyi megállapítható az első princeps feleségéről, hogy azonosulni tudott Augustus politikai terveivel, és kellő mérséklettel, belátással vett részt a princeps magán- és közéletében.

Augustus dinasztikus politikájában a női utódok biztosították a Iulius-Claudius ház megerősítését. Miután egyetlen leánya volt, Iulia, a tőle származó utódok jelenthették a dinasztikus hatalom folytatását. Két kívülálló, a családdal vérségi kötelékben nem álló férfi: M. Antonius (Augustus testvérének, Octaviának a férje) és V. Agrippa (Augustus lányának, Iuliának a férje) mint házastársak járultak hozzá a Iulius-nemzetség fennmaradásához. Az Antonius utódok²⁷ talán nem jelentettek olyan veszélyt, mint az Agrippa-ág. Az Agrippa vonalnál a korán elhunyt fiúk mellett a női ág jutott előtérbe, így került a politikai élet és a princepsi ház színpadára az idősebb Agrippina.

Agrippina maior²⁸

Augustus barátjának, Vipsanius Agrippának és Augustus lányának, Iuliának volt a gyermeke, tehát az első princeps unokájaként látta meg a napvilágot i.e. 14-ben. Majd i.sz. 5-ben házasságot kötött Augustus feleségének, Livia Drusillának az unokájával,

Germanicusszal,²⁹ akinek egyébként anyai (ifjabb Antonia) nagyanyja a princeps vérszerinti nővére, Octavia volt. Antonia maior házassága tehát egyesítette az Antonius-Octavia és az Agrippa-Iulia ágat.³⁰ Az idősebb Agrippina a római családi élet hagyományainak folytatója, hűséges feleség, kiváló matróna volt, aki 9 gyermeket szült Germanicusnak.³¹ Nemcsak követte férjét Germaniába, de férfiakat megcsúfoló bátorsággal akadályozta meg, hogy Germanicus távollétében pánik törjön ki a római táborban, és Xantennél lebontsák a rajnai hidat. Nő léteére átvette a vezéri tiszteletet, a lerongyolódott katonáknak ruhát, a sebesülteknek kötszert osztott. Tacitus nyomatékosan jegyezte meg: „... ott állt a hídfőnél, így fejezte ki elismerését és köszönetét a visszatérő legióknak.”³² Miközben az auctor elismeréssel szólt a bátor Agrippina maiorról, nem hallgathatta el a princeps iránti megvetését. Úgy dicsérte a női helytállást, hogy ezzel a lehető legsötétebbre festette a principatus rendszerét. „Nagyobb úr már a seregeknél Agrippina, mint a legatusok, mint a vezérek, asszony fojtotta el a zendülést, amelynek a princeps neve gátat vetni nem tudott.”³³

Agrippina politikai ambíciói férje halála után (i.sz. 19-ben) váltak nyilvánvalóvá, miután gyermekei számára a hatalmat követelte. Meg volt győződve, hogy Germanicust megmérgezték, és őt jogtalanul megfosztották attól, hogy császárné legyen. Amikor a hatalmon lévő princepsnél, Tiberiusnál ebédelt, egyáltalán nem vett magához ételmezt, attól tartott, hogy megmérgezik.

Jellemét az sem törte meg, hogy Livia halála után Pandateria szigetére száműzték, ahol i.sz. 33-ban éhhalált halt.³⁴

Tiberius komoly ellenfélnek tekintette Agrippina maiort, nem elégedett meg az ellene felhozott vádak alapján kirótt száműzetéssel, félt attól, hogy bátor halála rokonszenvet vált ki. Ezért javasolta, hogy Agrippina maior születésnapját iktassák a tilalmas napok sorába. Büszkén hangoztatta, hogy kegyesen járt el, mert nem fojtotta meg kötéllel, illetve nem vetette a Sójajok lépcsőire,³⁵ hanem csak

Agrippina maior

száműzte, „...e kegyes cselekedete elismerésül megengedte, hogy senatusi határozattal köszönetet mondjanak neki, és a capitoliumi Iuppiternek áldozati adományt szenteljenek.”³⁶

Agrippina háttérbe szorításának és halálba kényszerítésének kései megbosszulói között volt gyermeke, Gaius Caligula, aki császárként rehabilitálta anyja emlékét, és i.sz. 37-ben halotti urnáját Augustus mauzóleumában helyeztette el.³⁷ Anyja emlékezetére cirkuszi játékokat rendezett, és díszkocsin vitette anyja képmását.³⁸

Messalina alakjának politikai összefüggései

Más képességekkel rendelkezett, bár ugyancsak politikai ambíciók fűtötték a korai principatus egyik leghírhedtebb asszonyát: Valeria Messalinát.³⁹ Atyai és anyai ágon egyaránt Liviától származott,⁴⁰ i.sz. 39-40-ben feleségül ment a nála 34 évvel idősebb Claudiushoz.

Messalina alakjának ábrázolásában a régi és a modern szakirodalom kategorikusan egysíkú, olyan nőt látnak benne, aki korának legerkölcstelenebb asszonya volt. Messalina kicsapongásai egyáltalán nem voltak olyan szokatlanok abban a korban – ebben például az első princeps lánya sem maradt el mögötte –, hogy ezzel kellene minden lépését magyarázni. A hagyományoktól eltérően figyelembe kell vennünk, hogy Messalinát nem csupán ösztönei vezették, hanem mint a „divus Augustus” rokona, az uralkodó felesége és az utód anyja, valójában az Imperium első asszonyaként díszelgett. Nem lényegtelen az a szempont sem, hogy miután Augustus rokona volt, Claudius a vele való házasság révén saját pozícióját is erősíteni kívánta. Az Augustus iránti tisztelet számos nyomát megtalálhatjuk a negyedik princeps, Claudius esetében.⁴¹

Az auctorok Messalina és az ifjabb Agrippina összehasonlításakor az egyik érzékiségét, a másik kapzsiságát, hatalomvágyát emelték ki.⁴² Tacitus, a történetíró ellentmondásba keveredett, amikor arról beszélt, hogy Messalina „megcsömörlött a könnyű házasságtörésektől, és addig ismeretlen kéjekbe süllyedt,”⁴³ amikor ragaszkodott – bár érvényes házasságban élt Claudiuszal, – a Caius Siliusszal kötendő házassághoz. Azok az érvek, melyeket Tacitus szerint C. Silius felhozott a házasság érdekében Messalina előtt, sokkal inkább egy politikai államcsíny lehetőségeit tartalmazták, mint egy nimfomániás asszony vágyainak kielégítését. Az új házassággal, Britannicus adoptálásával Messalina pozíciói megerősödhettek. Ilyen előzmények és megfontolások vezettek i. sz. 48-ban a princeps elleni összeesküvéshez, melyben maga a császárné is részt vett. A terv végrehajtását Ta-

Valeria Messalina

citius is mesébe illő, merész tettnek minősítette: „... a kijelölt consul a császár feleségével, előre bejelentett napon, hiteles tanúk közreműködésével, tulajdonképpen gyermekek világrahozása céljából házassági szerződést köthetett”.⁴⁴ A házasságot azonban nem csupán szexuális okokból támogatta Messalina, ezt bizonyítja, hogy az összeküvésbe politikailag befolyásos személyeket vontak be, köztük praefectusok is. Bizonyosan tudott a dolgról Lusius Geta, a testőrség parancsnoka; Turranius praefectus annonae; Rufrius Crispinus; Caecina Largus; L. Vitellius; Plautus Lateranus.⁴⁵

A leendő férj, C. Silius is előkelő családból származott, i. sz. 48-ban kijelölt consul volt.⁴⁶ A praetorianusok támogatása ellenére

Narcissus, Claudius befolyásos szabadosának energikus közbelépése megelőzte az összeesküvést. Sokat vitatott kérdés, hogy a beavatottak ilyen széles köre mellett még kirobbanása előtt miért omlott össze a terv.

Figyelemreméltó Tacitus megjegyzése, hogy Messalina attól félt, hogy a Claudius elleni összeesküvés sikere esetén Silius nem tartja meg házassági és adoptálási ígérését. Ugyanakkor Silius számára is fontos volt a házasság, mert csak úgy léphetett volna a császár helyébe, ha előbb perfektuálja a császári házzal való kapcsolatát. Még mindig fennmaradt az a kérdés, hogy az összeesküvők miért vállalták a hosszú várakozás kockázatát. Talán elfogadható ok ezzel kapcsolatban, hogy Silius először consuli hivatalba akart lépni, hogy a szenátussal szemben az államcsíny után is kedvező pozícióban lehessen. Ezen kívül talán még az adhatott okot az időhúzásra, hogy a princeps környezetében lévő fontos személyek nem mindegyikével történtek meg a szükséges tárgyalások.

A politikai összeesküvés okait kutatva, ha elismerjük is, hogy Messalinát politikai célok vezérelték, vissza kell utasítanunk azt a feltételezést, mely szerint társuralkodó kívánt volna lenni. Az i.sz. 48. évi összeesküvéssel kapcsolatban a szakirodalomban a következő okok és célok találhatók:

1. A vélemények egyik csoportja egyetért abban, hogy a becsvágyó Silius (és a többi összeesküvő) kihasználta az érzéki Messalinát, hogy házasság révén megszerezze az Augustusszal való rokonságot és hatalmat.⁴⁷
2. A másik vélemény szerint szenátusi összeesküvésről volt szó, és a cél a szenátusnak megfelelő principatus létrehozása volt.⁴⁸
3. A vélemények harmadik csoportja szerint számítani lehetett Claudius állapota és kora alapján közeli halálára, várható volt ennek következtében olyan politikai változás is, melyben Mes-

salina nem biztosíthatta volna a túl fiatal Britannicus trónigé-nyét, sőt számíthatnia kellett arra, hogy saját kedvező pozíció-
ját is elveszítheti. Ennek megakadályozása érdekében tervezte
Messalina a házasságot Siliusszal és Claudius félreállítását.⁴⁹

4. Messalina politikai becsvágyának nem felelt meg az a helyzet,
amit Claudius biztosított számára, és Siliusszal való házassága
révén akart tényleges politikai befolyáshoz jutni.⁵⁰
5. Végül találkozunk olyan véleménnyel is, amelyik szerint Messa-
lina fia helyzetét nem látta biztosítva, mert az ifjabb Agrippina
Nero számára akarta a trónt megszerezni. Claudiusnál nem ta-
lált támogatást Agrippina törekvéseivel szemben.⁵¹

A felsorakoztatott vélemények némelyikével érdemes foglalkozni
részletesebben. Például a második csoporthoz tartozó vélemény sem-
miképpen sem fogadható el, mert bár a szenátori rendből is részt
vettek a Claudius félreállítását célzó szervezkedésben, mégsem te-
kinthető a házasság pusztán szenátori összeesküvésnek. A választott
princeps ideáljának pedig semmiképpen sem felelt volna meg a ha-
talomra törő Silius. Ugyanígy elfogadhatatlan az az érvelés is, hogy
Claudius kora és állapota alapján számítani lehetett i. sz. 48-ban
közeli halálára, hisz a források épp az ellenkezőjéről tudósítanak.⁵²
Vitatható, hogy Messalina a Claudius halála utáni bizonytalan po-
zíciójáért egy még bizonytalanabb kimenetelű összeesküvésben részt
vett volna. Kétségtől van némi igazság abban a feltételezésben,
hogy Messalina tartott a Germanicus utódtól, és biztosítani akarta
fia, Britannicus és a maga számára a helyzetet. Ezek figyelembevétel-
ével sem lehet elfogadni E. Meise⁵³ álláspontját, aki azt fogalmazta
meg, hogy az összeesküvés fő oka Messalina és Agrippina (Britan-
nicus és Nero) vetélkedése, amit Claudius vagy nem akart, vagy az
Agrippina-hívek miatt nem tudott megakadályozni. Messalina így ve-
szélyeztetve látta fia helyzetét, ezért fordult a nagyra törő Siliushoz.

Az említett szerző feltételezte azt is, hogy az összeesküvés sikerével Agrippina és Nero is áldozatul estek volna. Ez a következtetés nem csupán azért merész, mert a történelmi események nem igazolták, de azért is rendkívül problematikus, mert Narcissus alakja és szerepe így teljesen érthetlenné válna. Miután Narcissus fedte fel Claudius előtt az összeesküvést, és az ítélethozatalban is része volt, E. Meise feltételezése szerint Agrippina és Nero pártján kellett volna hogy álljon. Hogyan magyarázható, hogy ezek után éppen ő nem támogatta Claudius Agrippinával való házasságát, s egyáltalán miként értelmezhető Agrippina és Narcissus ellentéte?

Okként sokkal inkább elfogadható Silius hatalomvágya, hogy Messalinával való házassága és Britannicus adoptálása révén Claudius utóda lehessen. Messalina azonban nem csupán eszköz volt az összeesküvők kezében, hanem maga is biztosítani akarta hatalmi helyzetét. Ebben esetleg szerepet játszhatott a vetélytárs Agrippina félreállítására, de semmiképpen sem lehetett ez a döntő.

Messalina alakjának átértékelése, mely a szexuális aberrációi hatása alatt cselekvő nő helyett, a politikai ambíciókkal rendelkező császárnét mutatja, aki a Liviáéhoz hasonló helyzetet akart biztosítani magának, a claudiusi ábrázolást is módosítják. Ha Claudius valóban tehetetlen, feleségei – jelen esetben Messalina – befolyása alatt állt volna, erre az összeesküvésre egyáltalán nem lett volna szükség.

Messalina halálával a negyedik princeps nemcsak személyes sérelmeit torolta meg, de politikai ellenzékével is leszámolt. Az új feleség, az új nő a császári udvarban a politikai élet szempontjából sem volt mellékes. Az új feleség: Agrippina minor,⁵⁴ Germanicus lánya volt.

Agrippina minor

Iulia Agrippina minor olyan családi háttérrel rendelkezett, mely mindenképpen kedvező helyzetet teremtett számára Claudius udvarában. Anyai részről Augustus dédunokája,⁵⁵ apai részről Livia déd-

unokája volt.⁵⁶ Az ifjabb Agrippina i.sz. 15-ben született apja germaniai harcai idején Kölnben.⁵⁷

Mindössze 4 éves volt, amikor apja Syriában meghalt. Az a miliő, melyben gyermekéveit töltötte, nem mondható meleg családi légkörnek, állandóan visszatérő valós és vélt történeteket kellett a gyermeknek hallgatnia anyjától a család háttérbe szorításáról. A hatalmon lévő princeps, Tiberius és a teljhatalmú praefectus praetorio, Seianus ellenségesen viselkedett Agrippina maiorral és gyermekeivel. I.sz. 29-ben az anyát és legidősebb fiát száműzték, majd a következő fiút, az ifjabb Drusust tartóztatták le. Agrippina minor első férje – akit brutális embernek tartottak az auctorok⁵⁸ – egyben rokona is volt, hiszen az idősebb Antonia fiaként látta meg a napvilágot.⁵⁹ Gn. Domitius Ahenobarbus Germanicus köréhez tartozott, akit elkísért Keletre, és i.sz. 28-ban Tiberius utasítására az akkor mindössze 13 éves Agrippinát feleségül vette. Az uralkodóházzal való rokonsága miatt i.sz. 32-ben consul lett. Tiberius alatt Domitius Ahenobarbust felségsértés és házasságtörés miatt bevádolták, de Tiberius halála miatt az ügy kivizsgálása elmaradt.⁶⁰

Iulia Agrippina minor tekintélye és politikai befolyása fivére, Caligula uralkodása alatt jelentősen megerősödött. Caligula⁶¹ uralma a család női ágának a megerősödését hozta; a nagymama, Antonia maior megkapta az Augusta megtisztelő címet és azokat az előjogokat, mely a Vesta-szüzeket illette. Lánytestvéreit is számos megtiszteltetésben részesítette, játékok alkalmával a princeps melletti hely illette őket, számos hivatalos iraton, szerződésen feltüntette nevüket. Caligula trónralépése után a szenátus azonnal elrendelte, hogy nővérei arcmását bronzérmekre véssék mint Securitas, Concordia és Fortuna istennők megszemélyesítőit,⁶² s számukra kötelező tiszteletet rendelt el.⁶³ A kibocsátott érmek egyikének hátlapján a bal oldali női alak bőségszarúval a megszemélyesített Securitast ábrázolja, Agrippina képmásával és nevével ellátva. Az érmen az ifjabb Agrippina megszemélyesítette meg tehát azt a nyilvános és magánbiztonságot, melyet

Iulia Agrippina minor

a császár szavatolt uralkodásával.⁶⁴ A korábbi esküszöveget eltörölték, és az új esküformulába felvették: „Én magamat és gyermekeimet nem szeretem jobban, mint Gaiust és nővéreit.”⁶⁵ Az a tény, hogy a princeps családjának nőtagjai különleges, isteni tiszteletben részesültek, összefüggött az Isis-kultusz átvételével, így az egyiptomi istenkirályság modellje politikai programként fogalmazódott meg. A leánytestvérek különleges tisztelete azt is szolgálta, hogy azok, akik nem a iulius-antoniusi vérből valók, azok ki vannak zárva a domus Augustából.

I.sz. 37-ben, kilenc évi házasság után megszületett Agrippina és Gn. Domitius Ahenobarbus fia, a későbbi Nero császár. Az apa 3

évvel később meghalt, ezt követően Caligula megkaparintotta a vagyonát és Agrippinát száműzte.⁶⁶ Pontusi száműzetésének oka: a Lepidus-féle összeesküvésben való részvétele. I.sz. 38-tól Caligula súlyosan megbetegedett, felgyógyulása után azonban a gyanakvás és a bizalmatlanság elhatalmasodott rajta. I.sz. 39-től mindennaposak voltak a felségértési perek. Caligula apja, Germanicus Rajnán túli hadjáratait akarta feleleveníteni. Tudomására jutott, hogy a felső-germaniai parancsnok, Cornelius Lentulus Gaetulicus meg akarja ölni. A Rómát elhagyó Caligula kíséretében a praetorianusokon kívül ott volt két még életben lévő nővére, Iulia Agrippina, Iulia Livilla és a meghalt nővér (Iulia Drusilla) férje, Marcus Aemilius Lepidus. A gyanakvó Caligula nemcsak Gaetulicust, de Lepidust is megölette, sőt még nővéreit is száműzte.⁶⁷ Agrippina saját bőrén tapasztalhatta, hogy a különleges tiszteletet miként váltotta fel a kegyvesztettség. Agrippina továbbra is ápolta a hősként tisztelt apa, Germanicus emlékét; számított a maga és a fia számára biztosítható előnyökre.

Caligula halálával Claudius lépett a helyébe, Agrippinát rehabilitálták, visszatérhetett száműzetéséből, visszakapta a vagyonát. Tulajdonképpen ekkor kezdett felfelé ívelni Agrippina politikai karrierje. Határozott elképzelései voltak arról, hogy a hatalom megszerzését megfelelő házassággal biztosíthatja. A későbbi császárral, Galbával próbálkozott, aki miután meghalt a felesége és a fiai, nem akart újra megnősülni. Hiába próbálta különféle praktikával „Galba fejét elcsavarni,”⁶⁸ Galba ellenállt. A megfelelő házasság Agrippina politikai terveinek része volt. Így Passienus Crispus lett az új férje, aki az i.sz. 44. évben másodízben viselte a consuli hivatalt.⁶⁹ Ez a házasság csak rövid intermezzo volt Agrippina életében, mert Messalina halálával a megözvegyült Claudiusnak feleséget kerestek. Narcissus a teljhatalmú szabados, az ab epistulis vezetője azt tanácsolta Claudiusnak, hogy Aelia Paetínával kössön házasságot.⁷⁰ Pallas a másik mindenható szabados, az a rationibus vezetője inkább az Agrippinával való házasság támogatója volt.

Claudius i.sz. 48. év feszült belpolitikai helyzetét felismerve lecsendesítette a közvéleményt azzal, hogy a köztársasági érzelmű Germanicus lányával, Agrippinával kötött házasságot, és ezzel megszilárdította politikai helyzetét. Tacitus Claudiuszt szélsőségesen elítélő álláspontja alapján a hatalmi helyzetet i.sz. 41-49-ig Messalina és Narcissus, i.sz. 49-54-ig Agrippina és Pallas szövetsége határozta meg. Szerinte a Pallas javasolta Agrippina Germanicus unokáját hozta magával, „... valóban méltó lenne a császári ranghoz egybekapcsolni az előkelő sarjot és a Iulius- s a Claudius család utódait és nem szabad megengedni, hogy a termékenységben kipróbált, még fiatal asszony más házába vigye át a Caesarok hírnevét.”⁷¹

Claudius és Agrippina vérfertőző házassága⁷² mégis komoly ellenérzéseket váltott ki. Claudius egyik felbérelt szónoklója a szenátusi ülésen államérdekre hivatkozva kérte a házasság engedélyezését, és azt is, hogy mások is követhessék példájukat.⁷³

A Claudiusszal kötött házasság új felvonást jelentett Agrippina életében. Fia számára biztosítani kívánta a hatalmat, amelynek alapfeltétele az volt, hogy Claudius adoptálja a fiút Nerot, aki idősebb volt, mint Britannicus (Claudius saját fia), de nem volt a hatalmon lévő princeps gyermeke. A tudatos anyának határozott terve volt fia jövőjét illetően: Őt magát megfelelő nevelővel, Senecával felkészíteni az uralomra; a hatalom esetleges várományosát, Britannicust félreállítva, és fia claudiusi adoptálásával, sima hatalomátvételt kívánt biztosítani Neronak. Terve, ha kisebb akadályokkal is, de megvalósult.

Agrippina helyzete több szempontból is különlegesnek mondható, nemcsak dinasztikus helyzete volt egyedülálló, az imperator Germanicus lányaként látta meg a napvilágot; bátyja, férje, majd később fia is mint a birodalom első embere, princeps gyakorolta a vezető hatalmat.⁷⁴ Egyébként Claudius előző felesége, Messalina is az unokahúga volt.⁷⁵

Agrippina tudatos politikai elképzelésében a következő lépés az

volt, hogy a Claudiuszal kötött házasság után egy évvel fiát, Nerot adoptáltatta vele. Nero idősebb volt, mint Claudius saját fia, Britannicus, ami Claudius esetleges halálával, kedvezőbb pozíciót biztosított számára. Tovább erősítette Nero helyzetét, hogy Claudius lányát, Octaviát hozzáadták feleségül. Agrippina így Augusta lett. Ő volt a második, aki még férje, a hatalmon lévő princeps életében megkapta az Augusta címet.⁷⁶ Agrippina terveinek megvalósításához, hogy fiából olyan princepsot faragjon, aki az ő utasításait követi, rövid idő állt rendelkezésre, és csak kevés emberre támaszkodhatott. A támogatók egyik legfontosabbika Pallas volt, a császári bevételeket és kiadásokat regisztráló a rationibus vezetője.⁷⁷ Messalina eltávolításában nagy szerepe volt a szabadosnak, és egyre nagyobb befolyást gyakorolt az uralkodóra, közben Agrippina bizalmát is élvezte. Agrippina másik támogatója az ugyancsak szabados: Burrus volt, aki i.sz. 51-ben a praetorianusok parancsnoka lett. Agrippina kettős játékot játszott a szabadosokkal, lenézte őket, de felhasználta befolyásukat. A politikai hatalomátvétel szempontjából döntő lépésnek számított, hogy i.sz. 49-ben Claudius Agrippina tanácsára visszahívta Senecát a száműzetésből, és fia nevelőjévé tette. A hatalom megszerzésében Agrippina vetélytársnőjének, Domitia Lepidának az eltávolítása is fontos feladattá vált, aki „ugyanolyan előkelőnek hitte magát. Szépségben, korban, gazdagságban sem sok különbség volt közöttük. . .”⁷⁸ Domitia Lepida Augustus nővérének az unokája volt, és nagy hatással volt Nerora, míg anyja, Agrippina száműzetésben volt, a nagynéni, Domitia Lepida nevelte őt.⁷⁹ Tacitus nagyon frapánsan mutatja be a két nő hatását Nerora: „Mert Lepida nyájaskodásaival és ajándékaival lenyűgözte az ifjú szívét, ellentétben az ádáz és szigorú Agrippinával, aki uralmat tudott adni fiának, de uralmát eltűrni nem.”⁸⁰ Domitia Lepidát koholt vádakkal – hogy Itália békéjét veszélyezteti – halálba küldte Agrippina.

Hiába próbálkozott Narcissus a veszélyt elhárítani Claudius elől, a princeps sorsa is megpecsételődött, mennie kellett, hogy Agrippina,

fia révén megszerezze a hatalmat. Az ókori szerzők egybehangzóan írnak arról, hogy Claudiust Agrippina mérgeztette meg,⁸¹ ezzel az utolsó akadály is elhárult. Ahhoz azonban, hogy Nero divi filius lehessen consecrálni kellett Claudiust.⁸²

Agrippina az istenné avatott Claudius kultuszának papnője lett, ahogy korábban Livia a consecrált Augustusé volt.⁸³ Nero hatalomátvételével Agrippina tervei valóra váltak, de volt gondja a megszerzett hatalom megtartására is. Figyelme kiterjedt a belső ellenzék megsemmisítésére, így vált első áldozatává Narcissus.⁸⁴

A birodalom irányításában, az államügyek intézésében fontos szerepet kívánt betölteni fia principatusa idején, és egyre inkább szembekerült a Seneca és Burrus képviselte új irányvonallal, mely nem tartotta kívánatosnak Agrippina aktív részvételét a politikai életben.⁸⁵ Pedig Agrippina mindenütt jelen volt: függöny mögül hallgatta a szenátusi üléseket, együtt volt fiával az idegen követek, királyok fogadásánál. Az önállósulni akaró Nerot figyelmeztette: „Én csináltam császárt belőled!”⁸⁶ Agrippina túlfeszítette a húrt, túl ment azon a határon, amit Germanicus lányának elnéztek. Kétségbeesett lépésre szánta el magát, amikor Britannicust előtérbe állítva próbálta Nerot, az esetleges vetélytárssal féken tartani. A következmény: Britannicus megmérgezése, nem segített Agrippina helyzetén. Még határozottabb lépésre szánta el magát, megpróbált a köztársasági érzelmű senatori ordo tagjaiból egy ellenzéki csoportot összekovácsolni. Nero utasítására azonban Agrippinát eltávolították az udvarból, és új lakóhelyül Claudius anyjának, Antoniának a házát jelölték ki. A kegyvesztetté vált anya ezek után sem hagyott fel politikai terveivel. Agrippina egy újabb személyben: Rubellius Plautusban találta meg Nero lehetséges vetélytársát. Származása folytán ő is a Iulius-Claudius család tagja volt. Az Augustus által adoptált Tiberius császár unokáját Agrippina egy estleges házasságkötéssel egybekötve, uralkodóvá akarta tenni.⁸⁷ Nero ezért i.sz. 60-ban Kis-Ázsiába száműzte,⁸⁸ majd i.sz. 62-ben kivégeztette.⁸⁹

Egy esetleges összeesküvés gyanúja nemcsak Agrippinát, hanem Burrust, a praefectus praetoriot is beárnyékolta. Agrippina végül is tisztázta magát a vád alól, Seneca és Burrus pedig elfogadtatták a princepszel, hogy a méltatlanul megsértett anyát ki kell engesztelnie a vádaskodók megbüntetésével. Agrippina az eset kapcsán ismét talpra állt, sőt fia azzal nyújtott számára elégtételt, hogy a vádaskodók elleni per bírói székébe ő maga, a princeps ült. Ezzel az anya és fia közötti feszültség átmenetileg enyhült.

A felszín alatt parázsló tűz egy újabb nő, Poppaea Sabina megjelenésével ismét lángra lobbant. Agrippina fia magánéletébe is beavatkozott, és állandóan szemrehányásokkal illette Nerot, hogy felesége, Octavia rabszolgánőjével, Actéval kapcsolatot tart. Az ellentábor, Seneca és Burrus viszont megfelelő eszköznek találta az okos görög rabnőt, hogy ellensúlyozza Agrippina befolyását a fiatal princepsre. A fiáért aggódó optima mater⁹⁰ már az Actéval való kapcsolatot is elutasította, és a háttérbe szorított feleséget, Octaviát akarta felhasználni a közvélemény befolyásolására, hogy Nerot „jó útra” térítse. Poppaea Sabina esetében azonban Agrippina megérezte, hogy veszélyesebb ellenfélről van szó, a fiát irányítani akaró anya ebben a pozícióharcban csatát veszített. Agrippina napjai meg voltak számlálva, a fia által megrendelt anyagyilkosság i.sz. 59-ben bekövetkezett.

A tragikus vég szinte kiszámítható volt. Nő léte akart Agrippina egy olyan politikai közegben politikai vezetést szerezni, ahol a nőknek a magán- és a közéletben egyaránt nagyon korlátozott lehetőségei voltak. Hiába kapcsolódott több szállal is az uralkodó dinasztiahoz, hiába volt határozott elképzelése a politikai vezetésről. Tehetsége és éleslátása alapján maga is felmérte, hogy csak közvetett módon irányíthatja a politikát. Fia, Nero, aki egy ideig eszköz volt tervei megvalósításában, maga rázta le drasztikus módon – a lehető legsúlyosabb bünt elkövetve – az anyai gyámkodást. Vitatott kérdés, hogy Agrippina meggyilkolásában politikai motívum szerepelhetett-e, hiszen az anya már i. sz. 55-ben elvesztette minden politikai szerepét.⁹¹

I.sz. 58-tól már ott volt a történelem színpadán a következő, a politikai hatalomért mindenre kész nő: Poppaea Sabina, aki maga is szemben állt a fia magánéletét is befolyásolni akaró Agrippinával. Ha a féltékeny anya az alacsony származású szeretőre, Actéra rossz szemmel nézett, akkor Poppaeát még gyűlöletesebb ellenfélnek találta, hiszen a római vezető ordok tagja volt.

„Ebben a nőben minden megvolt, csak tisztesség nem”⁹²

Poppaea Sabina számtalan vonásában közel állt a Messalina – Agrippina típusú nőkhöz, szépségét, nőiességét, pszichológiai hatását kívánta felhasználni arra, hogy a birodalom „első asszonya” lehessen. Csak a cél, a végeredmény lebegett a szeme előtt, az eszközök mellékesek voltak számára.

Poppaea Sabina származása révén a római vezető elithez tartozott. Anyai nagyapja az a Poppaeus Sabinus volt, aki Augustus principatusa alatt, i.sz. 9-ben consul ordinarius, majd i.sz. 12-től haláláig Moesia – melyhez Achaiát és Macedoniát is hozzátartozították – helytartója volt.⁹³ Miután leverte a thrák törzseket, különleges megtisztelésben részesült, megszavazták neki az ornamenta triumphaliát.⁹⁴ A szerény sorból felemelkedő nagyapa, a princeps (Augustus és Tiberius) barátsága révén növelte családjának hírnevét.⁹⁵ Poppaea Sabina sem apja, Titus Ollius⁹⁶ nevét vette fel, hanem nagyapjáét. Jelen-tős vagyont és szép külsőt örökölt anyjától, s szellemi tekintetben sem volt elmarasztalható. Már fiatalon férjhez adták Rufrius Crispinushoz, akinek a cursus honoruma szépen alakult, i.sz. 47-ben praefectus praetoriová nevezte ki Claudius, majd egy készülődő felkelést még csírájában elfojtott, és ezért másfél millió sestertiumot és praetori jelvényeket szavaztak meg neki.⁹⁷ Ez a szépen ívelő pályafutás azonban i.sz. 51-ben megszakadt. Miután Rufrius Crispinus Messalina bizal-

mát élvezte, az új feleség, Agrippina elérte, hogy Claudius elbocsátsa a praetorianus gárda éléről, és helyére Afranius Burrust nevezte ki. Poppaea Sabina a kegyvesztett férj oldalán nem látta biztosítva jövőjét, elvált tőle. A szerencsétlen lovag későbbi sorsát is beárnyékolta, hogy valaha Poppaea Sabina férje volt, mert i.sz. 65-ben Nero összeküvés vádjával Sardinia szigetére száműzte,⁹⁸ ahol aztán egy évvel később öngyilkos lett.

Poppaea Sabina újabb áldozata, aki miatt a válás történt, M. Salvius Otho lett. Az új férj a princeps, Nero barátja volt, s ez Poppaea tervei szempontjából fontos volt. Minden módon törekedett arra, hogy szépségével, szellemességével a római előkelő társaságok vezető alakja legyen. Szépségét fontosabbnak tartotta mindennél, többször mondta, hogy inkább meghal, csak ne veszítse el külseje ékességét.⁹⁹ Divatot teremtett a rómaiaknál oly ritka vörösés szőke hajával.¹⁰⁰ A róla elnevezett arcápoló: a Pingua Poppaeanae, kedvelt kozmetikum volt később is a római nők körében, akik „illatoztak Poppaea szerétől”.¹⁰¹

Az új férj a társadalmi ranglétra emelkedésében egy újabb lépcsőfokot jelentett. Otho ősei régi, nagy tekintélyű etrusiai családból származtak. Apja nemzetsége anyai ágon számos előkelő családdal volt rokonságban. Az apa, L. Otho közel állt Tiberiusához, majd Claudius alatt ritka megtiszteltetésben volt része, miután leleplezett egy római lovagot, aki a princeps életére tört, szobrot állítottak neki a Palatiumon, Claudius pedig felvette a patriciusi rendbe.¹⁰²

A fiatal M. Salvius Otho követte apja nyomdokait, ő is közel került a hatalmon levő princepshez Nero baráti körének legmeghatározóbb alakja lett, tudott Nero minden tervéről, titkáról.¹⁰³

Othoval való házassága révén Poppaea Sabina is bekerült az udvarba, Nero közelébe. A nőnél mintegy 7-8 évvel fiatalabb Nerot elbűvölte szépsége, szellemessége, és így férjét, a barátot, Othot Lusitania helytartójává „emelte”, legatus Augusti pro praetore minőségben, és elváltatta feleségétől. Suetonius ironikusan feljegyezte az a

Poppaea Sabina

kis distichont, mely Otho kinevezetésére utalt: „Kérded, Othót mért tüntették ki, a száműzetéssel? Mert feleségével összeszűri a leveit.”¹⁰⁴

Poppaea Sabina azonban nem csupán szerelmi társa, hanem felesége kívánt lenni Neronak, a hatalmon lévő princepsnek. Ezt a tervét azonban megakadályozta az a tény, hogy Neronak felesége volt, el kellett tehát távolítani Claudius szerencsétlen sorsú lányát, Octaviát mellőle, akinek tragikus életéről Seneca történelmi tragédiát írt. Britannicus, majd Agrippina meggyilkolása után Octavia sorsa is megpecsételődött. Bár a látszatházasság fenntartását Nero tanácsadóinak nagy része államérdekre hivatkozva fontosnak tartotta, há-

zasságtörés hamis vádjával Pandateria szigetére száműzték, majd meggyilkolták. Afranius Burrus¹⁰⁵ praefectus praetorio, Nero egyik legbizalmasabb tanácsadója ellenezte, hogy Nero elváljon Octaviától és Poppaeát feleségül vegye. I.sz. 62-ben meghalt Burrus, a korabeli közvéleményben halálával kapcsolatban felmerült a mérgezés lehetősége.¹⁰⁶

Poppaea Sabina annak érdekében, hogy Nerot egyedül tarthassa kézben, igyekezett mindenkit, aki befolyással volt Nerora, eltávolítani. Minden alkalommal azt a jól bevált módszert követte, hogy szemrehányást tett Neronak, amiért nem képes önállóan dönteni és a saját lábára állni. Ez volt a mozgatója Seneca¹⁰⁷ eltávolításának is. Nero uralkodásának az i. sz. 60-as évek elejéig tartó időszakában sikerült a principatus politikai rendszerében a princeps és a vezető ordok közötti egyensúlyt biztosítani. Az anyagilkosságot (i.sz.59) követően, a kibontakozó neronizmus idején a vezető politikusok kegyvesztetté váltak. Ekkor Seneca a szokásoknak megfelelően vagyonát felajánlotta Neronak, és visszavonult a közéletből. Az önmaga támasztotta nehézségek következtében Seneca öngyilkosságba kényszerült, mert a zsarnokuralom idején a szabadság megőrzésének egyetlen formáját a méltó halálban találta meg. Tragédiáiban Seneca a zsarnoki hatalom köz- és magánéleti problémáinak kérdéseit vetette fel. Nero és Poppaea házasságát „szörnyű nász”-ként¹⁰⁸ említette, felismerve, hogy a neroi hatalom elfajulásában Poppaea Sabinát súlyos felelősség terheli.

Az Agrippina meggyilkolásával induló hatalmi átstrukturálódás Burrus halálával és Seneca háttérbe szorulásával, majd halálával teljessé vált. Olyan személyhez kötött egyeduralom, zsarnokság megte-remtéséről beszélhetünk, melytől korábban maga a mester, Seneca óva intette tanítványát a De clementiában.

A Nero-ellenzék megerősödésében fontos szerep jutott Poppaea Sabinának. Az új nő közvetett és közvetlen módon egyaránt közrejátszott abban, hogy erősödött a Nero-ellenes hangulat. Poppaea

Sabina közvetlen ellenszenvet kiváltó szerepe abban csúcsonodott ki, hogy nem elégedett meg azzal, hogy a princeps szeretője legyen, felesége akart lenni. Arra kényszerítette Nerot, hogy váljon el a közvélemény körében népszerű Octaviától. Ugyanakkor tudta, hogy amíg Agrippina él, addig ez keresztülvihetetlen, így közvetett módon még Nero anyjának halálában is felelősség terhelte.

Poppaea Sabina implicit módon is hozzájárult a neroi önkényuralom terrorisztikus elfajulásához. Erősítette a princepsben a közvetlen munkatársaival való leszámolást, főként Burrus és Seneca eltávolítása illett bele tervébe. Nero válása Octaviától szinte politikai demonstrációhoz vezetett, a princeps újabb házasságkötését követően ledöntötték Poppaea Sabina szobrát, és helyébe Octaviáét emelték. Seneca is utalt a Poppaeával kapcsolatos népharagra: „Mily esztelen düh űzi így a lelkeket? Octaviáért lelkesülve háborog s forrongva szörnyű bűnbe ront a csöcselék... Kész visszavívni Claudiának tűzhelyét s a fivéri ágygal őt megillető jogart. Mit cinkosként immár Poppaea birtokol?”¹⁰⁹

Ezzel nem ért véget Poppaea féltékenysége, s ahogy korábban az anya, most a volt feleség száműzetését, majd i.sz. 62-ben halálát sugalmazta. Tacitus ehhez még hozzáteszi, hogy Octavia levágott fejét Rómába vitték, hogy Poppaea meggyőződhesen a tett sikeréről.¹¹⁰ A bosszú és a büntetés azokra is vonatkozott, akik elleneztek Nero újabb házasságát, így Doryphorusera. Nero bizalmasát,¹¹¹ nagyhatalmú szabadosát az a libellis vezetőjét¹¹² is megmérgezték.¹¹³

A művelt és szépségét, varázsát mindenáron megtartani vágyó Poppaea új szokásokat kívánt meghonosítani. Nagy érdeklődést tanúsított a csillagjósolás iránt, talán még korábbi férje, Otho hatására több asztrológust tartott az udvarban.¹¹⁴

Az idegen istenek, vallások is érdekelték, különös érdeklődést tanúsított a zsidó vallás iránt. I.sz. 63-64 telén Iosephus Flavius Rómába utazott, hogy a judaeai helytartó, Felix által elfogott rabbik érdekében eljárjon. A fiatal Iosephus, Nero egyik kedves zsidó színé-

szének, Alityros közvetítésével megismerkedett Poppaea Sabinával, és tőle kérte, hogy járjon közben a papok szabadon bocsátásáért. A kérést Poppaea meghallgatta, és a közbenjárás sikerrel járt, erről maga Iosephus számolt be önéletírásában.¹¹⁵ Más eset kapcsán is tudósít arról Iosephus, hogy Poppaea Sabina szimpatizált a zsidó vallással.¹¹⁶

Részletesen beszámolt arról az esetről is, amikor egy újabb zsidó követség, tíz előkelő polgár, Izmael főpap és Helekiás kincstáros Nerohoz ment, hogy megakadályozzák templomuk egy részének lerombolását.¹¹⁷ Nero meghallgatta a követeket, és Poppaea Sabina közbenjárására megengedte, hogy a fal megmaradjon.¹¹⁸

I.sz. 63-ban Poppaea Sabinának Nerótól gyermeke született. Az utód biztosítása Poppaea terveinek is része volt, mivel ezzel tudta saját pozícióját erősíteni. Bár a várt fiú helyett lány született, aki a Claudia nevet kapta, de Nero az anyának is és az újszülöttnék is az Augusta megtisztelő nevet adta. A hivatalos tisztelet számtalan megnyilvánulása kapcsolódott a születéshez, a szenátus és a papi testületek is fogadalmat tettek a szerencsés születésre. A szenátus Antiumba, a gyermek születési helyére utazott,¹¹⁹ Fecunditasnak¹²⁰ templomot szenteltek, és versenyjátékot szavaztak meg az actiumi szertartás mintájára.¹²¹ Elrendelték, hogy a capitoliumi Jupiter trónszékén helyezték el a Fortunák¹²² aranszobrait, és cirkuszi játékot rendezzenek a Claudius- és Domitius-nemzetség tiszteletére Antiumban.¹²³ Még el sem csitultak a gyermek születésével kapcsolatos örömnépek, amikor négy hónapos korában a kislány meghalt, a szenátus kötelességének érezte, hogy elrendelje az „isteni gyermek” tiszteletét és templom építését.

Két évvel később Poppaea ismét áldott állapotba került, ekkor került sor másodízben a Neronia megrendezésére.¹²⁴ A kocsiversenyen maga Nero is fellépett, és győztesként tért haza, az auctorok leírása szerint Poppaea szemrehányásokkal illette a kései hazajövetele miatt

a férjét, aki úgy megrúgta Poppaeát, hogy abortált, és néhány nap múlva meghalt.¹²⁵

A Neronia gyászszertartásba torkollott. Óriási pompával temették el a szerencsétlenül járt nőt, nem hamvasztották el római szokás szerint, hanem Poppaea kívánságára bebalzsamozták, és kőszarkofágban helyezték az Augustus-mauzóleumba. Ez a római hagyományoktól eltérő temetkezés a hellenisztikus királyok temetési szertartásait követte, de felvetődhet annak a lehetősége, hogy Poppaea Sabina a halottégetést tiltó zsidó vallás előírását követte. A gyászünnepek alkalmával Arabia egy évi tömjéntermését használták fel.¹²⁶ A gyászbeszédet Nero mondta; magasztalta Poppaea szépségét, és kiemelte, hogy isteni gyermek anyja volt.¹²⁷

Poppaea iránti szerelme nem akadályozta meg Nerot abban, hogy halálakor újabb házassági tervre készüljön. A kiszemelt áldozat Claudius Aelia Paetinatól született lánya, Antonia lett.¹²⁸ Miután Antonia nem akart hozzámenni, azzal a váddal, hogy felkelést szervez ellene, kivégeztette.

Nero aberrációira utalva említi Suetonius az ifjú Sporus esetét. A fiatalember Poppaeára emlékeztette Nerot, ezért nővé változtatta az ifjút, és ünnepélyes szertartással házába vitte.¹²⁹

Nero gyanakvásai, félelme, hogy összesküvés készül ellene – s ez nem volt alaptalan –, fokozták zsarnoki uralmát, szinte mindenkit kivégeztetett környezetében. Újabb felesége, a művelt és gazdag Stalilia Messalina¹³⁰ lett. Nero ezért megölette az éppen consuli hivatalt viselő férjet, Atticus Vestinust.¹³¹ Stalilia Messalina ekkor már négy házasságon volt túl.

I.sz. 66-ban már csak egyedül Acte volt életben azok közül a nők közül, akik Nero életében fontos szerepet játszottak. Ebben bizonyosan része volt alacsony származásának, emiatt nem kellett számolni azzal, hogy a politikai életre komoly befolyással lehet. Bár Nero komolyan gondolt arra, hogy a felszabadított rabszolganőt feleségül vegye, de a származásával kapcsolatos „szeplőt” Nero korrigálni kí-

vánta azzal, hogy consuli rangú férfiakat próbált rábírní arra, hogy elfogadják: Acte királyi vérből származik.¹³² Acte további sorsáról annyit tudunk, hogy szimpatizált a kereszténységgel, és élete végén talán maga is kereszténnyé lett,¹³³ a terjedő kereszténység egyébként a felszabadítottak köréből számos hívet szerzett.

A Nerot elbűvölő és hatalomra éhes Poppaea Sabina személyének megítélése a kortársak és a közvetlen utókor számára ambivalensnek mondható. A római plebs körében nem volt népszerű, sőt sok esetben őt tették felelőssé azért, hogy megbűvölve Nerot, és gattettekre sarkallta. Szépségét, vonzerejét csodálták, ízlésével, vörösesszőke hajával divatot teremtett. Több szépségápolási eljárást alkalmazott, csak szamartejben fürdött.¹³⁴ Talán még abban is meghatározó szerepe volt, hogy a római nők egyre többet foglalkoztak magukkal. Még a korábban elhagyott férj, a későbbi császár Otho is megbocsátott neki, i.sz. 69-ben Poppaea Sabina szobraiát szenátusi határozattal visszaállította.¹³⁵

Nero halálával a Iulius-Claudius dinasztia kihalt. A négy császár éve után egy új, a Flavius-dinasztia került hatalomra. A hatalmát vesztett korábbi dinasztia azonban nőágon nem halt ki, Nero halála után még tíz évet élt Iunia Calvina, az ifjabb Iulia unokája, az idősebb Iulia dédunokája. Sorsa nem függetleníthető a politikai hatalmi viszonyoktól. Származása miatt¹³⁶ korábban ő is veszélyeztette Agrippina Nerora vonatkozó terveit. Rövid ideig tartó házassága után apósa: L. Vitellius, az i.sz. 48. év censora vádat emelt ellene, hogy bátyjával, Lucius Silanusszal vérfertőzést követett el. A megvádolt báty Claudius lányának, Octaviának volt a férje. Agrippina ezzel a cselszövésével kívánta Octaviát szabaddá tenni, hogy Nero feleségül vehesse, és így hatalomra kerülése még biztosabb alapokra épüljön. A terv sikerült: L. Luciust kítaszították a szenátori rendből, le kellett mondania praetori hivataláról, Claudius a vérfertőző viszony miatt még a rokonságot is felbontotta vele.¹³⁷

Claudius és Agrippina esküvője napján Silius öngyilkos lett,¹³⁸

a „szép, de merészviselkedésű”¹³⁹ nővérét száműzték Itáliából. Az a Claudius lépett fel a vérfertőző viszony ellen, aki saját unokahúgát vette feleségül. Egyértelmű üzenet volt ez, hogy a dinasztikus hatalom fenntartása érdekében bármilyen házasság legalizálható.

Agrippina halála után Nero megengedte, hogy Iunia Calvina visszatérjen a száműzetésből. Mindez Nero kései bosszúja volt az anyai gyámkodás miatt, de egyben az uralkodói kegyesség megnyilvánulásának is szánta.¹⁴⁰

Még Vespasianus idejében is élt Calvina. Fennmaradt kedvenc felszabadított rabszolganőjének Tyranniskának a sírfelirata, akit a férj Thymelus Calvinae M(arci) Silani fil(iae) delictum-ként nevezett meg.¹⁴¹

A korai principatus néhány karakterisztikus nőalakja nem nyújt átfogó képet arról, hogy miként éltek az i. sz. 1. század római társadalmában a nők. A teljes kép megrajzolása a források hiányossága miatt is nehézségekbe ütközik, de hiányzik a meglévő és értelmezhető források alapján elkészítendő a korszakra és a nőkre vonatkozó prosopographia.

A Római Birodalom a közvetlen politikai életben csak a férfiakat tudta elképzelni, a Iulius-Claudius család princepei is férfiak voltak, bár a források és a történetírók tanúsága szerint is, az öröklésben meghatározó volt a női vonal. Ha Augustustól Neroig vagy a háttérben Liviától Poppaea Sabináig számba vesszük a politikai tendenciákat, világos a nők szerepe.

Az általunk bemutatott nők a politikai viszonyok által megkívánt vonásokkal jellemezhetők. Hősnők vagy bűnözők? Nincs egyértelmű válasz.

Jegyzetek

- ¹ Aristoteles, Politika 1254 b.
- ² városállamalkotó lény
- ³ Ifj. Plinius, Epistulae 7, 19. Fannia, a beteg Vesta papnőket ápoló matróna munkája közben megbetegedett, de töretlen szelleme és lelkiereje segítségével méltóvá vált férjéhez, Helvidiushoz és apjához, Thraseához.
- ⁴ hatalomalattiak
- ⁵ A SC. Velleianum alapján.
- ⁶ Az emancipatio eredeti jelentése: a fiúnak az apai hatalom alóli forma szerinti kibocsátása. Általában valaminek a birtokból történő kibocsátása.
- ⁷ Vö. Fau, G: L'émancipation féminine a Rome. Les Belles Lettres, Paris, 1978. 218.
- ⁸ Vö. Gourevitch, D.: Le mal d'être femme. Paris, 1984.
- ⁹ Gourevitch 1984. 20.
- ¹⁰ Vö. Adams, JN.: Latin words for „woman” and „wife”. Glotta, 50. 1972. 234-235.
- ¹¹ Catullus, LXI.
- ¹² Venus, a szicíliai Eryx hegyi kultusz helyéről.
- ¹³ Ulpianus, Digesta 50. 16. 46. 1.
- ¹⁴ Lucanus, Pharsalia II, 326 skk. Vö. Plutarchos, Numa 25.
- ¹⁵ A házassági kötelék nem kapcsolódott férji hatalommal.
- ¹⁶ Az agnatusok az apai férfi vérrokonok és ugyanannak a családnak férfiági lemenői. Vö. Ulpianus 11, 4.

- ¹⁷Vö. Kajanto, I.: On divorce among the common people of Rome. *Revue des Études Latines*, 49 bis, Mélanges Marcell Durry. 1969. 99-113.
- ¹⁸A törvények részletes társadalompolitikai elemzését adja: Mette-Dittmann, A.: *Die Ehegesetze des Augustus*. Stuttgart, 1991. 220.
- ¹⁹I.e. 18-ban a lex Iulia de adulteriis előírta, hogy repudium esetén a visszalépés a házasságtól hét tanú jelenlétében történjen.
- ²⁰Iuvenalis 6. Szatírájában a korabeli előkelő nők kicsapongó életét írta meg, joggal számíthatott a közönség érdeklődésére.
- ²¹A késő köztársaság korának nőalakjaihoz: Meyer, Ed.: *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius*. Stuttgart/Berlin. 1922. 3; Kreck, B.: *Untersuchungen zur politischen und sozialen Rolle der Frau in der sp(ten römischen Republik*. Dissertatio Marburg an der Lahn, 1975.
- ²²Suetonius, Augustus 99.
- ²³A fogalomra vonatkozóan Propertius, *Elégiák*, IV. 11. 1.
- ²⁴Augustus végrendeletileg ruházta fel Liviát az Augusta címmel.
- ²⁵Vö. Balsdon, D.: *Die Frau in der römischen Antike*. München, 1979. 75.
- ²⁶Vö. Ritter, H.-W.: *Livias Erhebung zur Augusta*. *Chiron*, 2. 1972. 313-338.
- ²⁷M. Antonius Octavianus nővérével, Octaviával kötött házasságából két lány származott: a két Antonia. Az idősebb Antonia, a későbbi császár nagyanyja. Az ifjabb Antonia Livia fiával, Drususzal kötött házasságot, és ebből a házasságból származott Germanicus, Caius Caligula apja és Claudius.
- ²⁸Vö. Groag, E.-Stein, A.-Petersen, L. (ed.): *Prosopographia Imperii Romani Saec. I-III*. Berlin, 1933- (a továbbiakban: PIR) I. 641; Kaplan, M.: *Agrippina semper atrox: a Study in Tacitus' Characterization of Women*. In Deroux, C. (ed.): *Studies in Latin Literature and Roman History*. I. Bruxelles, 1979. 410-417; McDougall, J. I.: *Tacitus and the Portrayal of the Elder Agrippina*. *Échos du monde classique/Classical News and Views*, 25. 1981. 104-108.
- ²⁹Germanicus apja Livia fia, Nero Drusus, az idősebb Drusus volt.

- ³⁰Kornemann, E.: Grosse Frauen des Altertums. Im Rahmen zweitausendjährigen Weltgeschehens. Leipzig, 1942. 221.
- ³¹Köztük i.sz. 12-ben a későbbi császárt, Caligulát.
- ³²Tacitus, Annales 1, 69.
- ³³Tacitus, Annales 1, 69.
- ³⁴Suetonius, Tiberius 53; Cassius Dio, 58, 22.
- ³⁵Az Aventinuson lévő meredek lépcső, ide húzták a kivégzetteket, innen dobták a tetemet a Tiberisbe.
- ³⁶Suetonius, Tiberius 53.
- ³⁷Mommsen, Th. et al. (ed.): Corpus Inscriptionum Latinarum I-XVI. Berlin, 1863- (a továbbiakban CIL) VI. 886.
- ³⁸Suetonius, Caligula 15.
- ³⁹Vö. Herzog-Hauser, G.-Wotke, F.: Valeria Messalina. In Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Neue bearb.: Wissowa, G.-Kroll, W.-Mittelhaus, K.-Zeigler, K. Stuttgart, 1955 (a továbbiakban: RE) 8A 1 246-258; Mehl, A.: Tacitus über Kaiser Claudius. Die Ereignisse am Hof. München, 1974. 13-95.
- ⁴⁰Apja Barbatus Messala, anyja Domitia Lepida volt.
- ⁴¹A tisztelet megnyilvánulásai Britannicus születésekor kiadott pénz. SPES AUGUSTA SC felirattal – ehhez Smallwood, E. M.: Documents illustrating the Principates of Gaius Claudius and Nero. Cambridge, 1967. 43. Nr. 98. Tacitus, Annales 11. 32; Cassius Dio, 60. 12, 22; Suetonius, Claudius 17.
- ⁴²Tacitus, Annales 12. 7. Suetonius, Claudius 25, 29; Cassius Dio, 60. 33, 62. 6.
- ⁴³Tacitus, Annales 11, 26.
- ⁴⁴Tacitus, Annales 11, 27.
- ⁴⁵Az összeesküvők névsorát a kapcsolódó bibliográfiai adatokkal részletesen ismer-

teti Meise, E.: Untersuchungen zur Geschichte der julisch-claudischen Dynastie. Vestigia, 10. München, 1969. 155-156.

⁴⁶Vö. A Siliusok családfáját RE III. A 69.

⁴⁷Vö. Scramuzza, V.: The Emperor Claudius. Cambridge, 1940. 90; RE XXX. 2805; Mc Alindon: Senatorial opposition to Claudius and Nero. American Journal of Philology, 77. 1956. 123.

⁴⁸Vö. Momigliano, A.: L' opera dell' imperatore Claudio. Firenze, 1932. 76.

⁴⁹Vö. Dorey, T. A.: Adultery and Propaganda in the Early Roman Empire. University of Birmingham Historical Journal, 8. 1961. 3.

⁵⁰Vö. Tolde, E.: Untersuchungen zur Innenpolitik des Kaisers Claudius. Graz, 1948. 80.

⁵¹Vö. H. Willenbücher: Der Kaiser Claudius. Ein historische Studie. Mainz 1914. 7.

⁵²Tacitus, Annales, 11,26; Suetonius, Claudius 31.

⁵³Meise, E. 1969. 168.

⁵⁴Lackeit, G.: Iulia Agrippina. RE X, 1, 1917. 910; Kornemann, E. 1942. 221-251; Temporini, H.: Die Frauen am Hofe Trajans. Ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Prinzipat. Berlin und New York, 1978. 30; Balsdon, D. 1979. 61-63; Kytzler, B.: Frauen der Antike von Aspasia bis Zenobia. Zürich, 1994. 20-24; Schuller, W.: Frauen in der römischen Geschichte. Konstanz, 1987. 63-64.

⁵⁵Augustus lányának Iuliának az unokája, anyja a Iulia és Agrippa házasságából származó Vipsania Agrippina.

⁵⁶Livia kisebbik fiának, Claudius Drususnak az unokája, apja Drusus és Antonia minor házasságából származó Germanicus. Apai nagyanyja révén az ifjabb Agrippina Augustusszal vérrokon kapcsolatban is volt, nagyanyja, Antonia minor ugyanis Augustus nővérének Octaviának Antoniustól származó lánya volt.

⁵⁷Az ő nevét vette fel az addigi Ara Ubiorum, a meghódolt germán ubiusok hűségét hirdető kultusz hely, így lett a Claudius alapította település neve: Colonia Ara Agrippinensis.

- ⁵⁸Suetonius, Nero 5.
- ⁵⁹Bonyolult rokoni kapcsolatok hálózta be az egész Iulius-Claudius dinasztia. Iulia Agrippina férje: Gn. Domitius Ahenobarbus Octavia és Antonius unokája volt, így Augustus az unoka nagybátyjaként vérszerinti rokona.
- ⁶⁰Suetonius, Nero 5.
- ⁶¹Caligula valláspolitikájához vö. Köberlein, E.: Caligula und die ägyptischen Kulte. Meisenheim an Glan, 1962.
- ⁶²Suetonius, Claudius 11.
- ⁶³Cassius Dio, 60, 6.
- ⁶⁴Kent, J. P. C.–Overbeck, B.–Stylow, A. U.: Die römische Münze. München, 1980. Tafel 44.
- ⁶⁵von Premerstein, A.: Vom Wesen und Werden des Prinzipats. München, 1937. 46.
- ⁶⁶Suetonius, Nero 6.
- ⁶⁷Cassius Dio, 59, 22; Suetonius, Caligula 39, 1.
- ⁶⁸Suetonius, Galba 5.
- ⁶⁹Cassius Dio, 60, 23; CIL XIII 4565.
- ⁷⁰Tacitus, Annales 12, 1. Aelia Paetina Claudius korábbi felesége volt, tőle származott közös lányuk, Antonia.
- ⁷¹Tacitus, Annales 12, 2.
- ⁷²Claudius Agrippina apjának, Germanicusnak volt a testvére.
- ⁷³Suetonius, Claudius 26.
- ⁷⁴Tacitus, Annales 12, 42.
- ⁷⁵Messalina anyja: Domitia Lepida Agrippina meghalt férjének: Domitius Ahenobarbusnak volt a nővére.

- ⁷⁶Tacitus, Annales 12, 26.
- ⁷⁷Pallasra vonatkozóan vö. Tolde 1948. 40; PIR2 A 858; Oost, S. I.: The Career of M. Antonius Pallas. American Journal of Philology, 39. 1958. 113.
- ⁷⁸Tacitus, Annales 12, 64.
- ⁷⁹Suetonius, Nero 6.
- ⁸⁰Tacitus, Annales 12, 64.
- ⁸¹Suetonius, Nero 33; Tacitus, Annales 12, 67; Iuvenalis, 5, 147.
- ⁸²Ennek paródiája Seneca Apocolocyntosisa. A mű értelmezéséhez. Szilágyi János György: ΑΠΟΚΟΛΟΚΥΝΤΩΣΙΣ. Antik Tanulmányok, X. 1963. 1-2. sz. 22-28.
- ⁸³Ehhez a címhez két lictor járt. Tacitus, Annales 13, 2.
- ⁸⁴Cassius Dio, 60, 34; Tacitus, Annales 13, 1.
- ⁸⁵Cassius Dio, 61, 3.
- ⁸⁶Cassius Dio, 61, 7.
- ⁸⁷Tacitus, Annales 13, 19.
- ⁸⁸Tacitus, Annales 14, 22.
- ⁸⁹Tacitus, Annales 14, 59.
- ⁹⁰„A legjobb anya” jelszót a hatalomátvétel éjszakáján adta meg Nero a testőrgárda szolgálatahoz. Tacitus, Annales 13, 2; Suetonius, Nero 9.
- ⁹¹Momigliano, A.: Nero. In Cook, S. A. et al.: The Cambridge Ancient History. 10. Cambridge, 1928-1939. X. 715; Czizek, E.: L' époque Néron et ses controverses ideologiques, Leiden, 1972. 117.
- ⁹²Tacitus, Annales 13, 45.
- ⁹³Tacitus, Annales 1, 80; 6, 39; Cassius Dio, 58, 25.
- ⁹⁴Tacitus, Annales 4, 46.

- ⁹⁵Tacitus, Annales 6, 39.
- ⁹⁶Seianus barátsága megbuktatta, még a tisztségek elnyerése előtt. Vö. Tacitus, Annales 13, 45.
- ⁹⁷Tacitus, Annales 11, 4.
- ⁹⁸Tacitus, Annales 15, 71; 16, 17.
- ⁹⁹Cassius Dio, 62, 28.
- ⁰⁰Id. Plinius, Naturalis Historiae libri 37, 12, 50.
- ⁰¹Iuvenalis, Hatodik szatíra 463.
- ⁰²Suetonius, Otho 1.
- ⁰³Suetonius, Otho 3.
- ⁰⁴Suetonius, Otho 3.
- ⁰⁵PIR2 A 441.
- ⁰⁶Tacitus, Annales 14, 51.
- ⁰⁷PIR 2 A 614.
- ⁰⁸Seneca, Octavia 595.
- ⁰⁹Seneca, Octavia 785-790.
- ¹⁰Tacitus, Annales 14, 64.
- ¹¹Suetonius, Nero 29 leírja, hogy Nero erkölcstelen szórakozásainak résztvevője is volt.
- ¹²Cassius Dio, 61, 5, 4.
- ¹³Tacitus, Annales 14, 65.
- ¹⁴Tacitus, Historiae 22.

- ¹¹⁵Iosephus, Vita 16.
- ¹¹⁶Iosephus, *Judaiké Archaiologia* XX. 195.
- ¹¹⁷Agrippa óriási palotát építtetett, az épületből figyelte, hogy mi történik a templomban. A zsidók felháborodtak a törvénytelenység miatt, és ezért magas falat emeltek. Festus helytartó parancsot adott a fal lerombolására, de a zsidók ezt megakadályozandó követeket küldtek Nerohoz.
- ¹¹⁸Iosephus, *Judaiké Archaiologia* XX. 8. 8.
- ¹¹⁹Antiumban ugyanabban a villában született huszonhat évvel korábban Nero is.
- ¹²⁰A termékenységét megszemélyesítő istenség.
- ¹²¹Augustus az actiumi győzelem emlékére elrendelte, hogy négyévenként nyilvános játékokat rendezzenek.
- ¹²²Két jövendőlkő Fortuna-nővért tiszteltek Antiumban.
- ¹²³Tacitus, *Annales* 15, 23.
- ¹²⁴I.sz. 60-ban rendezték meg az első Neroniát, a Nero tiszteletére alapított ünnepi játékon költői, zenei, gymnastikai és lovasversenyek zajlottak. Tacitus, *Annales* 14, 20.
- ¹²⁵Tacitus, *Annales* 16, 6. Suetonius, Nero 35.
- ¹²⁶Plinius, *Naturalis Historiae* XII 18, 41, 83.
- ¹²⁷Tacitus, *Annales* 16, 6.
- ¹²⁸PIR 1 A 886; Suetonius, Claudius 27; Nero 35; Tacitus, *Annales* 12, 2; 15, 53; Iosephus Flavius: *Judaiké Archaiologia* XX. 150; Peri tu Judaiku polemu 2, 249.
- ¹²⁹Suetonius, Nero 27. Vö. Balsdon 1979. 141.
- ¹³⁰A kétszeres consul és diadalmenet tartására érdemesített Statilius Taurus dédunokája volt.
- ¹³¹Suetonius, Nero 35.

¹³²Suetonius, Nero 28.

¹³³CIL VI 15176, 10549; Vö. Henderson, B. W.: The Emperor Nero. London, 1903. 459. skk.

¹³⁴Mindhova ötszáz nőstény szamarat vitt magával, hogy biztosítsa a szépségéhez szükséges számártejet. Vö. Plinius, Naturalis Historiae 11, 238; 28, 183.

¹³⁵Tacitus, Historiae 1, 78.

¹³⁶Azon túl, hogy Augustus leszármazottja volt, apja: Marcus Iunius Silanus i.sz. 19-ben consuli hivatalt viselt.

¹³⁷Tacitus, Annales 12, 4.

¹³⁸Tacitus, Annales 12, 8.

¹³⁹Tacitus, Annales 12, 4.

¹⁴⁰Tacitus, Annales 14, 12.

¹⁴¹CIL XIV, 3661 = ILS 6239.

Csapláros Andrea

Nők hellenisztikus kori pénzérméken

A nők helyzete és mindenkori függősége szorosan kapcsolódik a társadalmi hierarchiához. A hellenisztikus korban a nők helyzete és feladatköre jelentősen megváltozik a görög kalasszikus korhoz képest, mindenekelőtt a kis-ázsiai görög területeken.¹ A gazdasági helyzet általános romlása miatt a nő eredeti feladata a házban és a gyerekek nevelésében egyre inkább elveszti jelentőségét, és ő maga is részt vesz a család létfenntartásában. Az antik nő² helyzetéről a modern irodalomban alapvetően kétfajta nézet uralkodik, az egyik a nőt mint a társadalom elnyomott, hátrányos helyzetű tagját, a másik mint szabad, képzett és viszonylagos függetlenségben élő személyt látja. A két nézet többnyire ugyanazon ókori források különböző értékelésén nyugszik.

Az „Oriental-seclusion”-tézis (az ókori keleti nő típusa) eredete Freeman műve, amely szerint a klasszikus korban élő athéni nők, egy keleti, elzárt világban élnek.³ Ez az állítás az ókori nők helyzetéről szóló viták kiindulópontja. Sokszor találkozhatunk ezzel a nézőponttal a szakirodalomban, például Castle⁴ vagy Lacey⁵ műveiben is, akik általában az egészségtelen, sötét házakról, a férj és feleség közti korkülönbségből adódó ellentétekről és a nők kényszerű egyedüllétéről írnak.

Mára már könyvtárnyi irodalom született e klasszikus tézis cáfolataként. Az egyik legradikálisabb mű Seltmann⁶ könyve, amely a nők helyzetét sokkal függetlenebbnek mutatja be, mint azt az „Oriental-seclusion”-tézis képviselői teszik. A legtöbb munka azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha a nőket illetően egy új, forradalmi nézetről lenne szó.

Pomeroy 1968 óta foglalkozik a nők helyzetével, és kutatásaiban⁷ nemcsak az általában használt és idézett klasszikus források jelennek meg, hanem több más írott forrás és régészeti anyag is.

Régészeti anyagok elemzésével figyelemre méltó próbálkozást tett Neumer-Pfau. Disszertációjában a hellenizmus kori nők helyzetét a hellenisztikus Aphrodité szobrok elemzésével végzi. Minél később készültek az Aphrodité szobrok, annál kihívóbban, szemérmetlenebbül ábrázolták az istennőt. Ebből következtetett a szerző arra, hogy az i.e. 3. századtól az i.e. 1. századig a nők helyzete egyre szabadabb és függetlenebb lett.⁸

Schuller⁹ könyvével a kutatónak óvatosan kell bánnia, mivel a szerző az ókori forrásokat szabadabban használja. Könyvének legnagyobb problémája az, hogy az egyiptomi viszonyokat átülteti más hellenisztikus államok területére is.

Az utóbbi években a témáról egyre több objektív, érzelemmentes munka született, ezek egyik kiemelekedő példája provokatív címmel: „Reine Männersache?”, Dettenhofer könyve.¹⁰ Wagner-Hasel¹¹ munkája rámutat arra a változásra, amely a klasszikus kortól a hellenisztikus korig a vezető családok nőtagjai sorsában játszódott le. Amíg a klasszikus korban a nő elsősorban önállóan csak a vallási élet bizonyos posztjain tölthetett be felelősségteljes feladatot, addig a hellenisztikus korban jóval nagyobb szabadságnak örvendett, és ő maga is mint jötevő léphetett a nyilvánosság elé.

A hellenisztikus korban a társadalom legfelső rétegéhez tartozó és az uralkodó mellett tevékenykedő nők helyzetére jellemző, hogy a hellenisztikus birodalmak politikájába nem csak beleszólhattak, hanem

sok esetben aktívan részt is vettek az állam irányításában. A tanulmányban szereplő nőalakok kiválasztásában alapvető szempont volt, hogy az adott uralkodónő milyen propagandisztikus módszereket – elsősorban a numizmatika terén – használt fel személye legitimé tételéhez. A kérdés az egyes nőalakoknál az, hogy lehetséges-e egyáltalán férfi uralkodótárs nélkül – mégha az kiskorú is vagy alkalmatlan az uralkodásra – a birodalmat irányítani. A hellenisztikus birodalmak története során Olympiastól kiindulva VII. Kleopatraig az uralkodónők nyilvános politikai szereplésében változások történtek, amíg Olympias ebben csak részt akart venni, addig VII. Kleopatra maga irányította mindezt. Olympias valószínűleg minden rátermettsége ellenére nem kapta meg a lehetőséget Makedónia irányításához, csak a háttérből rendezhette az eseményeket. Ezzel szemben VII. Kleopatra a pénzérméken magát már a királyok királynőjének nevezte, és ezzel minden akkori uralkodó fölé emelte személyét.

Tanulmányomban azokat a hellenisztikus (Seleukida és Ptolemaida) nőket kívánom bemutatni, akik családi kapcsolataik révén közel kerültek a nagypolitikához, és nevüket, profiljukat pénzérmén örökítették meg.

Olympias

Olympias, akit eredetileg Myrtalének¹² hívtak, Neoptolemos lányként i.e. 375-ben született, valószínűleg Ambrakiában a molosz fejedelem székhelyén.¹³ Olympias és Philippos házassága Plutarchos szerint szerelmi házasság volt, amiben nincs okunk kételkedni. Plutarchos és Curtius Rufus szerint gyerekként ismerkedtek meg egymással Samothrakén a beavató szertartáson.¹⁴ A házasság révén Makedónia politikailag is sokat nyert, mivel Epeiros a makedón királyság részévé lett.

A házasság előtt Philippos már többnejűségben élt. Első felesége a makedóniai, Elymiotis területéről származó Phila, aki a makedón

királyi család mellékágának volt a tagja. Ekkor vette el az illír Andatát is, akit Makedóniában Eurydikének neveztek el. Ebből a házasságból született Philippos Kynane nevű lánya. Politikai okokból Thessáliából származó nővel is házasságra lépett, Nikesipolisszal, aki Pheræből származott, és Thessalonike anyja volt, valamint a larisai Philiunával, akitől a „gyengeelméjű”, inkább epilepsziás, Arrhidaios született.¹⁵

Olympias¹⁶ után Philippos hosszú ideig nem kötött újabb házasságot. I.e. 342-ben vette el szintén politikai megfontolásból Medat, a geta király, Kothelas lányát. Olympias és Philippos kapcsolatát mégsem ez, hanem az i.e. 337-ben Kleopatrával, Attalos unokahúgával kötött házassága mérgezte meg. A Kleopatrával kötött frigynek két kiváltó oka volt; a fiatal lány szépsége és üdesége bizonynyal elbűvölte Philippost, de nem szabad elfelejtenünk, hogy házasságuk után a makedón nemesség pozitívabban állt Philippos perzsák ellen tervezett hadjáratához.¹⁷

Az esküvőn Olympias nem vett részt, de Philippos és Alexandros között is éles vita robbant ki, amelyet az ókori szerzők¹⁸ fantáziadúsan mesélnek el. Az összeütközés eredménye az lett, hogy Olympias és Alexandros visszavonultak Epeiroszba.¹⁹ Alexandros hamarabb kötött békét apjával, de Philippos nem engedhette meg magának, hogy Olympiasszal való kapcsolata még jobban elmérgesedjék, ezért békeajánlatként beleegyezett közös lányuk Kleopatra és Alexandros, az epeiroszi király egybekelésébe. Az esküvőt Aegaeában tartották meg, de mint tudjuk, ezen a napon halt meg Philippos.²⁰

Philippos fent említett hét felesége közül több okból Olympias keltette fel leginkább a történetírás érdeklődését. Olympias legnagyobb „érdeme”, hogy tőle származott Philippos egyetlen uralkodásra temett utóda, Alexandros. Ezenkívül Olympias érdekelte Makedónia nagyhatalmi helyzete, és ennek irányításában intenzíven részt is akart venni. Mindezzel kiérdemelte az ókori történetírók különleges figyelmét, amiben mind az alexandrosi irányított propaganda,

de később Olympias tényleges vagy kitalált intrikái is fontos szerepet játszottak.²¹

Olympias megítélése a modern irodalomban legtöbbször negatív, amelynek alapja az ókori források által nyújtott kép. A legtöbb forrás Olympiasról Philippos, de elsősorban Alexandros halála után született.²²

Schuller szerint Olympiasnak ténylegesen nem volt önálló politikai célja, csakis a fiához fűződő szeretete és lojalitása vezette cselekedeteit, amelyhez temperamentumos természet párosult. Ezért is gyanúsították meg, hogy Philippos halálában tevőlegesen részt vett. Azért volt negatív az Antipaterrel való kapcsolata, mert ő csak Alexandros hatalmát akarta védeni Európában,²³ Philippos Arrhidaiosnak is „csak” azért kellett meghalnia, mert Olympias unokájának, IV. Alexandrosnak akarta a trónt biztosítani.²⁴

Alexandros születését²⁵ az i.e. 356-os évre tehetjük, rá két évre született meg húga, Kleopatra. Alexandros mind apja, mind anyja származását kihasználta isteni eredetének és uralma legitimitásának igazolására. II. Philippos családja Heraklesre, Olympias pedig Achilleusra vezette vissza mitikus eredetét.²⁶

Olympias a források szerint Alexandrostól politikai hatalmat követelt magának, mikor fia elindította támadását a perzsák ellen. Alexandros azonban helytartói hatalmat nem Olympias, hanem Antipater kezébe helyezte, és anyjának megtiltotta az irányítói hatalomban való részvételt.²⁷ Az ókori szerzők ellenségesen mutatják be Olympiaszt, legfőképpen azon igyekezetét, hogy a „nagy sándori” hatalomból részt kívánt kapni. A szerzőket Plutarchos Alexandros életrajza nagymértékben befolyásolta. Felvetődik a kérdés, miért volt Plutarchos véleménye annyira negatív Olympiasról. Plutarchos korában a nők részvétele a politikai életben – ha csak résztvevőként is – nem újdonság sem a Római Birodalom keleti részében, sem magában Rómában. Művében Plutarchos Olympias szeszélyességét emelte ki,²⁸ amire Alexandrosnak is vigyáznia kellett, nehogy anyja

kellemetlenséget okozzon neki a hátramaradt birodalomban. Ez a kissé hisztérikus kép maradt meg a történetírásban Olympiasról. De ha megvizsgáljuk az alexandroszi kort, és abban a nők lehetőségét a nyilvános politikai részvételre, igen kevés példát találunk. Hiába lett volna Olympias alkalmas a görög területek irányítására fia távollétében, Alexandros mindezt semmiképpen sem engedhette meg. A férfiközpontú birodalomban, ahol az „Olympias-féle” nők egyetlen feladata legitim és alkalmas utód szülése volt, lehetetlen lett volna Olympias régenssége, bármennyire is alkalmas lett volna erre a feladatkörre.

I. Bereniké

I. Ptolemaiosnak I. Berenikétől, a makedón származású ágyasától és későbbi feleségétől, született meg a Ptolemaida-dinasztia megalapítója, II. Ptolemaios. A diadochosnak I. Bereniké előtt már volt két felesége, és legitim utód is született ebből a kapcsolatból. Első feleségét Artakamát, egy perzsa előkelő lányát, a susai mennyegző során vette feleségül. Valószínűleg ezzel hivatalosan is bizonyította Alexandros iránti lojalitását.²⁹ Eurydiké, Antipatros lánya, apja politikai támogatását hozta hozományként I. Ptolemaios második házasságába. Több közös gyermekük is született, akik nagy befolyással voltak a Ptolemaida Birodalom politikai életére. Elsőszülött fiúk Ptolemaios Keraunos³⁰ volt, aki a „Villámcsapás” nevet viselte. Rajta kívül még két fiú és három lány született, a fiúk közül csak az idősebbik nevét ismerjük, Meleagros; lányaik Lysandra, Ptolemaios és Theoxené.³¹ A lányok politikai házassága komoly hasznot hozott Egyiptomnak. Lysandra először Alexandroshoz, Kassandros fiához, majd Agathokléshez, Lysimachos fiához ment feleségül. Ptolemaios Démétrios Poliorkétés egyik felesége lett. Theoxené pedig Agathoklés, Syrakusai tyrannosához ment nőül.³²

I. Bereniké eredetileg Eurydiké udvarhölgye volt, a szép és

II. Arsinoé

okos nőn megakadt Ptolemaios szeme, így először ágyasa, majd kb. i.e. 290-től hivatalos felesége lett az uralkodónak. Ebből a házasságból uralkodásra termett gyermekek születtek, II. Ptolemaios, II. Arsinoé és I. Bereniké.³³ II. Ptolemaios megszületése után, Ptolemaios Keraunos öccse javára kiesett az örökségből. Az ókori szerzők II. Ptolemaioszt ettől kezdve Zeushoz hasonlították, aki legfiatalabbként szerezte meg a hatalmat. Később az istenekhez való hasonlóságát propagandájában továbbfejlesztette, Arsinoéval kötött házasságában, mint Zeus-Héra és mint Osiris-Isis hieros gamosban éltek.³⁴

II. Arsinoé

Első házasságát dinasztikus okokból kötötték meg Lysimachoszsal. Az ipsosi csata után Ptolemaios és Lysimachos szövetségkötésének megerősítése volt ez a mennyegző.³⁵ Ebből a házasságból három gyermek született. Lysimachosra II. Arsinoénak érezhető po-

litikai befolyása volt. II. Arsinoé legidősebb fiának akarta biztosítani Lysimachos trónját, de Lysimachos hatalmának örököse a korábbi házasságából született Agathoklés, aki a birodalom lakossága körében is kedvelt volt. Ettől függetlenül sikerült II. Arsinoénak Lysimachos haragját a legidősebb fia ellen hangolnia olyannyira, hogy az kivégeztette a leendő örökösét. Halála után híveinek nagy része Seleukoszhoz menekült, aki háborút tervezett Lysimachos ellen. Eközben II. Arsinoé befolyása egyre inkább nőtt. Első esetben történt meg egy hellenisztikus uralkodónővel, hogy egy várost, nevezetesen Hétrakleíát, kapott ajándékba. Később Ephesos is az övé lett, amelyet II. Arsinoiára neveztek át.³⁶ A hellenisztikus városok alapítója isteni hérosként jelent meg. Azzal, hogy új várost alapított vagy a réginek új nevet adott, a halandók feletti szférába került. Az uralkodó vagy az uralkodónő nevét viselő városban az uralkodó vagy az uralkodónő azonosult a város védőistenével, ez történt II. Arsinoé esetében is.³⁷ Seleukos megindította Lysimachos elleni hadjáratát, Arsinoé nem várva a harc kimenetelére Kassandreiába menekült. Éppen ekkor tartózkodott Bereniké egyiptomi örökségéből kitaszított fia, Ptolemaios Keraunos Seleukosnál, aki a Lysimachos feletti győzelem után megölette Seleukost. Féltestvérének, II. Arsinoének felajánlotta Lysimachos trónját, ha hozzá megy feleségül. Lysimachos özvegyeként legitimizálhatta Lysimachos birodalmának örökösi jogát. II. Arsinoé meg is nyitotta előtte Kassandrea városának kapuit, de az esküvő után Keraunos mindent megtett hatalmának védelmére, és Lysimachos potenciális örököseit az útból félreállította. Lysimachos és II. Arsinoé két kisebbik fiát megölette, az idősebbikkel nem tudott végezni, mert korábban elmenekült a birodalomból. II. Arsinoé is Samothrakén keresztül Egyiptomba ment, ahol II. Ptolemaios elvált feleségétől, I. Arsinoétól i.e. 278-ban, és elvette Lysimachos özvegyét, testvérét, II. Arsinoét.

Igaz, hogy házasságuk gyermektelen volt, ettől függetlenül II. Arsinoé eddig nem ismert hatalmi pozíciót kapott. A ránk maradt

források alapján mondhatjuk, hogy Egyiptom életének irányításában II. Arsinoé aktívan részt vett II. Ptolemaios oldalán. Férjével szinte egyenlő rangban jelent meg a feliratokon és a pénzérméken.³⁸ A Fayum-oázis kultikus jellegének növelése is az ő nevéhez fűződik. Emellett a Nílus-deltájának egy részét róla nevezték el Arsinoitisnek. Aktív külpolitikai tevékenységét jelzi, hogy a i.e. 260 körül Athénnal kötött szerződésben II. Arsinoé neve is szerepelt.³⁹ Öccsével mint Theoi Adelphoi, testvéri istenségek jelentek meg. II. Ptolemaios ezután kapta a Philadelphos, testvérét szerető nevet. Ezzel az uralkodói propaganda részévé tették – az ókori Egyiptomban már gyakorlattá vált – testvérházasságot.⁴⁰ II. Arsinoét halála előtt, i.e. 270-ben már istenné avatták mint a „szerencse” istennőjét, és a tengerészek, tengerek Aphroditéjának nevezték. Isisszel való azonosítása így egyre erősebb lett, mivel az istennő a tengeri utazók védelmezője, és a tengerek uralkodónője volt. Halála után II. Ptolemaios bevezette Thea Philadelphos, a bátyjátszerető istennő kultuszát, amely Isisszel való azonosítását még jobban kifejezte.⁴¹

Ptolemaios nemcsak a kultuszban hagyta továbbélni feleségének emlékét, hanem több különböző arany és ezüst drachma jelent meg felesége ábrázolásával. Ilyen az i.e. 271-246 között Paphosban veretett arany drachma, amelynek előlapján II. Arsinoé Isis-koronával, diadémmal és fátyollal van ábrázolva, az érmevéső pontosan kifejezte az uralkodónő visszafogott szépségét és különleges kisugárzását. A hátlapon dupla gyümölcsrel teli bőségszaru látható szalagokkal díszítve. Ez a bőségszaru szimbolizálja az II. Arsinoéhoz kapcsolódó termékenységet a jólétben és a szerencsében. A körfeliraton II. Arsinoé és Ptolemaios kapcsolatának kifejezése, *ΑΡΣΙΝΟΗΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΥ* olvasható.⁴² Ennek a pénzérmének az ábrázolását érdemes összehasonlítani II. Ptolemaios és II. Arsinoé szüleik tiszteletére veretett drachmájával, megfigyelhetjük mennyire romlott a portrék ábrázolásának stílusa. Ezt az aranydrachmát i.e. 271-246 között verték. Az előlapján II. Ptolemaios és mögötte felesége, II. Arsi-

II. Bereniké

noé diadémmel, jobbra, balra mögöttük egy pajzs látható. Felettük a testvérpárra utaló felirat: $A\Delta E\Lambda\Phi\Omega N$ A hátlapon szüleik I. Ptolemaios és I. Bereniké szintén diadémmal, jobbra. Itt már istenné avatták őket, erre utal a felettük lévő felirat is: $\Theta E\Omega N$.

II. Bereniké

Egyiptom és a Seleukida Birodalom közötti békét II. Ptolemaios lánya, Bereniké és II. Antiochos politikai házassága sem tudta hosszabb időre helyreállítani. III. Ptolemaios uralkodása alatt zajló harmadik szíriai háborúban is szerepet játszottak a Ptolemaida család nőtagjai. Ugyanis húga, Bereniké, II. Antiochos özvegye és ebből a házasságból született fiúk áldozatul esett II. Antiochos korábbi felesége dinasztikus törekvéseinek. Laodiké ugyanis fiát, II. Seleukost juttatta a Seleukida Birodalom trónjára. III. Ptolemaios bosszúhadjáratot indított a harmadik szíriai háborúban II. Seleukos ellen.⁴³ II. Bereniké férje győzelmes visszatérésére a haját áldozta fel a temp-

lomban. Reggelre a haj eltűnt a templomból, a samosi asztronómus, Konon szerint Bereniké haját az istenek Bereniké csillagképbe változtatták át.⁴⁴ II. Bereniké első felesége volt III. Ptolemaiosnak, a házasságot valószínűleg még II. Ptolemaios kérésére kötötték i.e. 258 körül. II. Bereniké, I. Bereniké unokája és „Magas lánya”, Kyrene ura volt. Anyja a makedóniai Démetrioshoz akarta hozzáadni, de mivel annak szeretője volt, így II. Bereniké megölette a férfit az anyja hálószobájában. Anyját száműzetésbe küldte, és egyedül uralkodott Kyreneben. Így kerülhetett a házasság után Kyrene ismét Egyiptomhoz. II. Berenikét a pénzérmeiken fiatalon ábrázolta a vésőmester, a bőség, a termékenység szimbólumával: a bőségszaruval; és az egyik pénzérme hátoldalán méhvel, ami még inkább kihangsúlyozza a termékenységet. Két hasonló ábrázolású pénzérmet szeretnék itt bemutatni. Az egyik az Ephesosban veretett arany drachma, amelynek előlapján II. Bereniké portréja látható diadémmal, jobbra fátyollal, a hátoldalán gyümölcsökkel teli bőségszaru szalagokkal díszítve, méhvel és felirattal: *BEPENIKΗΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ*.⁴⁵ A másik pénzérme: egy tetradrachma, elő- és hátlapjának ábrázolása megegyezik az előző típussal, csak a bőségszaru mellett nem találjuk meg a méhet. A felirat is hasonló: *ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΒΕΡΕΝΙΚΗΣ*.⁴⁶

III. Arsinoé

III. Ptolemaios I. Euergetes és II. Bereniké kapcsolatából született a későbbi IV. Ptolemaios és III. Arsinoé, akik testvérházasságot kötve kerültek Egyiptom élére. Berenikét fia, IV. Ptolemaios Philopator ölette meg nagybátyával és fiútestvérével együtt.⁴⁷ III. Arsinoé a híradások szerint önálló nőként férje mellett lépett fel a politikában, valószínűleg Sosibios⁴⁸ javaslatára. Férjét elkísérte útjaira, így a raphiai csatában⁴⁹ is vele volt, ahol a katonáknak beszédet tartott. IV. Ptolemaios halála után Sosibios megölette a viszonylag nagy politikai hatalommal rendelkező III. Arsinoét.⁵⁰ Egy arany

III. Arsinoé

drachma sorozat előlapján látható III. Arsinoé portréja fülbevalóval, nyaklánccal; jobbra, a feje felett egy jogarral. A hátoldalán a Ptolemaida uralkodónők szokásos szimbólumával, a gyümölcscsel teli bőségszaruval, amelyet szalagok díszítenek, felette csillag és körfelirat: *ΑΡΣΙΝΟΗΣ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ*.⁵¹

II. Kleopatra

I.e. 172 körül lett VI. Ptolemaios nagykorú. Feleségével és egyben testvérével, II. Kleopatrával közösen gyakorolták a hatalmat. Ettől kezdve a testvérházasság mellett szokássá vált, hogy az uralkodó feleségét társuralkodónak ismerték el.⁵² VIII. Ptolemaios Physón (potohos) i.e. 144-ben⁵³ kényszerítette VI. Ptolemaios feleségét, II. Kleopatrát, hogy menjen hozzá feleségül. Az előző házasságából született fiát, VII. Ptolemaios Neos Philopatort megölette. VIII. Ptolemaios politikai helyzete válságokkal volt terhes. Uralko-

dása alatt került Egyiptom láthatóan Róma befolyása alá. Végrendeletében Rómát tette meg örökösévé. Ezt az egyébként is labilis politikai helyzetet rontotta azzal, hogy nővére mellett elvette annak lányát,⁵⁴ III. Kleopatrát is feleségül. A rendeleteket hármuk: Ptolemaios, nővér-királyné és feleség-királyné nevében adták ki, de a tényleges hatalom II. Kleopatra kezében volt. A belpolitikai feszültség II. Kleopatra „segítségével” Alexandriában felkeléshez vezetett, amelynek során VIII. Ptolemaios Ciprusra menekült. A viszálynak i.e. 124-ben lett vége, amikor visszaállították a hármás uralmat Egyiptomban.⁵⁵

III. Kleopatra és VIII. Ptolemaios fia, IX. Ptolemaios II. Sótér társuralkodóval követte VIII. Ptolemaios Egyiptom élén. De III. Kleopatra kisebbik fiát, X. Ptolemaios I. Alexandrost részesítette előnyben, és i.e. 107-ben elűzte IX. Ptolemaios Egyiptomból.⁵⁶

I.e. 80-ban XI. Ptolemaios II. Alexandros Sulla támogatásával került a trónra. III. Berenikét, egyben mostohaanyját vette feleségül, aki társuralkodója lett. Házasságuk 19. napján megölette, ami az alexandriaiak felháborodását váltotta ki, és megölték XI. Ptolemaios.⁵⁷

XII. Ptolemaios Neos Dionysos Aulétésnek i.e. 58-ban menekülnie kellett Egyiptomból, miután az alexandriaiak fellázadtak a király ellen, mert Róma elfoglalta Ciprust. Így i.e. 58-55 között nem tartózkodott Egyiptomban, mialatt lányai, VI. Kleopatra és IV. Bereniké uralkodtak.⁵⁸

VII. Kleopatra

VII. Kleopatra gyermekkorával, hatalomra jutásával és a római hadvezérekhez fűződő különböző kapcsolataival nem kívánok foglalkozni, csak olyan mértékben érintem, amennyire azt a téma megkívánja. Minderről már könyvtárnyi irodalom született. A szenvedélyes, romantikus és szépnek képzelt nő helyett, a politikai életben jártas, a propagandát saját céljaira felhasználni tudó nő volt Kleo-

patra, aki mint utolsó nagy Ptolemaida, nő létére mindent megtett birodalmának megmentése érdekében.

Kleopatra i.e. 69-ben született. Apja XIII. Ptolemaios volt, aki magát Neos Dionysosnak nevezte, ezzel utalva zeneszeretetére. Kleopatra anyjának nevét nem ismerjük. Apja felesége vagy feleségei közül csak V. Kleopatra Tryphaina neve ismert, aki vagy i.e. 69 végén vagy i.e. 68 elején halt meg, így elvileg lehetne VII. Kleopatra édesanyja.⁵⁹

Kleopatra apja halála után öccsével, XIV. Ptolemaios-szal került Egyiptom élére. De fiatalkorú öccsét nem Kleopatra – mint egyedüli régens – hanem az udvar főemberei irányították. Ettől függetlenül Kleopatra tudatosan törekedett az egyedüli hatalomra, mindent pénzverési programja is mutatja. Bár kevés pénzérme készült, de azok a saját nevében és képével. Másokon öccsével együtt volt kénytelen ábrázoltatni magát. Ezek az alexandriai típusú⁶⁰ pénzérméken húsz év körüli lehetett.⁶¹ A hellenisztikus pénzérmékre jellemző módon az első portrét használták fel a későbbiekben is. Kleopatra szépségének kérdése a pénzérméken látható ábrázolás szerint is kérdéses. Mind Plutarchos is írja Kleopatrát belső kisugárzása tette igazán széppé és elragadóvá.⁶²

Az alexandriai típusú érméken VII. Kleopatra diadémot hord a fején, nyaklánccal és néha fülbevalóval ékesítve.⁶³

VII. Kleopatra öntudatos politikája és az a szándék, hogy az egyedüli hatalmat megszerezze, nem tette kedvelté az egyiptomi vezető rétegek körében. Belháború tört ki Egyiptomban, és ebből a harcból Kleopatra került ki győztesen, római segítséggel.

A szíriai-római típusú pénzérmék i.e. 36 körül készültek. Kleopatra arcvonásait életkorának megfelelően idősebbnek ábrázolták.

Kleopatra diadémot és gyöngyökkel díszített hajhálót hord a fején, a vállán díszített palást van, melynek két végét gyöngyökkel ékesített nagy fibula kapcsolja össze.⁶⁴

Kleopatra politikai propagandájában tudatosan használta fel a

pénzverést. Hiába volt a kezében Egyiptom irányítása, mégsem jelenhetett meg nőként és egyedüli uralkodóként a pénzérméken. Általában mint régens, még kiskorú fiának társuralkodója ábrázoltatta magát, mindezt alátámasztotta az egyiptomi istenvilág és az egyiptomi uralkodók legitimitásának misztériumával.

Ciprus szigetét Kleopatra i.e. 47-ben tudta visszaszerezni. Ekkor verette azokat a pénzérméket, amelyeknek előlapján diadémmel és jogarral XV. Ptolemaios Kaisariont szoptatva ábrázoltatta magát, hátlapján pedig a sziget neve: *ΚΥΠΡ(ΟΣ)* olvasható. A pénzérme előlapján Kleopatra egy már ismert motívumot használt, Isisként jelent meg, aki fiát Horust, Kaisariont szoptatja.⁶⁵ Felső-Egyiptomban van Hermonthis, a fáraók születési temploma, a fáraó és a felesége a szülés után itt hajtottak végre különböző rituálékat az újszülött védelmére. Az egyik reliefen a térdelő Kleopatra látható istennel körülvéve, felette ez olvasható: Ré anyja. A csecsemő felett szkarabeusz ábrázolás van, amely a Napistent szimbolizálja, így a gyermek istenként a felmenő napot testesíti meg. Mellette két tehénfejű istennő látható két gyermeket szoptatva, akik egy ágyon fekszenek. Az egyik gyermek Horus, a másik a fiatal Kaisarion. A jelenet magyarázata Osiris-Isis történetében keresendő. Horusnak, Osiris és Isis fiának a sorsa, hogy apja halála után foglalja el annak helyét, és legyen Egyiptom uralkodója. A mitológiai történetben Horus véresen megbosszulja az apján elkövetett gyilkoságot. A párhuzamállítás világos ebben az esetben, Kaisarion apja, Caesar is gyilkosság áldozata lett. Ahogy Horus bosszút állt apja gyilkosain, ugyanez a feladat vár Kaisarionra is. Ettől az időponttól biztos, hogy XV. Ptolemaios Kaisar a Philopator, apját szerető címet viselte.⁶⁶

Kaisarion és Horus misztikus kapcsolatát már Kaisarion születésétől kezdve propagandisztikus elemként használta fel VII. Kleopatra. Iulius Caesar i.e. 47 április elején hagyta el Egyiptomot és Kleopatrát. Ebben az évben szeptemberben született meg fiúk, XV. Ptolemaios Kaisarion. Egy későbbi egyiptomi felirat az időpon-

tot i.e. 47. szeptember 6-ra teszi, ami egyben Isis ünnepnapja volt.⁶⁷ Valószínűleg ezt a párhuzamot később állították fel. Kleopatra magát Isisként ábrázolva és ünnepelve, logikusan tetette fia születésnapját erre a különleges napra.⁶⁸ Caesar apaságát a modern szerzők többször megkérdőjelezték,⁶⁹ de abban a korban az ókori auktorok írásai alapján Kaisariont mindenki Caesar fiának tartotta.⁷⁰

Kleopatra és Antonius kapcsolatából is születtek gyermekek, akiket szintén felhasználtak a szülők legitimitásuk biztosítására. I.e. 40-ben ikergyermekeik látták meg a napvilágot, Kleopatra Seléné, a Hold megtestesítője és Alexander Helios, a Nap szimbóluma. Az ikrek születését Kleopatra kihasználta asztrológiai spekulációkra, velük kezdődött az új aranykor. Itt a Földközi-tenger keleti medencéjében még élénken élt az emberek emlékezetében a római bábaság nélküli hellenisztikus birodalmak virágzása. Ezeket az álmokat erősítette Kleopatra jól irányított propagandája. Alexander Helios neve emlékeztetett a legendás hírű III. Alexandrosra. A modern kutatásban ő is jelöltként szerepel, mint a várva várt gyermek Vergilius 4. Eklogájában, akinek az érkezésével egy új, békés aranykor kezdetét várták.⁷¹ I.e. 35-ben született Kleopatrának és Antoniusnak még egy gyermeke, II. Ptolemaios Philadelphos, akit a Ptolemaida birodalmat alapító Ptolemaiosról neveztek el.⁷²

Kleopatra egyiptomi helyzetét az Antoniusszal való kapcsolata nem változtatta meg. Közös gyermekeiket Antonius sajátjának ismerte el, de az Egyiptomban veretett pénzérméken Antonius még mindig mint római imperator és triumvir szerepelt.⁷³ A tetradrachma előlapján, amit Antiochiában i.e. 37-34 között verettek, Kleopatra diadémel van ábrázolva, körfelirattal: *ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΑ ΝΕΩΤΕΡΑ*. A hátlapján Marcus Antonius nem görög stílusban, hanem római hadvezérként ábrázoltatta magát, körfelirattal: *ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΤΡΙΤΟΝ ΤΡΙΩΝ ΑΝΔΡΩΝ*.⁷⁴ Egyiptom nagyhatalmi pozíciója a térségben egyre inkább megszilárdult. Antonius a parthusok elleni hadjáratban legin-

kább Egyiptomra számíthatott, és a többi római vazallus állammal szemben Egyiptom helyzetét megerősítette a térségben. Egyiptom fennhatósága alá került Fönícia, Kilikia és Júdea egy része (Jericho környéke).⁷⁵ A kutatók többször említik Kleopatra hatalmának növekedését mint egy új korszak kezdetét Egyiptomban, ami i.e. 37. szeptember 1-vel kezdődött. Ettől fogva verték Kleopatra arcképét Berytos, Tripolos és Orthosia pénzerméinek előlapján, hátlapján pedig uralkodásának 16. évét mint az 1. évet jelölték.⁷⁶

I.e. 34-ben Antonius megfogadta Kleopatra tanácsát, és Arménia ellen hadjáratot indított, amelyet végre sikerrel zárhatott, és diadalmenettel ünnepelhetett. A diadalmenetet nem Rómában, hanem Alexandriában tartotta, ahol nem Iupiterhez járult, hanem a diadalmenet végén Kleopatra mint Isis várt Antoniusra.⁷⁷ Velleius Paterculus leírása szerint ez az ünnepség inkább egy dionysosi ünnepi körmenetre hasonlított, mint római diadalmenetre.⁷⁸ Az ünnepségsorozat több napig tartott, amelyet az alexandriai gymnasionban megrendezett reprezentációs jelenet koronázott meg, ahol Antonius mint római imperator arany mellvérttel és bíbor tógában, Kleopatra Isisnek öltözve, egy ezüst pódiumon, arany trónon ülve fogadta az alattvalókat. Kleopatra négy gyermeke is szimbolikus öltözetben jelent meg, szintén trónon ülve, de egy fokkal lejjebb a pódiumon, mint szüleik. Hozzájuk legközelebb ült XV. Ptolemaios, Kleopatra elismert uralkodótársa Egyiptomban. Aztán Antonius gyermekei: Alexandros Helios mint a médek királya, tiarában, magas perzsa fejfedőben; Ptolemaios Philadelphos mint makedón király, széles karimájú fejfedőben, kabátban és csizmában, legvégül Kleopatra Seléné. Kleopatrát ezen az ünnepségen a „királyok királynője” címmel, Kaisariont pedig a „királyok királya” címmel illették. Az akkor hat éves Alexandros Hélios Armeniának, a médeknek és minden az Euphrates túlsó partján lévő területnek nagykirálya lett.⁷⁹ A két éves Ptolemaios Philadelphos Szíria és Kisázsia uralkodója, míg nővére Kleopatra Seléné Kyrene királynője címet kapta.⁸⁰

Kaisarion nemcsak anyja kezében volt propagandisztikus eszköz, hanem Antonius is kihasználta céljai elérésében Kaisarion legitimszármazását. Ahol csak lehetett hangsúlyozta, hogy Kaisarion Caesar vérszerinti utóda, ezzel akarta kérdésessé tenni a Caesar által adoptált Octavianus legitimitását.⁸¹

Antonius latin feliratú denariusokat veretett, amelyek a Római Birodalom nyugati területein is forgalomban voltak. A körfelirat Antonius győzelmét hirdette Arménia felett, a másik oldalon Kleopatrárt és Caesar fiát dicsőítette. Kleopatra mint Isis, a királyok királynője, az összes halandó uralkodó uralkodónője, így ő gyakorolta a főhatalmat gyermekei felett is, akik uralkodók voltak. Először jelent meg római pénzérmén nem római nőnek a neve és titulaturája – azon az ezüst denariuson, amelyet i.e. 32-31 körül veretett Antonius valószínűleg Ephesosban. Előlapján jobbra Antonius portréja, balra az arméniai tiara, körfelirat: *ANTONI ARMENIA DEVICTA* olvasható. A hátoldalon Kleopatra drapériás portréja látható, diadémmal, ékszerekkel a hajában, nyaklánccal, jobbra egy *prorat*⁸² ábrázoltak, körfelirattal: *CLEOPATRÆ REGINÆ REGUM FILIORUM REGUM*.⁸³

A fent említett ünnepi sorozat világosan mutatta, milyen politikai irányvonalat követett ezután Kleopatra. A Philopator cím mellé⁸⁴ felvette az „új Isis” címet, amelyet már III. Kleopatra is viselt, de jóval többször áll a titulaturájában a „Fiatal istennő” kifejezés, amely Isis istennő visszatérését jelezte Kleopatra személyében. Ettől kezdve Kleopatra a nyilvánosság előtt mindig Isisnek öltözve jelent meg.⁸⁵

Kleopatra propagandájában álma látszott valóra válni. Az akkor még kevés területtel rendelkező Egyiptom ismét nagyhatalommá válhatott Kleopatra gyermekei révén. Kleopatra az alexandrosi birodalom újjászületését Alexandros Heliosban látta, akit Nagy Sándor örökösének tekintettek. Ptolemaios Kaisarion neve Caesarra, apjára emlékeztetett, miközben zajlott a küzdelem Caesar örökségéért Octavianus és Antonius között. Ebből a harcból Antoniusnak kellett

volna győztesen kikerülnie, ezzel biztosítva Rómában egy Ptolemaidának – Caesar fiának – a hatalmát. A két birodalom összekapcsolása olyan hatalmas területet jelentett volna – Gibraltártól az Indiai-óceánig terjedő területet –, amely minden eddigi elképzelést felülmúlt.

Stratoniké

Seleukos i.e. 324-ben a susai mennyegzőn házasodott össze Spitamenes, baktriai helytartó lányával, Apamával.⁸⁶ I.e. 324-ben született meg I. Antiochos. Apame volt az egyetlen nő, akitől a tömegházasság után nem vált el a férje.⁸⁷ Miután Démétrios Poliorkétést i.e. 285-ben fogságba vetette, elvette annak lányát, Stratonikét, de ez a házasság csak politikai okokból köttetett. I. Seleukos i.e. 294-ben fiára, Antiochosra hagyta a trónt és fiatal feleségét, Stratonikét is. Szokatlan, hogy házasságkötésük a teljes katonai gyűlés előtt történt, de magyarázható azzal, hogy Seleukos ezzel akarta mind a katonai erők, mind a birodalom lakosságának jóindulatát elnyerni a fiatal uralkodópár számára. Stratoniké második házasságával magasabb pozícióba került, I. Antiochos mellett mint tényleges uralkodótárs szerepelt.⁸⁸

II. Antiochos Theos i.e. 253-ban eltaszította első feleségét, Laodikét, és rá egy évre elvette II. Ptolemaios lányát, Bereniké Syrát, aki fiút szült neki. Utódjául mégis az első házasságából született fiát, Seleukost jelölte meg. Anyja Laodiké megölette Berenikét és fiát.⁸⁹

IV. Seleukos megpróbált barátságos viszonyt kialakítani mind Rómával, mind Egyiptommal. Lányát is ebből a megfontolásból a makedón királyhoz, Perseushoz adta feleségül.⁹⁰

III. Kleopatra Thea

Ő volt az egyedüli, aki mint Seleukida uralkodónő hatalmát ténylegesen is gyakorolni akarta. Sok pénzermén van a képmása, de legtöbbször az uralkodóval és az uralkodó nevével együtt.⁹¹ Az egyetlen – VII. Kleopatrát kivéve – uralkodónő, aki a pénzerméken királyi ékszer és címet viselt: *Βασισης Κλεοπάτρας Θεας Εὐετηρίας*.⁹²

Kleopatra Thea VI. Ptolemaios egyiptomi uralkodó lánya volt. Első férje I. Alexandros Balas, akivel pénzermén közösen is ábrázolták, valószínűleg közvetlenül az i.e. 150-ben Ptolemaisban megkötött menyegzőjük után. A tetradrachmájuk előlapján I. Alexandros Balas és felesége, Kleopatra Thea portréja látható. Mind a ketten diadémot, fátylat és kalathost viselnek, balra tőlük egy Α betű és egy bőségszaru látható. A hátlapon balra Zeus ülve jogarral, villámot tartva, Nikével látható. A körfelirat a következő: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΘΕΟΠΑΤΟΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ*.⁹³

A második férje, II. Demetrios Nikator (i.e. 145-140) és utána VII. Antiochos Euergetes (i.e. 139-129) következett, akitől öt fia született. Ezt a férjét elhagyta, és legidősebb fiával együtt, V. Seleukoszal közösen uralkodott. Ebből az időből, i.e. 125-ből származik Kleopatra Thea rendkívül ritka portréja, egy tetradrachmán egyedül ábrázoltatta magát. A pénz előlapján az uralkodónő diadémmal, fátyollal, míg hátlapján dupla szalagokkal díszített bőségszaru, alatta *Ι Π Ρ* – ami a Seleukidák 187. éráját jelenti, tehát az i.e. 126-125. évet –, a körfeliratban pedig Kleopatra *ΒΑΣΙΛΙΣΗΣ ΚΛΕΟΠΑΤΡΑΣ ΘΕΑΣ ΕΥΕΤΗΡΙΑΣ* címe látható.⁹⁴ V. Seleukos korai halála után, i.e. 125-ben második fiát, VIII. Antiochos Grypost vette maga mellé uralkodótársként. Az i.e. 125-121 közötti időből olyan pénzermék is származnak, amelyen mind a kettőjük portréja található. A tetradrachma előlapján Kleopatra diadémmal és fátyollal a fején, mögötte jobbra fia, Antiochos Grypos diadémmal jelenik meg. A hátoldalán Zeus balról Nikével és jogarral a kezében, trónon ülve van ábrázolva.

III. Kleopatra Thea

Körfelirata: *ΒΑΣΙΛΙΣΗΣ ΚΛΕΟΠΑΤΡΑΣ ΘΕΑΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ*.⁹⁵ Itt is láthatjuk, bármekkora hatalma is volt Kleopatra Theának, hiába veretett maga nevében pénzermét uralkodásának törvényessé tételéhez, mindenképpen szüksége volt férfi uralkodótársra, mégha az jóval fiatalabb is volt nála. Ilyen esetben az uralkodónő régensi szerepben szinte egyeduralkodói jogkörrel rendelkezett, de ezt nyilvánosan mégsem tehette meg. Hasonló volt VII. Kleopatra helyzete is Egyiptomban. Jóllehet VII. Kleopatra ellen fia nem lázadt fel, mint Kleopatra Thea ellen VIII. Antiochos. Miután fia a hatalomban túlságosan megerősödött, anyja meg akarta mérgezni, de Antiochos Grypos megfordította a történéseket, és anyját kényszerítette, hogy a neki szánt méreg poharat kiürítse.

Kleopatra Theáról elmondhatjuk, hogy igyekezett a fiai nevelésében és további sorsuk egyengetésében is intenzíven résztvenni. Mindössze két fia neveltetéséről tudunk valamivel többet, és csupán annyit, hogy a későbbi VIII. Antiochos Grypost Athénban, IX. Antiochos Kyzikenest pedig Kyzikosban neveltette.⁹⁶ Kleopatra erőteljes

fellépése a fiai nevelésében azzal is összefüggésben volt, hogy fiait korán el akarta távolítani az udvar intrikái és összeesküvései elől.⁹⁷

Az államot a hellenisztikus monarchiák férfi uralkodói testesítették meg, akik a jog forrását és a törvényerőt jelentették. A mellettük álló nők feladata elsősorban az uralkodásra termett fiúutódok és a dinasztikus kapcsolatok erősítésére lány utódok szülése és széleskörű nevelése volt. A férj szívesen vette maga mellé feleségét politikájának hirdetőjeként, de maga fölé őt soha nem helyezte. A megvizsgált források alapján kiderül, hogy még Kleopatra Thea vagy VII. Kleopatra esetében sem lehet elmondani, hogy a hatalmat teljes mértékben egyedül birtokolták. Nyilvánosan a hellenisztikus uralkodónő is csak akkor kerülhetett a hatalom élére, ha a neve mellett férjének vagy kiskorú fiúgyermekének neve is szerepelt, ezzel legitimmé téve az ő hatalmát is, és a nőt mint társuralkodót vagy régenst mutatja be. Még VII. Kleopatranak sem sikerült ez másként, holott a többiekhez képest privilégiumokkal rendelkezett, de politikai programjának mindenkorai fő célja Kaisarion hatalomra juttatása volt.

A Ptolemaida és a Seleukida család dinasztikus kapcsolata szoros volt, általánosságban mégis elmondhatjuk, hogy a Seleukida uralkodónők Ptolemaida társnőkkel összehasonlítva jóval kisebb szerepet játszottak a politikában. A Ptolemaidák közül különösen az i.e. 2. századtól emelkedtek ki az uralkodónők önálló döntéseikkel, és a források alapján elmondhatjuk, hogy egyre inkább individuális vonásokkal bővült jellemzésük. Ebben a politikai helyzet és az állam felépítése, tradíciója döntő szerepet játszott.

Jegyzetek

- ¹ A szakirodalom ezzel a kérdéssel nem foglalkozik bővebben, csupán azt a megállapítást teszi, hogy a nők helyzete jóval kellemesebb és szabadabb, mint korábban.
- ² Speciálisan a hellenisztikus nőkről nem készült szakmunka. A legtöbb összefoglaló mű a hellenizmus korának kezdetével záródik, és legfőképpen Olympiasszal vagy VII. Kleopatrával foglalkozik.
- ³ „The women lived in almost oriental seclusion.” Freeman, K. J.: *Schools of Hellas*. London, 1907. 46.
- ⁴ Castle, E. B.: *Die Erziehung in der Antike*. Stuttgart, 1965.
- ⁵ Lacey, W. K.: *The family in classical Greece*. London, 1968.
- ⁶ Seltmann, C.: *Woman in Antiquity*. London/New York, 1956.
- ⁷ Pomeroy, S. B.: *Frauenleben classischen Altertum*. Kröners Taschenausgaben. Bd. 461. Stuttgart, 1985.
- ⁸ Neumer-Pfau, W.: *Studien zur Ikonographie und Function hellenistischer Aphroditestatuen*. Diss. Bonn, 1982.
- ⁹ Schuller, W.: *Frauen in der griechischen Geschichte*. Konstanz, 1985.
- ¹⁰ Dettenhofer, M.: *Reine Männersache?* Köln/Weimar/Wien, 1989.
- ¹¹ Wagner-Hasel, B.: *Das Diktum der Philosophen: Der Ausschluß der Frau aus der Politik und die Sorge vor der Frauenherrschaft*. In Späth, T.-Wagner-Hasel, B. (Hrg.): *Frauenwelt in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis*. Stuttgart, 2000.
- ¹² A Myrtale név mellett viselte a Polyxeina és Stratonike nevet is. Vö. Iustinus, IX, 7, 13.
- ¹³ Kornemann, E.: *Grosse Frauen des Altertums*. Im Rahmen zweitausendjährigen Weltgeschehens. Birsfelden-Basel, 1942. 85.
- ¹⁴ Plutarchos, *Alexandros* 2, 2. Vö. Curtius Rufus, 8, 1, 26.

- ¹⁵Kornemann 1942. 86.
- ¹⁶Pontos adatokat nem tudunk Olympias és Philippos házasságának időpontjáról, Alexandros születéséből lehet visszakövetkeztetni, valamikor i.e. 357-ben lehetett. Lásd: Iustinus, 7, 6, 10.
- ¹⁷Kornemann 1942. 90.
- ¹⁸Plutarchos, Alexandros, 9, 5-11. Vö. Iustinus, IX, 7, 2-5.
- ¹⁹Strasburger, H.: Olympias. In Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1939. (A továbbiakban RE) 35 HlbBd. Olympias Nr. 5. 178.
- ²⁰Kornemann 1942. 93.
- ²¹Carney, E. D.: Olympias. Ancient Society, 18. 1987.
- ²²Gehrke, H-J.: Geschichte des Hellenismus. In Bleicken, J.–Gall, J.–Jakobs, H. (Hrg.): Oldenbourg Grundriss der Geschichte. Bd. 1A. München, 1995. 2. 138.
- ²³Schuller elfelejtkezik arról, hogy Alexandros nem Olympiast, hanem Antipatert támogatta viszályukban. Anyjának nem engedte meg az önálló politikai cselekvést Antipaterrel szemben. Lásd: Olympias fejezet.
- ²⁴Schuller 1985. 87.
- ²⁵Alexandros születésével kapcsolatban több különleges, misztikus esemény történt. Ezeknek bemutatására és hitelességük kérdésére nem szeretnék a tanulmányban kitérni.
- ²⁶Gehrke 1995. 2. 7.
- ²⁷Strasburger 1939. 179. Vö. Plutarchos, Alexandros 39, 12; Arrianos, Anabasis VII 12, 6f; Diodoros, 17, 118, 1; Iustinus, 12, 14, 3.
- ²⁸Plutarchos, Alexandros 9. Vö. Plutarchos, Alexandros 39.
- ²⁹Kertész István: Hellénisztikus történelem. História Könyvtár Monográfiák 13. Budapest, 2000. 127.
- ³⁰Miután atyja kizárta őt a trónöröklésből, I. Seleukoshoz ment, akinek Lysima-

chos (i.e. 281) feletti győzelme után Makedónia és Thrákia területét akarta megszerezni. Célja elérésének érdekében megölette Seleukost is. Jóllehet a hadsereg kikiáltotta őt uralkodónak, hatalmát ettől függetlenül nem tudta gyakorolni. Rövidesen a kelták elleni harcban i.e. 280-279-ben elesett. Kertész 2000. 128.

³¹Kornemann 1942. 117. Vö. Schuller 1985. 87.

³²Kertész 2000. 128.

³³Euripides, Frg. 499, 288.

³⁴Grimal, P. (Hrg.): Der Hellenismus und der Aufstieg Roms. Die Mittelmeerwelt im Altertum II. Fischer Weltgeschichte. Bd. 6. Frankfurt am Main, 1965. 142. Vö. Kornemann 1942. 117; Kertész 2000. 128.

³⁵Grimal 1965. 61.

³⁶Kornemann 1942. 120.

³⁷Grimal 1965. 176.

³⁸A II. Arsinoét ábrázoló pénzérmékre későbbiekben bővebben kitérek, mivel érdekes módon ezeket közvetlenül halála előtt vagy halála után verették.

³⁹Grimal 1965. 140. Vö. Schuller 1985. 88.

⁴⁰A testvérek közti házasság a görögök számára testvérházasságnak, vérfertőzésnek számított, mert azonos apától és anyától származtak a házasulandók. Ettől függetlenül elfogadták ezt a hellenisztikus világban. Ennek több oka lehetett, először is a már gyakorlatban lévő egyiptomi hagyományokra hivatkozhattak, ahol az isteni csak az istenivel köthette össze életét. Lásd Osiris-Isis, és ebbe a hagyományba illeszkedik bele Héra és Zeus egyesülése a hieros gamosban, a szent házasságban. Grimal 1965. 141; Schuller 1985. 89. Vö. Kertész 2000. 128.

⁴¹Grimal 1965. 142. Vö. Schuller 1985. 88.

⁴²Franke, P. R.–Hirmer, M.: Die griechische Münze. München, 1972. Nr. 802.

⁴³Kertész 2000. 128.

⁴⁴Franke–Hirmer 1972. 164.

- ⁴⁵Franke–Hirmer 1972. Taf. XX. Nr. 804.
- ⁴⁶Franke–Hirmer 1972. Nr. 805.
- ⁴⁷Kertész 2000. 129. Vö. Schuller 1985. 89.
- ⁴⁸IV. Ptolemaios uralkodása alatt az államügyek irányítása egyre inkább egy szűk udvari kör kezébe került, amelynek élén Sosibios állt. Kertész 2000. 129.
- ⁴⁹III. Antiokhos i.e. 221-től sikeres hadjáratot indított riválisa, IV. Ptolemaios ellen Palesztína visszaszerzésére. IV. Ptolemaios ebben a viadalban első jelentős győzelmét Raphia mellett vívta meg i.e. 217-ben, ahol nemcsak az egyiptomi haderőt, hanem a Ptolemaidák történetében először helyi segédcsapatokat is bevetett a küzdelembe. Aharoni, Y.–Avi-Yonah, M.: Bibliai atlasz. Budapest, 1999. 137.
- ⁵⁰Schuller 1985. 89.
- ⁵¹Franke–Hirmer 1972. Nr. 807.
- ⁵²Schuller 1985. 90. Vö. Kertész 2000. 130.
- ⁵³VIII. Ptolemaios elűzte bátyját, VI. Ptolemaios a Egyiptom trónjáról i.e. 164–163-ban. VI. Ptolemaios római segítséggel visszatért Egyiptomba, és itt halt meg i.e. 144-ben.
- ⁵⁴VI. Ptolemaios és II. Kleopatra házasságából született.
- ⁵⁵Kertész 2000. 130.
- ⁵⁶Kertész 2000. 131.
- ⁵⁷Kertész 2000. 131.
- ⁵⁸Kertész 2000. 131.
- ⁵⁹Kleopatra húga, apja egyik későbbi kapcsolatából származik. Nem tudjuk, hogy második házasságából, amiről nincs feljegyzésünk, vagy egyik ágyasának gyermeke. De nagy biztonsággal mondhatjuk, hogy Kleopatra nem egy ágyastól származik, mert ebben az esetben legitimitását az egyébként is negatív beállítottságú római történétírók örömmel említették volna, de erről egyikük sem írt. Lásd: Kornemann 1942. 135.

- ⁶⁰ Kleopatrának kétféle képtípusa van a pénzérméken a verőhely szerint, az alexandriai és a szíriai-római típusú.
- ⁶¹ Kornemann 1942. 139.
- ⁶² Plutarchos, Antonius 27.
- ⁶³ Clauss, M.: Kleopatra. Beck'sche Reihe. München, 1995. 17.
- ⁶⁴ Clauss 1995. 17.
- ⁶⁵ Clauss 1995. 45.
- ⁶⁶ Clauss 1995. 46.
- ⁶⁷ Brugsch, H.: Thesaurus Inscriptiones Aegyptiacarum. 5. Abt. Leipzig, 1891. 889.
- ⁶⁸ Clauss 1995. 32.
- ⁶⁹ Heinen, H.: Cäsar und Kaisarion. *Historia*, 18. 1969. 181-203.
- ⁷⁰ Carcopino, J.: César. Paris, 1936. 879.
- ⁷¹ Clauss 1995. 57.
- ⁷² Clauss 1995. 64.
- ⁷³ Kornemann 1942. 150.
- ⁷⁴ Franke-Hirmer 1972. Nr. 809.
- ⁷⁵ Plutarchos, Antonius 36.
- ⁷⁶ Clauss 1995. 60. Vö. Kornemann 1942. 150.
- ⁷⁷ Clauss 1995. 68.
- ⁷⁸ „Crestente deinde et amoris in Cleopatram incendio et vitiorum, quæ semper facultatibus licentiaque et assentationibus aluntur, magnitudine, bellum patriæ inferre constituit, cum ante novum se Liberum Patrem appellari iussisset, cum redimitus hederis coronaque velatus aurea et thyrsus tenens cothurnisque suc-

cinctus curru velit Liber Pater vectus esset Alexandriae.” Velleius Paterculus, 2, 82, 4.

⁷⁹Ezen területek alatt az alexandrosi birodalmat értették, amelynek nagy része parthus fennhatóság alatt volt. Mindezzel még egyszer jelezve Alexandros Helios és Nagy Sándor misztikus kapcsolatát.

⁸⁰Kornemann 1942. 154f. Vö. Clauss 1995. 69.

⁸¹Suetonius szerint a római szenátus előtt felhasználta Kaisariont mint propagandisztikus eszközt céljai elérésében. Suetonius, Caesar 52.

⁸²A *prora* Kleopatra segítségnyújtására utal az Arménia elleni hadjáratban, mivel itt az egyiptomi flotta segítette Marcus Antonius csapatait.

⁸³Kent, J. C. P.–Overbeck, B.–Stylow, A.-U.: Die römische Münze. München, 1973. Nr. 111.

⁸⁴A Philopator címet a Ptolemaida uralkodók kezdetektől fogva viselték.

⁸⁵Clauss 1995. 70.

⁸⁶Több ókori szerző is ír a kapcsolatukról. Strabon, 16, 749. Vö. Appianos, 57; Plinius, n.h. VI, 132; Arrianos, Anab. VII, 4, 6. Kinek a lánya volt Apama, ebben különbözik a szerzők véleménye. Valószínűbb Arrianos véleménye, hogy a baktriai Spitamenes lánya volt, mint Strabon adata, aki szerint a perzsa Artabazos lánya. Vö. Strabon 12, 578; Plutarchos, Demeter 31.

⁸⁷Schuller 1985. 93. Vö. Wilcken, 1894. Bd. 1. Nr. 1. 2662. In RE.

⁸⁸Kornemann 1942. 112. Vö. Kertész 2000. 136.

⁸⁹Kertész 2000. 137.

⁹⁰Kertész 2000. 138.

⁹¹Schuller 1985. 92f.

⁹²Leutritz, E.: Hellenistische Paideia und Randgruppen der Gesellschaft. Herrscher und Frauen, „Bildungspolitik“ und Eukosmia. München, 1997. Anm. 129.

⁹³Franke–Hirmer 1972. Nr. 755.

⁹⁴Franke–Hirmer 1972. Nr. 758.

⁹⁵Franke–Hirmer 1972. Nr. 760.

⁹⁶Appianos, 68. Vö. Josephus Flavius, *Judaiké Archaïologia*, XIII 271.

⁹⁷Leutritz 1997. 44.

Horváth Andrea

Női sorsok pannóniai sírfeliratokon

A római nők helyzetével, a családban és a társadalomban betöltött helyével számtalan szempontból és felfogásban foglalkozott és foglalkozik a kutatás. Született munka politikai, családi szerepükről, elemezték az özvegyek helyzetét.¹ Munkámban egy speciális forráscsoportot, a pannóniai sírfeliratokat vettem vizsgálat alá. Ez a forrástípus két ok miatt látszott alkalmasnak az elemzésre.² Egyrészt viszonylag nagy mennyiségű adatot szolgáltat, keresztmetszetet adva a pannóniai társadalom csaknem egészéről. Másrészt jellegéből következően a magánélet egyik fontos sorsfordulójához kapcsolódik, így egyéni hangvételű, sőt egyedi is lehet. Mindemellett korlátokat is rejt a kutatás számára. Az epigráfiai adatokban csak a társadalom azon rétege tükröződik vissza, amely képes volt anyagilag is sírkőállításra, s szokásaiban követte ezt a római hagyományt. Másrészt az egyéni hangvétel korlátja a feliratokban előforduló formulázás, amelyet mint divatot követtek a sírkőfaragók és a megbízóik.

A feliratok a következő élethelyzetekbe nyújtanak bepillantást. A nő mint feleség, anya, nagyanya. Társadalmi státusza mint patrona, liberta vagy művész, valamint gazdasági helyzete, azaz túlélőként hogyan örökölt.

Vizsgálódásaimba a RIU³ kötetek anyagából 1297 sírköfeliratot vontam be. Az összes anyag több mint fele a sírfelirat. Ezen kívül van néhány szakfolyóiratban megtalálható anyagközlés. Természetesen nem vállalkozhattam a teljes pannóniai anyag felgyűjtésére. A részletesen elemzett több mint 30 felirat egy része publikálatlan.

A névadási szokások provinciális vonatkozásai

Az az általánosan ismert névadási szokás, amit a szakirodalom *tria nomina* néven emleget nemcsak hogy a római császárkorban nem volt általános, hanem ezt még a helyi szokások is színezték. A *tria nomina* viselése nem volt kötelező. Csupán arról rendelkeztek a szabályok, hogy a censust végző tisztviselőnek össze kell írnia a három nevet (Lex Iulia municipalis). Csaknem ezzel egykorú a jogtalan névhasználat büntetése (Kr.e. 81. Lex Cornelia de falsis). A szakirodalom számára az alapvető kérdés abban állt, hogy vajon a feliratos anyagban a nevek alapján eldönthető-e egy személy jogállása.

A kiindulási pontot az jelentette, hogy név tükrözi viselője elkülönülését a társadalom többi egyedétől, s mint ilyen a jogi állapotára is utalnia kell. Különösen az ókori görög szerzők hangoztatják ezt a nézetet. A korai császárkorban azonban a lakosság nagy része csupán két nevet viselt (praenomen, nomen), a 2. század elején általánossá válik a három név viselete, a század végén viszont egyre gyakrabban marad el a praenomen, majd a nomen. Mondhatni a kora köztársaság kori egynevűség tér vissza.⁴ Azonban még ez a kép sem pontos.

A praenomen a családon belüli egyéni elnevezést szolgálta, Augustus után a felszabadított rabszolgák patronusukét vették fel, Caracalla edictuma pedig azt eredményezte, hogy a császár első neve praenomenként a polgárjogot kaptak nevének része legyen. A ku-

tatásokból azonban kiderül az is, hogy sokan nem éltek ezzel a névfelvétellel.

A *nomen gentile* a nemzetséghez tartozás mutatója. A házasságkötéssel és az örökbefogadással azonban a manusos házasságban élő nő a férje *nomenjét* vette fel. Az örökbefogadott pedig az örökbefogadóét. Két eltérési lehetőség is van ettől a szabálytól. Egyrészt nem következett ez be, ha a házasság nem manusos, akkor a feleség megtarthatja eredeti *nomenjét*. (Előfordulhat viszont az, hogy a férj adoptálja, s akkor megtörténik a név felvétele.) Másrészt az örökbefogadott az új név mellett tarthatja meg az eredetit. Tovább színezheti a helyzetet, hogy ha felszabadításról van szó, és a férjetfeleséget ugyanaz szabadítja fel, *gentiliciumok* emiatt lesz azonos.

A *cognomen* Augustus korától válik általánossá (törvénybeli első előfordulása Kr.e. 123). Szerepe, hogy egy adott *gens*hez tartozó családok elkülöníthessék vele magukat. El lehetett nyerni örökbefogadás, polgárjogadás, felszabadítás folytán. Kiténtető és gúnynévként való használata közismert. Szabályosság figyelhető meg abban, hogy miként örökítik a szülők a *cognomen* gyermekeikre. A fiúk például születési sorrendjük szerint az apa, illetve az anya *cognomenét* kapták. Míg a lányoknál az idősebb az anyáét, a fiatalabb az apáéból képzett *cognomen* örökli.

Külön szabályok érvényesek a gyermekekre aszerint, hogy törvényes házasságból származnak vagy sem. A *matrimonium iustum*ban élő szülőknél az elsőszülött fiú az apa *gentiliciumához* a *praenomen* is, a másodszülött az anyai *cognomen* kapja. Törvénytelen gyermek esetén az anyai *cognomen* jár a gyermeknek, ha szabad az anya akkor a jogállása is öröklődik (szolga apa esetén is Hadrianus és Constantinus uralkodása között jár ez a kedvezmény).

A *filiatio* három fő használata ismeretes. Római polgárjoggal rendelkezőknek a *tria nominában* szerepelhet. Polgárjoggal nem rendelkezők egyetlen neve mellett is állhat. Törvénytelen házasság esetén,

ha szabad születésű a gyermek szintén előfordul. Természetesen ennek is csak a *Constitutio Antoniniana* van jelentősége.

A pannóniai lakosság esetében a peregrinus katonáskodással, vagy a municipiumi ordóba bekerüléssel szerezhetett polgárjogot (a leggyakoribb azonban a császári polgárjogadás). Névviselése általában utal erre. Nehéz viszont az egyébként jól kutatott kelta nők esetében a vizsgálódás. Ők ugyanis gyakran a polgárjog megszerzése után sem viselték római nevüket.⁵ Így tehát egyetérthetünk Mócsy Andrással, aki a polgárjognak nem a meglétét, sokkal inkább eredetét véli felfedezni a nevekben, különösen a gentiliciumban.

Felvetődhet még az a kérdés is, hogy amikor a helyi lakosság nevet ad, mennyiben van tisztában azzal, hogy az adott esetben milyen név viselésére jogosult, s ha tudja is, alkalmazza-e, vagy enged a helyi hagyományoknak és ősi szokásainak.

Uxor és conjunx

A szakirodalomban ma már elfogadottá vált a két fogalom elkülönítése.⁶ Bár a római jogi tankönyvek nem tesznek különbséget közöttük.⁷ Ennek az lehet az oka, hogy a törvénytövegek (a *Digesta* és a korai jogi szerzők művei) és a feliratos emlékek a római jogi értelemben vett törvényes feleséget az *uxor* fogalommal jelölték.⁸ Az idegenek házasságát (*matrimonium non legitimum*) viszont elkülönítette a római jog, de nem tartotta szabályozandónak. A *Constitutio Antoniniana* után azonban a merev elválasztás a két forma között egyre inkább fellazult. Úgy tűnik, erre az együttélési formára utal a feliratokon előforduló *conjunx* kifejezés.⁹ Nem véletlen tehát, hogy provinciális feliratainkon a már római polgárjoggal rendelkező veteránok feleségei kapták meg elsősorban az *uxor* „címet”. Bár ennek a nevezéktani különbségtételnek csak *Septimius Severus* rendeletéig van jelentősége. A császár ugyanis engedélyezte, hogy aktív katonái is szabályos, törvényes házasságot köthessenek.¹⁰

Intercisában (Dunaújváros) Marcus Aurelius Primianus feleségének (uxor), Septimia Gratának emelt síremléket.¹¹ A veterán egykor a hemesai cohorsban szolgált, decurioként,¹² s a kő készítésekor 50 éves volt. Felesége 36 évesen, Aurelia Januaria nevű lánya pedig 20 évesen halt meg. Az asszony igen fiatalon, 16 évesen szülte gyermeküket.¹³ Neve alapján (Septimius gentilicium) vagy ő, vagy apja a Severus császári család első tagjától kaphatta polgárjogát, s vele együtt a nevet.

Hasonló tartalmú az a Kisigmándról, az egykori Brigetiotól dél-nyugatra előkerült sírkő, amelyen a legió I. adiutrix centuriója, Capria Primigenia nevű feleségének (uxor) állított. A katona azonban aktív korában, szolgálati idejének letelte előtt kötött házasságát római házasságként nevezte meg.¹⁴

Sok kérdést vet fel az a Sárísápról előkerült kő, amelyet neve alapján (Racio) peregrinus készítettett feleségének (uxoris suæ), Aiccának, Cansalis lányának.¹⁵ A feleség az azalusok törzséből való volt, és csupán 40 évet élt. A sírkő trónján ülő, szembeforduló, bennszülött viseletű nőt ábrázol, az elhunytat, aki bal kezében nyitott ládikát, jobbában tükröt tart. Aicca neve szabályos filiatiót követ.¹⁶ Apja szabad születésű, de nem római polgár, hasonlóan férjéhez. Ezért kérdéses, hogy milyen értelemben is használta a felesége jelölésére az „uxor” kifejezést. Két lehetőség kínálkozik a megoldásra. A férj nem volt tisztában a fogalom pontos jogi tartalmával, vagy a sírkő faragója számára nem volt jelentősége uxor és conjunx között különbséget tenni. Ez utóbbit támogathatja az igen kezdetleges kivitelezés és a szöveg hibái. Bármelyik megoldás mellett is döntünk, olyan óslakos házaspárt ismerünk meg a sírkő alapján, akik a római szokások egy részét átvették (szabályos névhasználat, költséges sírkőállítás). Másrészt megtartották a helyi, főleg kelta törzseknél szokásos ábrázolási módot, amely a nők kiemelkedő szerepére utal.¹⁷

A következő felirat Intercisából származik, melyen Germanius Valens miles (a hemesai cohors katonája), édesanyjának Immostá-

nak (élt 40 évet), valamint feleségének, a 35 évesen meghalt Aurelia Barachának készítettett. Mindkét kislányuk, akik 4, illetve 2 évesen hunytak el, ugyanazt a nevet viselték (Aurelia Germanilla). A feliratos emléket az apa valószínűleg akkor készíttette, amikor már mindegyik szeretettét elveszítette. A házaspár római polgár volt, a feleség talán a *constitutio Antoniniana*val kapta gentiliciumát, *cognomene* viszont keleti, a jellegzetesen a zsidóság körében viselt név, akárcsak férje édesanyjáé.¹⁸ Minden bizonnyal annak a diaszpórának voltak tagjai, amelyre Intercisában több lelet is utal. Lányaik nevében nemcsak az a különös, hogy teljesen azonos egymással,¹⁹ hanem az is, hogy anyjuk családnevét kapták (Aurelia).²⁰ Ez abban az esetben fordulhat elő, ha nem törvényes római házasságból születtek. A feliraton azonban az anya *uxor*ként, törvényes feleségként szerepel. Ezt az ellentmondást úgy oldhatjuk fel, ha feltesszük, hogy az asszony a polgárjogát gyermekei születése, illetve névadása után kapta, s ekkor válhatott *uxor*rá is. Ezt a helyzetet örököltette meg tehát a felirat, amely egyben cáfolat arra, hogy csak a 3. század közepétől fordul elő aktív katona feleségének jelölésére az *uxor*.²¹ További érdekességet rejtene az életkoradatok is. A feleség és anyósa halálózaskori életkora között igen csekély a különbség (35, illetve 40 év). Ez még akkor is jelentős, ha azt feltételezzük, hogy néhány évvel anyósa után halt meg, s ekkori életkorát tüntették fel. A férj tehát jóval fiatalabb kellett hogy legyen feleségénél (10 év vagy ennél is több).

Az *uxor* kifejezés talán egyik legkésőbbi pannóniai előfordulása a savariai ókeresztény feliratok egyikén fordul elő.²² Aurelia Domnica állította 50 évesen elhunyt férjének és két gyermekének (2 és 9 évesek voltak). Domnica szintén jóval fiatalabb lehetett férjénél. Ez a sírkő arra szolgál igazolásul, hogy habár a *conjunx* megjelölés terjed el nagy számban a 3. század folyamán, nem tűnik el a másik kifejezés sem.

A pannóniai feliratokon azonban sokkal gyakoribb, hogy a feleséget conjunxként említik.

Gaius Manilius veterán, ankarai származású, a legio II. Adiutrix katonája volt leszereléséig. Lánya, Manilia Crescentia, aki egyben örököse is volt (naturalis heres prima), valamint felesége Manilia Nicia emelték a sírkövet.²³ A feleség (conjunx) liberta volt, azaz férje felszabadította, gentiliciumát is tőle kapta, és elvette feleségül. Az öröklésben azonban törvényes gyermekük mögé sorolta őt.²⁴

Rendkívül nehezen értelmezhető az az aquincumi sírkő, amelyen a feleséget egyszerre titulálja férje P. Aelius Crispus uxornak és conjunxnak is.²⁵ A férj mellett Maria Prima, talán a házaspár elsőszülött lánya a másik megnevezett személy. Maria Euphrosina nemcsak uxor, hanem legdrágább patróna és conjunx is volt. Nyelvtanilag kizárólag így értelmezhető feliratunk,²⁶ tartalmilag viszont több magyarázat is adható a kettős elnevezésre. Mivel a conjunx szélesebb tartalmú, itt nem „feleség” értelemben használták.²⁷

Menyasszonyok

Egy verebi felirat őrizte meg Meitima nevét, akinek apja, Casamo (? Casamonis a genitivus) állíttatta a sírkövet. A lány 15 évesen, 8 hónaposan és 22 napon halt meg. A kőn kifaragva egy ülő fiatalasszony és két lány látható.²⁸ A sírkő központi alakja a feliraton említett személy, Meitima, fején az őslakos férjezett asszonyok által viselt fejdísz látható. Ha viszont Meitima férjezett volt, miért édesapja állított neki emléket. A magyarázat, hogy vagy eljegyzése után, vagy közvetlenül esküvőjét követően halt meg, s ekkor még inkább apja családjához tartozónak tekintették.²⁹

Ugyancsak menyasszony lehetett Aurelia Heracita, aki 17 évesen halt meg, sírkövét katona édesapja, és édesanyja állíttatta. Őket is megelőzve (ante eos) evocatus maritusként Appius Flavianus. Mivel

a „maritus” férjet és vőlegényt is jelenthet, vagy nagyon friss házások lehettek, vagy csak jegyesek.³⁰

Anyák és nagymamák

Mivel a vizsgált epigráfiai anyag alapvetően családok számára készült, azaz mind az elhunytak, mind a készítettő túlélők az esetek legnagyobb többségében családtagok, így a leginkább vizsgálható kapcsolat a feliratok segítségével pontosan az anya-gyermek viszony.

Népes család képe tárul fel azon a magyarszéki feliraton, ahol a 45 évesen elhunyt veterán apának felesége (conjunx), négy gyermeke és rokonsága állítottak emléket.³¹ Az apa, Septimius Probatius, felesége Septimia Bonita, mindkettőjük neve Septimius Severus kori polgárjogszerzésre utal. Gyermekeik a Probianus, Probilla, Respectus és Proculinus nevet kapták.³²

Ugyancsak négy gyermeket hozott világra az 55 évesen meghalt Flavia Secundina, akinek nevével egy Ulcisia Castrában előkerült emléken találkozunk.³³ A házaspárt feltehetőleg ugyanaz a személy szabadította fel, s minden bizonnyal vagyonosak voltak. A férj Aquincumban töltött be előkelő pozíciót, az aquincumi Augustales (seviri Augustales) testület tagjaként. Négy gyermekük azonban a római jog szerint nem volt egyenrangú. Egyik fiúkat, Titus Flavius Ingeniust törvényesként említik (legitimus), ő szülei felszabadítása után született. Míg testvérei, két bátyja³⁴ és nővére *naturalisok*, törvénytelenek maradtak.

Különösen tragikus anyai sorsról tanúskodik az az intercisai felirat,³⁵ amelyet Aurelia Iulia és férje, az arethusai származású veterán Aurelius Cerdon emelt négy elhunyt gyermekének. Fiaik 16 és 8, lányaik 27 és 24 évesek voltak.³⁶ Talán egyetlen vigaszként idősebbik lányuktól született unokájuk maradt. Érdemes figyelmet fordítani arra, hogy gyermekeik születése között viszonylag hosszú idő telt el. Két lányuk rövid időn belül követte egymást, jelentős viszont

a harmadik és negyedik gyermek születése között eltelt időtartam. Mivel a szülők életkora nincs feltüntetve, arra csak következtetni tudunk. Az anya negyvenes évei közepén lehetett, s veterán férje sem volt sokkal idősebb. Mindez azért lehet érdekes, mert ha igen fiatalon szülte első gyermekét, s akkor a legkisebb születésekor sem volt még negyven éves.

Felirataink nem egy olyan esetet tárnak elénk, hogy az anya igen későn vállal gyermeket.³⁷ Egy intercisai sírkövön a 70 éves korában elhunyt férj katonatársa emlékezik az elhunytakra. A feleség 61, aktív katonafiúk 25, lányuk 18 évesen halt meg. A fiatalabb gyermek születésekor édesanyja negyven év körül járhatott.³⁸

A gyermeknek állított emlékeken számos esetben fordul elő az, hogy csak az apa készítette a feliratot. Ilyen például a brigetiói szarkofág, melyet 5 éves, 3 hónapos és 9 napos korában elhunyt kislányának, Claudia Aemeritának állított édesapja.³⁹ Ugyancsak az apa az egyedüli készítettője annak a másik szarkofágnak, amelybe 13 évesen meghalt legédesebb, legártatlanabb (*dulcissimæ, innocentissimæ*) lányát temette. Mindkét esetben az anya már valószínűleg korábban meghalt, így emlékét nem örökíthették meg lányuk szarkofágján.

Ugyancsak brigetiói felirat tanúskodik Valeria Valentina, a 27 évesen eltemetett lány sorsáról. A feliratot minden bizonnyal özvegy édesanyja (Ulpia Sabina) állította. Az apa nem szerepel rajta, a nevet viszont lánya tőle kapta, tehát szülei egykor szabályos házasságban élhettek. Mivel a lány eltemetéséről az anya gondoskodott, így joggal feltételezhetjük, hogy férjzetlenként halt meg.⁴⁰

A névadás két jellegzetes példáját figyelhetjük meg a következő emlékeken. Az első Ócsényről származik. Aelius Ressatus az apa, foglalkozását tekintve kém (*explorator*), Valeria Aelias az anya. Lányuk, a 8 évesen eltemetett Caia Valeria Alpina, az anyai gentiliциumot kapta.⁴¹ A szülők tehát nem éltek a római jog szerinti törvényes házasságban, ami az apai névadás előfeltétele. A római jogi gondol-

ködás szerint ugyanis ilyen esetben az anya az, aki bizonyos, ezért a bizonyítható szülőtől kapja a gyermek a nevet.

Teljesen szabályos Annia Lupa neve.⁴² A kislány 8 éves, 11 hónapos és 16 napos volt, mikor meghalt. Édesapja, C. Annius Candidianus adta a gentiliciumát. Nem törvényszerű, de gyakori jelenség, hogy az édesanya cognomenét adják a gyermeknek. Jelen esetben is ez történt (Aurelia Lupa az anya). A Lupa személynévként római hatásra a kelta névadásban fordul elő, s a név szerepe, hogy viselőjét megóvja a bajtól. Anniát alig több mint 8 évig volt képes csak oltalmazni neve.⁴³

A családok számára készült sírköveken előfordul, hogy megemlékeznek a házastársak szüleiről. Az azonban ritka, hogy maga a nagyszülő állítson emléket unokájának. Intercisából került elő Aurelia Ursula nagymama (avia) által, Aurelia Proculinának emelt sírköve (az unoka 17 éves volt).⁴⁴

Ulcisia Castrából való az a felirat, ahol a férj 26 évesen elhalt feleségének állít emléket. A sírkövön még életben lévő anyósáról (socru) is megemlékezik.⁴⁵ Mindannyian kelta nevet viselő peregrinusok, a feleség neve filiatióval képzett. Az anyós említése valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy az eraviscusoknál, hasonlóan a többi kelta törzshöz az asszonyok igen nagy tiszteletnek örvendtek.

Liberták és patronák

A feliratainkon megnevezett liberták kétféle összefüggésben fordulnak elő. Egyrészt a felszabadítójuk feleségeiként, esetleg későbbi férjükkel együtt felszabadítottként (conliberta). Másrészt mint örökösök, akiknek kötelességük az örökhagyó számára síremléket állítani.

Az első csoportba tartozó néhány emléket már az előző fejezetben említettem,⁴⁶ s egy conlibertával is találkoztunk.⁴⁷ Ez utóbbira további példa is felhozható. Scarbantiai az a sírkő, amelyet Flaccus,

a fiú készítettett szüleinek, a 90 évet megélt Dalmáciából származó apjának és feleségének (conjunx), a 70 évesen⁴⁸ meghalt Sassának. A feleséget conlibertaként említik, férjével együtt szabadították fel. Az asszony azonban nem viseli szabályosan a felszabadítottakra jellemző gentiliicumot, hanem eredeti egynevűségét tartotta meg.⁴⁹

A felszabadított rabszolganő Aurelia Heraclia a végrendelet alapján (ex testamento) gondoskodott patrónusának és családjának emlékééről.⁵⁰ A felszabadító Aurelius Barba veterán lehetett, unokája 8 évesen hunyt el, fia és a másik unoka még életben volt a kő készítésekor.

Egy másik sírkő libertáját peregrinus szabadította fel, Demiuncus, Couci fia.⁵¹ Mind ő, mind Angulata nevű felesége 100 évet élt a felirat tanúsága szerint. Az emlék készítője két libertus (Batalus és Lauco), valamint a házaspár egyikének lánytestvére. A két libertus nem szabályos nevet visel, Osa, akit Demiuncus szabadított fel, azonban szabályosat. Az ő neve azonban szokatlan helyen, a felirat felső részén foglal helyet, azt a feltevést erősítve meg, hogy esetleg utólag vésték fel a kőre.

Patronájának, a 60 éves Septimia Soliának emelt síremléket Septimius Senecio libertus. Sajnos a szűkszavú emlék nem árul el többet. A libertus gentiliicumja úrnője nevéből képzett.⁵²

Végezetül álljon itt egy liberta, a 22 éves Fusca Bargatis emléke, akinek patrónusa készítette sírkövét.⁵³

Művésző

Sokat idézett és igen ismert emlék a pannóniai szarkofágfeliratok közül Aelia Sabináé.⁵⁴ 1881 decemberében került elő az egykori Aqincum területéről. A verses feliratot a férj, Aelius Iustus⁵⁵ készítette, aki orgonista volt, a legio II. Adiutrixben. A feleség életkorát talányosan megfogalmazva közli, napra, hónapra pontosan. Ezt gyermekek, fiatal korban elhunytak vagy az igen kedves személyek em-

lékein találjuk meg. Adamik Tamás széles körben felkutatta ennek párhuzamait, s ebből kitűnik, hogy a sírvers műfajában ez korántsem volt szokatlan jelenség. Szokatlanok viszont azon erények, amelyeket a felesége dícséretére felhoz Aelius Iustus. Hangját, zenei hozzáértését, viziorgonán való játékát nemcsak a férj, hanem sokak csodálják. A verset egyéni költői teljesítménynek tartja Adamik Tamás, nem csupán raktáron levő formulákból összeollózottnak.⁵⁶

Számunkra mindenképpen az a sor a legfontosabb, amely Sabina zenei teljesítményét még férjéénél is többre becsüli. Ironikusan megjegyezhetnénk, a halott zenésztárs már nem versenytárs. A vers egésze azonban a hitves iránti ragaszkodás igen szép példája. Értékét, ha lehet még jobban emeli, hogy egy tartományban, a birodalmi szellemi élet központjától távol született. Igazolással arra, hogy a Kr.u. 3. század első felében⁵⁷ a tartományi székhelyen az erősen romanizált lakosság körében igény és kínálat is volt ilyen versekre.

Álljon itt most a költemény Adamik Tamás fordításában:

„Nyugszik e sírba bezárva a kedves, drága Sabina.
Mestere volt a zenének, a férje se győzte le ebben.
Hangja vidáman szállt, szépen pengette a lantot.
Hirtelen elnémult. Háromszor tíz nyara volt csak,
ötte jaja kevesebb, ám három hónapot élt még
s kétszer hét napot is. Mikor itt viziorgona sípján
jókedvvel muzsikált, népünk hogy imádta e művészt!
Légy boldog ha elolvasod ezt, s tartson meg az Isten,
és zengjed kegyesen Aelia Sabina nevét”

Örökösök

A római jog szerint vagy készített végrendeletet az örökhagyó, s akkor ez alapján örökölték rokonai, vagy a törvény alapján oszlott meg hátramaradt vagyona. A törvényes öröklésben fokozatosan szo-

rította ki a nemzetségi rokonok elsőbbségét a vérrokonoké. A nők törvényes öröklésében a Hadrianus császár alatt hozott *senatus consultum Tertullianum* hozott jelentős változást. Megengedte ugyanis, hogy a háromgyermekes *ingenua* (szabad születésű asszony) és a négygyermekes *liberta* örökölhessen gyermekei után. Igaz, a gyermekek lemenői és apai ági testvérei megelőzik öröklését. Marcus Aurelius alatt pedig a gyermekek helyzete javult anyjuk utáni öröklésükben. Ekkortól ugyanis anyjuk testvérei előtt részesültek a hátrahagyott vagyyonból. Kevesebb problémát vetett fel a végrendeleti öröklés. Ezt ugyan a nők részére a *lex Voconia* korlátozta (Kr.e. 164.), ez azonban fokozatosan elveszítette jelentőségét. Így korszakunkban gyakorlatilag már nem érvényesült. A római jogban gyakorlatilag kizárt az, hogy a végrendeleti öröklés mellett törvény szerinti is fennálljon.

Számunkra azon feliratok érdekesek, amelyben a feleség öröklési helyzete tárul fel. Ezt leginkább három pozíció jellemzi. Vagy közös örökös (*conheres*) a gyermekeivel együtt, vagy valamilyen oknál fogva hátrébb, esetleg előbb sorolták örökös társainál.

A hemesai cohors veteránjának családja, felesége, valamint három gyermeke *conheredes*ként szerepel a feliraton.⁵⁸ A férj 70 évesen halt meg, az Aurelius gentilicium Caracalla kori polgárjogadóományozásra utal. Ugyanilyen tartalmú a szintén intercisai Aurelius Silvanus veterán sírköve is.⁵⁹ A *conheredes* kifejezést talán örökös társként lehetne lefordítani. Bár nem ismerjük a végrendeletet, de ez a fogalom akkor fordul elő, ha az örökösök egyenlő arányban részesültek a hátramaradt vagyonból.

Nem egyértelmű viszont Gellia Quintilia helyzete. Idős korában elhunyt (80 év), hosszan katonáskodó (26 év) férje egy *libertus*át és egy *brigetiói augustalist* nevez meg örökösül, s csak utánuk említi feleségét (*conjunx*).⁶⁰ A veteránok mellett az őslakosság körében is ismert volt az örökösök megnevezése. Dasius 80 évesen halt meg, örökösei felesége, Anna, Sammo lánya és Aurelius Capito. A feleség a sírkőábrázoláson az őslakosok szokásos öltözékét viseli. Nem tudjuk

azonban, hogy milyen viszonyban állt vele, illetve az elhunytal Capito. A felirat nyelvezete igen rossz latinságról árulkodik, sok hibát vétett a faragó.

Előfordult már a tárgyalt emlékek között az, amelyen a liberta feleség szorul hátra a törvényes gyermek mögé az öröklésben. Itt a hátrányos megkülönböztetés csaknem érthető.⁶¹ Tudjuk viszont azt, hogy az apa, a még serdületlen gyermeke számára nevezhet meg helyettes örököst, arra az esetre, ha még mielőtt az végrendeletet tehetne, meghalna (substitutio pupillaris).⁶² Jelen esetben talán nem erről van szó.

A szűkebb család mellett katonatársat vagy mást megnevezni másodörökösként nem ritka eset. Ilyenkor a család valamennyi tagjának halála esetén száll csak át a vagyon a kívülállóra. Efféle végrendelet készítésére valójában csak azok gondolhattak előre, akik tisztában voltak a római jogi szabályozással. Aelius Munatius, aki a hemesai cohors egészségügyi szolgálatosa (capsarius), gyermeke nem lévén feleségét nevezte meg örökösül. Aurelia Cansauna halála esetére pedig Antonius Bassus vexillarium jelölte ki, secundus heresként.⁶³ Aelius Victorinus duplatszoldos legionarius szintén katonatársára számít másodörökösként, amennyiben felesége, két fia és két lánya meghalna. Sajnos a sírkő törött, így a legionárius életkorát nem ismerjük. Szolgálati ideje 21 év volt, így feltételezhetően még nem volt 40 éves.

Összegzés

A pannóniai feliratok vizsgálatánál azt tapasztalhattuk, hogy az ittélő asszonyok helyzete nem sokban tért el a birodalom bármely más pontján élő kortársaikétól. Feleségként és anyaként ugyanaz a sors várt rájuk. Viszonylag alacsony átlagéletkor, gyermekeik nagy halandósága. Nemcsak csecsemőkorban, hanem fiatal felnőttként is.

Férjeik gyakran adnak hangot bánatuknak, mikor kedvesnek, drágának, nélkülözhetetlennek titulálják őket a feliratokon. Ugyanígy a

feleségek is ragaszkodásukat fejezik ki férjeik nevéhez hasonló jelzőket illesztvén. Bár ez utóbbi ritkábban fordul elő. Ha tudjuk is azt, hogy szokás, és szinte kötelező volt a családtagok ilyen holtuk utáni dicsérete, mégis hogy ki milyen felvésendő jelzőt választ a „divatosak” közül, egyedi, sokszor mély érzésvilágra utal. A házastársak együtt leélt évei számának említése ugyancsak gyöngéd összetartozást fejez ki.

Gyakran népes és együtt tartott, együtt élő családokról tanúskodnak felirataink, ahol három generáció, vagy oldalrokonok is helyet kapnak.

Helyi sajátosságként a jogi fogalmaknak a civil lakosság körében előforduló pontatlan használatát jelölhetjük meg elsősorban (conjunx és uxor). Túlélő házastársukról sírkövön is megörökített formában elsősorban a katonák gondoskodtak, biztosítva az özvegy számára a megélhetést.⁶⁴

A birodalmi szerephez képest kiemelt helyet kaptak a kelta (eraviscus és boi) törzsek asszonyai. De őket sem a feliratok tartalma emeli ki, pozíciójukat a képi megjelenítés támasztja alá. (Trónuson ülő, őslakos öltözéket viselő nőalakok).

Mindezen megállapítások talán közelebb vittek bennünket ahhoz, hogy a Római Birodalom asszonyairól árnyaltabb képet kaphassunk, s feltáruljon számunkra néhányuk egyedi sorsa is.

Melléklet

A részletesen elemzett feliratok szövege (a szövegek a tanulmányban szereplés sorrendjében követik egymást):

1. RIU 5. 1196. D(is) M(anibus)/ M. Aurelius Primianus vet(eranus) ex/ dec(urione) c(o)ho(rtis) (milliariae) Hemes(e)norum an(norum) L/ et Sep(itimae) Gratae uxori pientissi/mae ann(or)um XXXVI et (Aur)eliae Ianuariae/ filiae ann(or)um XX M. Aur(elius) Primianus sibi / et suis vius faciendum curavit.

2. RIU 3. 650. D(is) Manibus) / Capriae / Primigeniae / uxori
pien/tissimae Apulonijs Fir/mus (centurio) leg(ionis) I. ad(iutricis)

3. RIU 3. 769. Aicca Cansali f(ilia) / Asalia an(n)or/um XL Racio
uxo/ris suae titulum / pos(u)it

4. RIU 5. 1161. D(is) M(anibus)/ Aureliae Barchae vixit ann(os)
XXXV et Aureliae Germanillae vixit ann(os) III et altera filia Aurelia
Germanilla vixit ann(os) II et Immostae matri su(a)/e vixit ann(os)
XL German/ius Valens miles coh(ortis) (milliariae) Hem/es(enorom)
uxori et matri et fi/liis posuit et sibi vivus fe/cit.

5. RIU 1. 78. Bonae memorae in Deo vivas / Aur(elius)
Iodorus civ/(itas) Grae(ciae) ex reg(ione) La(o)dic(ena) q/(ui)
vix(it) an(nos) L et Aur(elius) Fron/toni an(nos) II. et Celsi/nem
VIII. Aur(elia) Domnica u/xor con(iugi) car(issimo) et fili(is)
dul/(cissimis) mem(oriae) viva fecit

6. RIU 5. 1242. D(is) M(anibus) G.Manilio vet(erano)/ leg(ionis)
II Ad(iutricis) nat(ione) domo / Galatia Ancyra q(ui) v(ixit) a(nnos)
Manilisa Crescentia filia / naturalis heres prima /et Manilia Ni-
cia liberta et / coniux secunda / heres bene merenti f(aciendum)
c(uraverunt)/

7. RIU 5. 1263. et Ulpio Basso filio qui vixit ann(os) X Ulp(iae)
Tert / libertae vivae sibi coniux / viva Titia Paulina filio et marito /
benemerentibus f(aciendum) (curavit)

8. RIU 1. 21. (a felirat tévesen megadott száma) Meitim(a) Ca-
samonis f(ilia) an(norum) XV T(itulum) p(osuit) pater t(itulum)
p(osuit)

9. RIU 5. 1162. Veriuga Danui filia an(norum) / XXX h(ic) s(ita)
est / Florus Egreta/ri f(ilius) coniugi /piae t(itulum) m(emoriae)
p(osuit)

10. RIU 4. 1004. D(is) M(anibus) / Sep(timius) Probatus /
vet(eranus) leg(ionis) II. Ad(iutricis) / vixit an(os) XLV et /
Sep(timiae) Bonitae con(iugi) / eiusdem et Septimio / probiano et
Probillae / et Respecto et Proculino fili(i)s Aur(elius) Servatus ge-

nero / optimo filiae et / nepotibus et Aur(eliae) / Respectae c(onuigi) p(ientissimae) m(emoriam) p(osuit)

11. RIU 3. 904. D(is) M(anibus) / T(itus) Fl(avius) Felicio Aug(ustalis) col(oniae) / Aq(uinci) vi/vos sibi et Flaviae Secun/dinae quond(am) conlibertae / et uxori quae vixit an(nos) LV et / T(ito) Fl(avio) Felicissimo quond(am) filio naturali qui vixi(t) ann(os) XXIII. et T(ito) Fl(avio) Ingenuo / filio legitimo et T(ito) Fl(avio) Felici / fil(io) naturali et Flaviae / Feliculae filiae naturali / et Flaviae Felicissimae nepti / vivis T(itus) Fl(avius) Felicio s(upra) s(criptis) et sibi f(aciendum) c(uravit)

12. RIU 5. 1182. Dis M(anibus) / M. Aur(elius) Cerdon vet(eranus) et cur(atore) / coh(ortis) (milliariae) Hem(esenorum) dom(o) Arethusa / sibi et Aureliae Iuliae suae et / M. Aurelio Silvano fil(io) q(ui) v(ixit) annos XVI / et Aureliae Heliodorae q(ae)v(ixit) ann(os) XXVII / et Aureliae Immedaru q(ae) v(ixit) ann(os) XXIII / filiis et M. Aurelio Vincentio q(ui)v(ixit)ann(os) VIII / et M. Aur(elio) Heliodoro nepotib(us) c(uravit) m(onumentum) m(emoriae)

13. RIU 4. 1009. /ci fil(iae) Rusticae/ an(norum) XXXXV Iulius/ Honoratus / coniugi Pienti(ssimae)/ et Mpderato / fil(io) an(norum) V pos(u)it 14.RIU.2.544. T(itia) Claudia Aemerita quae vixit an(nos) V me(n)s(es) III die VIII T(itus) Cla(udius) Severianus pater fi(liae) pienti(simae) f(aciendum) c(uravit)

15. RIU 2. 598. D(is) M(anibus) / Valeriae Valentinae / quae vixit ann(os) XXVII / Ulpia Sabina mater /f(aciendum) c(uravit)

16. RIU 4. 1030. D(is) M(anibus) / C(aiae) Val(eriae) Alpin(a)e / an(n)orum VIII hic sit/a est pat(er) et / mater fili(a)e / ben(e)mer(e)nti posuerunt / et sibi vivis / Aelius Ressatus / explorator et / Valeria Aelias / mater

17. RIU 3. 755. D(is) M(anibus) Et memoriae / Anniae Lupae / quae vixit an/nis VIII mens/(ibus) XI dieb(us) XVI C/(aius)

Annius Candidi/anus et Aurelia / Lupa parentes / filiae carissimae/
f(aciendum) c(uraverunt)

18. RIU 5. 1167. D(is) M(anibus) / memoriae / Aur(eliae) Pro-
culina(e) / qu(a)e vix(it) a/nn(os) XVII Au/r(elia) Ursul/a avia /
p(osuit)

19. RIU 3. 904. (Lásd fentebb)

20. RIU 1. 189. Hilarus et T(itus) Semproniorum natione Dal-
mat(i)a(e) an(norum)LXXXX et Sassa coniun(x) et conliberta nati-
one Daca an(norum) LXX h(ic) s(iti) s(unt) Flaccus filius parentibus
pos(u)it

21. RIU 5. 1179. D(is)M(anibus) /memoriae Aurelii Barbae /
vet(erani) leg(ionis) II Ad(iutricis) et Aurelii(s) /Probiano mil(iti)
leg(ionis) s(upra)s(criptae) / Gaudentio et Firminiano qui vix(it)
ann(os) VIII Aurelia Heraclia li/berta ex testame/nto f(aciendum)
c(uravit)

22. RIU 5. 1224. Osa Demunci lib(erta) D(is) M(anibus) / De-
miuncus Couci / filius an(orom) C et Angulat/a Campionis f(ilia)
an(orom) C / con(iunx) T(itulum) p(osuerunt) Batalus / et Louco
lib(erti) f(aciendum) c(uraverunt) / et Veneriae sor/ori vivae

23. RIU 3. 922. D(is) M(anibus) / Sep(timia) Solia (a)n(orom)
LX / Sep(timius) Sene/cio Lib(e)r(tus) pa(tronae) / su(ae)
ben(emerenti) pos(uit)

24. RIU 3. 791. Fusca Bargatis liberta / ann(orom) XXII / hic
est sita / patronus pietatis causa tit(ulum) me(moriae) po(suit)

25. RIU 5. 1187. D(is) M(anibus) Aur(elius) Isauricus Verecun-
dus S(urus) Vet(eranus) coh(ortis) (milliariae) / Hem(esenorum)
ex dec(urione) vi(xit) ann(os) LXX Aur(elia) Isauri/cia Scribonia
coni(ux) et Isauricus Verec/undus et Isauricus Marcus et Aur(elia)
V/erecunda fili(i) et co(n)heredes vivi sibi et pat/ri pientissimo po-
suerunt

26. RIU 5. 1203. D(is) M(anibus) M. Aurelio Silvanio veterano
ex b(ene)f(iciario) tribun(i) / domo Hemesa vixit annis LX Aurelia

/ Hilara coniuxs et Aureli(i) / Salvianus et Silvanus et / et Silvina fili(i) carissimi / et conheredes benemerenti et digno / posuerunt

27. RIU 3. 692. D(is) M(anibus) M(arco) Iul(io) Proculo / vet(erano) leg(ionis) I. ad(iutricis) mil(itavit) an(nos) / XXVI corni(culario) trib(uni) an(nos) / XVI vixit an(nos) LXXX Iul(ius) Primio Aug(ustalis) m(unicipii) Brig(etionis) / et Iul(ius) Eutyches liberti et heredes / et Gellia Quintilia / coniun(x) bene mere(n)ti / fac(iendum) cur(averunt)

28. RIU 5. 1242. (Lásd fentebb)

29. RIU 5. 1153. D(is) M(anibus) / Ael(io) Munatio caps(ario) coh(ortis) (milliariae) Hem(e)s(enorum) / stup(endiorum) XXVII. dom(o) / Sam(osata) Aur(elia) Can/sauna con(iux) Ant(onio) / Basso vex(illario) sec(undo) her(ede) / sanctissimo coniugi / con se natibusque suis / fecit / m(onumentum) m(emoriae)

Jegyzetek

¹ Az igen széles szakrodalomból csak néhány fontosabb: Förtsch, Barbara: Die politische Rolle der Frauen in der römischen Republik. Stuttgart, 1935; Balsdon: Die Frau in der römischen Antike. 1979; Krause, Paul: Die gesellschaftliche Stellung von Witwen im Römischen Reich Saeculum. München, 1994; (ugyanő egy háromkötetes munkát írt az özvegyek helyzetéről) Schuller, Wolfgang: Frauen in der römischen Geschichte. Konstanz, 1987; Csillag Pál: A házassági vagyoni jog Augustus korában. Antik Tanulmányok. 15. évf. 1968. 7283. Visky Károly: Női becsület a római világban. Antik Tanulmányok. 31. évf. 1984. 43-51.

² A sírfeliratok Pannónia provinciára vonatkoznak, elsősorban a RIU kötetek alapján. Ettől csak néhány esetben tértem el. A feliratos anyag időbeli határai Kr.u. 1. század második felétől a 4. század végéig terjednek.

³ Die Römischen Inschriften Ungarns I-V. Budapest, 1972-1995.

⁴ Mócsy András: A római polgár nevééről. Antik Tanulmányok, 12. évf. 1965. 41.

- ⁵Szabó Miklós a kelta személynevek vizsgálásakor mutatott rá arra, hogy az *eraviscus*, illetve a *boius* névadás eltérései társadalmi különbségeket is takarnak. Szabó Miklós: A pannóniai kelta személynévanyag vizsgálata. *Archeológiai Értesítő*, 1964. 173.
- ⁶Sz. Czeglédy Ilona: *Uxor és conjunx*. *Antik Tanulmányok*, 8. évf. 1961. 96-98.; Fekete Orsolya: A római polgárjog a pannóniai feliratos emlékek tükrében. Budapest, 1987.
- ⁷Földi András–Hamza Gábor (szerk.): *A római jog története és institúciói*. Budapest, 1996. – csupán az „*uxor*” fogalmat tárgyalja.
- ⁸Czeglédy 1961. 97. A törvényes házasság két formája, a *manusos* és a *manus nélküli* közötti különbség nem kimutatható epigráfiai forrásaink alapján. Tudjuk azonban, hogy a késői köztársaság korban fokozatosan csökken a *manusos* házasságkötések szerepe, háttérbe szorul a hatalmi jelleg, és a nők beleegyezése egyre fontosabbá válik.
- ⁹A római jogban további két együttélési formához fűződnek jogi hatások. A *concubinatus* a szabadok házassági szándék nélküli együttélése, míg a *contubernium* a rabszolgák kapcsolatát jelentette.
- ¹⁰Gyakorlatilag a család hatáskörébe utalta a házasodás engedélyezését. Czeglédy 1961. 97.
- ¹¹RIU 5. 1196.
- ¹²A 175-ben megszervezett *cohors* 176-ban került Pannóniába, és a 3. század közepéig *Intercisa* helyőrségként kimutatható.
- ¹³A lányokat 14 éves kor fölött már alkalmasnak tartották a házasságkötésre.
- ¹⁴RIU 3. 650.
- ¹⁵RIU 3. 769.
- ¹⁶A gyermek neve mellett *apjáé* és a *filia*, illetve *filius* jelzi a családi kapcsolatot. Az *effajta* névadásnak a *constitutio Antoninianáig* volt jelentősége.
- ¹⁷A 2. század második felében a jellegzetes őslakos síremlékállítást eltűnik a tarto-

mányban (Soproni Sándor: Szentendre a rómaiak korában. Szentendrei Füzetek, 1987. II-III. 57.), így ezt a sárisápi sírkövet a 2. század első felére datálhatjuk.

¹⁸ Immosta peregrinus nevet viselt, tehát vagy meghalhatott 212 előtt, vagy valamilyen oknál fogva nem vette fel az Aurelius gentiliciumot.

¹⁹ Talán az oly kedves elsőszülött elvesztése után második gyermekükben is őt látták viszont a szülők.

²⁰ Apjuk nevére cognomenük utal csupán.

²¹ Azaz az uxor csak tiszték és veteránok feleségének elnevezése a 3. század közepéig. (Lásd Czeglédy 1961. 96.)

²² RIU 1. 78.

²³ RIU 5. 1242.

²⁴ Hasonlóan felszabadított rabszolgáját vette feleségül az a férj, akit felesége (con-junx) fiúkkal együtt siratott el. RIU 5. 1263.

²⁵ Szirmai Krisztina: Újabb feliratos köemlékek az aquincumi múzeumban. Budapest Régiségei, XXV. évf. 1984. 255-259.

²⁶ A sírkövet a pubkikáló a 2. század második felére keltezi, tehát viszonylag jó latinsággal fródott, bár vésése gyakorlatlan kézre utal.

²⁷ Elképzelhető a hitves, szerelmes jelentés is.

²⁸ Bennük talán régebben meghalt testvéreit sejthetjük.

²⁹ Harl, O.: Die Stellung der Frau bei den einheimischen Stämmen Nordpannoniens. Budapest Régiségei, XXX. évf. 1993. 21.

³⁰ A kifejezésnek így vagy „völegényül hívott”, vagy „katonai szolgálatra szólított férj” értelmezése lehetséges. Mindkét esetben érthető, miért a szülők temették el lányukat. A lány fiatal életkora mindkét megoldás megerősítéséül szolgál.

³¹ RIU 4. 1004. A leggyakrabban a két-háromgyermekes családokkal találkozunk, de előfordul az is, hogy öt gyermegről értesülünk. Pl.: RIU 1. 66. négy fiú és egy lány.

- ³²RIU 4. 1004. A felirat említi az elhunyt sógorát és lányát, unokáit is.
- ³³RIU 4. 904.
- ³⁴A legidősebb fiú 23 évesen meghalt.
- ³⁵RIU 5.1182.
- ³⁶A fiatalabb lány Immedaru neve szokatlan, ezt a nevet ugyanis általában férfiak viselték, itt azonban egyértelműen lány kapta.
- ³⁷Későinek a 35 év feletti gyermekvállalást tekinthetjük, ennek kockázati tényezői még napjainkban is magasak.
- ³⁸Hasonló adatot őrzött meg talán az a magyaregregyi felirat is, amely töredékes volta miatt vitatható. (RIU 4. 1009.)
- ³⁹RIU 2. 544.
- ⁴⁰RIU 2.598.
- ⁴¹RIU 4. 1030.
- ⁴²RIU 3.755.
- ⁴³Szabó 1964. 171.
- ⁴⁴RIU 5. 1167.
- ⁴⁵RIU 3. 904.
- ⁴⁶RIU 5. 1242, RIU 5. 1263.
- ⁴⁷RIU 4. 904.
- ⁴⁸A jelentős életkorkülönbségre ebben az esetben igen nehéz magyarázatot találni.
- ⁴⁹RIU 1. 189.
- ⁵⁰RIU 5.1179.
- ⁵¹RIU 5.1224.

- ⁵²RIU 3. 922.
- ⁵³RIU 3.791. A sírkövön nincs feltüntetve a patronus neve, s bár maga a kő szépen faragott darab, a felirat nem mutat gyakorlott vésnökre.
- ⁵⁴Adamik Tamás: Aelia Sabina vale (Ce 489). Archeológiai Értesítő, 105. évf. 1987. 184-188.
- ⁵⁵A házastársak ugyanazt a gentiliciumot viselik. Vagy császári polgárjogadórnó-nyozás termékeként, vagy ugyanazon személy által felszabadítottként.
- ⁵⁶Hasonlóan verses felirat a RIU 5. 1117. Itt azonban felmerül, hogy készen talált munkát használtak fel. „Utere felix Severe conjunx dulcissime somnis”
- ⁵⁷Ekkorra keltezük ugyanis az emléket. Adamik 1987. 185.
- ⁵⁸RIU 5. 1187.
- ⁵⁹RIU 5. 1203.
- ⁶⁰RIU 3. 692.
- ⁶¹RIU 5.1242.
- ⁶²Földi-Hamza 1996. 626.
- ⁶³RIU 5.1153.
- ⁶⁴Illetve ugyan csak ők gondoskodtak valószínűleg jeletős vagyonukról katonatár-
suk javára, amennyiben családjukban nem lenne túlélő örökös.

Szántóné Balázs Edit
A nő a zsidó hagyományban

*És mondta az Örökkévaló Isten: Nem jó,
hogy az ember egyedül legyen, alkotok neki
hozzá való segítőtársat.*

Mózes I. 2,18

A család a zsidó társadalom magja és vallási életének központja. Az erkölcsi, a rituális és filozófiai értékek átadása főleg a családon keresztül valósul meg. A zsidó család támasz, a gyakran veszélyes és ellenséges világgal szembeni küzdelmekben. A család a leghatékonyabb szocializáló és kultúráló tényező, az értékrendszer és a vallásos elkötelezettség legerősebb meghatározója.

Ez a család volt a történelem során az a keret, amelyben a nők „második nem”-ként tevékenykedtek. S minél tradicionálisabb a közösség, annál inkább kitöltötte, kitölti még ma is az életüket ez a szerep. A zsidó nőkkel általában jól bánnak a zsidó férfiak. Szigorú kulturális értékrend követeli meg tőlük ezt a viselkedést. Sorra lehet idézni a bölcsek ide vonatkozó mondásait: „A férfinak legalább úgy kell szeretnie a feleségét, mint önmagát, de jobban kell tisztelnie

saját magánál.” (Jevámot 62b., Szánhedrin 76b.)¹ „A férfi egyék és igyék kevesebbet, mint amennyit megengedhet magának, öltözködjék úgy ahogy megengedheti magának, ámde becsülje meg (lássa el ruházattal és földéll) feleségét és gyermekeit jobban, mint amennyire megengedheti magának.” (Chulin 84b.)² „A háztartás és a gyermekek dolgaiban a férfi kövesse felesége tanácsát, hogy béke és összhang uralkodjék otthonában.” (Bábá Meciá 59a.)³ „Bölcseink azt mondták: a férfi hízelegjen a feleségének, hogy megővja a házi békét.” (Midrás Jelámdénu)⁴ „Ki a gazdag? Rabbi Akiva azt mondta: Az, akinek derék felesége van” (Sábát 25b.)⁵ és még sorolhatnánk.

Ennek eredményeképpen a nők hajlandók voltak a számukra kijelölt hagyományos vallási és társadalmi szerepek határain belül élni. A gyakorlatban ezek elég jól összekapcsolódnak. A nőket mentesítették bizonyos vallási kötelezettségek, például a zsinagógabeli imák alól, így jobban betölthették a zsidó társadalom által számukra kijelölt családi szerepet.⁶ Bár a 20. században, az ortodoxiától elkülönülő konzervatív, vagy Magyarországon a neológ irányzatoknál előfordult néha kísérlet a nők zsinagógai szerepének a növelésére, például nők számára rendezett istentiszteletek tartásával.⁷

Ezt a feladatkört a zsidó közösségek, sőt maguk a nők sem háttérbe szorításként élték meg. Ha az otthon erős, ha őrzi a zsidó értékeket, ha stabil, akkor az egész zsidó élet és összes intézménye eleven és élő. Ha pedig az otthon gyenge, érzelmekben sivár, szellemileg tunya, akkor minden más ezt a gyengeséget tükrözi. Ezért a zsidó vallási törvénytár tekintélyes részét a családra vonatkozó törvények teszik ki. Ezek a családi élet minden aspektusát felölelik, a külső kapcsolatoktól a legintimebb belső viszonyokig.⁸

A halacha, a zsidó vallási törvények rendszere, magába foglalja a nemi és a társadalmi helyzet vallási intézményesítését.⁹ A zsidó törvények védelmet, biztonságot nyújtanak a nőknek.

A zsidó nők vallási élete körülhatárolt. Hátrányosabb helyzetben

vannak a zsinagógában és a közösségi ima alkalmakor, a vallási nevelésben, a vallási bíróságok előtt és a közösség vezetésében.

A nőknek kevesebb imakötelezettségük van, mint a férfiaknak. A zsinagógában a nőknek sem kötelezettségeik, sem jogaik nincsenek. A nőket nem számolják bele a minjánba,¹⁰ nem szólítják a Tórához,¹¹ nem lehet belőlük rabbi, vagy kántor, Tóra-olvasó, előimádkozó stb. (kivéve a reformirányzatot, amelyik a 20. században alakult ki, először Amerikában). A hagyományos zsinagógában régóta jellemző a női rész, az ezrát násim elkülönítése. Ez a jeruzsálemi Templomban bevezetett szokás nyújtott védelmet a Templom kavargó sokaságában összegyűlt férfiak és nők léháskodása, szemérmetlen és illetlen viselkedése ellen.¹² Gyakran külön bejárat vezet a női karzatra, mely ugyancsak ráccsal van elválasztva a zsinagógai tértől. A neológ zsinagógában is külön padsorokban ülnek a férfiak és a nők.

Az életciklus ünnepeknek, mint a brit milá¹³ és a barmicvá¹⁴ hagyományos közösségekben nincsenek megfelelőik a nők számára.

A hívő zsidó életét meghatározó rabbinikus judaizmus a talmudi idők (vagyis az első keresztény századok) óta fenyegetésnek érezte a férfi számára a női vonzerőt. Nemcsak a templomban különíti el egymástól a nemeket, hanem tartózkodást követel a női viselkedéstől, és számtalan tilalmat kényszerít a férfiakra. Erkölcstelennek minősül, ha pl. egy férfi meghallgatja egy nő énekét, megpillantja a haját, vagy mögötte megy az utcán. A törvény egyedül a házasság keretein belül ismeri el a szexualitást. A zsidók által ideálisnak tekintett házasság a férfinak a nő feletti uralmát van hivatva biztosítani. Azt a szörnyű veszedelmet, amelyet a nő nemisége jelent, a házasságban kell legyőzni. „Vágyakozni fogsz férjed után, és ő uralkodik rajtad” (Mózes I. 3,16). A stetlben¹⁵ a feleségnek gyakran kellett a család anyagi megélhetéséről is gondoskodnia, hogy a férjük a tanulmányainak szentelhesse magát. Így fejlődött ki erős személyisége és üzleti szelleme. Az apa gyenge, és a háttérben marad, az anya uralkodó és mindenható. A lányait görcsösen férjhez akarja adni, a fiú pedig az

anyai gondoskodás áldozata, ugyanakkor ő az anya teljes figyelmének kizárólagos tárgya, egész életének központja.¹⁶ A zsidó nőnek ez a típusa jól érzékelhető az amerikai zsidó író, Philip Roth, sokszor önéletrajzi ihletésű regényeiben.

A továbbiakban a halacha előírásait tesszük vizsgálatunk tárgyává a családi élet fontosabb állomásai, s ezen belül a nőre vonatkozó parancsok szempontjából.

A születés

Az anya joga nevet választani a gyereknek. Míg a fiúknak a brit milá során adnak nevet, a lánynak a Tóra olvasáskor. Az apát felhívják a Tórához (alija), és akkor jelenti be a közösségnek a lánya nevét. „Mi lesz a neve Izraelben.” Az újszülött anyja köteles áldást mondani azért, hogy rendben lezajlott a szülés.

A gyermeknevelés nemzeti létkérdés a zsidóság számára. A halacha szerint egészen fiatal korban kell kezdeni. A Tórában több ilyen értelmű parancs szerepel. Az egyik nagy Misna tudósról feljegyezték, hogy az anyja már a bölcsőben be-bevitte a tanházba, hogy hozzászokják füle a „Tóra hangjához”.¹⁷

A nevelés különböző fázisai közül a legfontosabb a barmicva (a parancsolat fia), 13 éves korban. Ettől kezdve a fiúgyermek nagykorúvá válik, és kötelessége a micvák (törvények) betartása, s cserébe megkapja a vallás által biztosított kiváltságokat és jogokat. Mára már kialakult a lányok felavatása is a batmicva (a parancsolat leánya). A lányok egy évvel fiatalabban, 12 évesen kerülnek felavatásra, mert a lányok lelki, szellemi és biológiai fejlődése gyorsabb a fiúkénál. A lányok ettől kezdve kötelesek a nők számára előírt parancsokat megtartani. Mivel a nők nem szoktak részt venni az istentisztelet levezetésében, a zsinagógákban nem alakultak ki hagyományok a batmicva lányok megünneplésére. Vannak családok, vallásos iskolák és zsin-

gógák, amelyek megpróbálják valamilyen eseménnyel emlékezetessé tenni a lányok életének ezt a vallási fordulópontját.

A házasság

„És mondta az Örökkévaló Isten: Nem jó, hogy az ember egyedül legyen, alkotok neki hozzá való segítőtársat.” (Mózes I. 2,18) A Tóra szerint a házasság isteni intézmény, ebben élhet az ember igazi, teljes életet. Fontos, hogy a feleség „hozzá illő” legyen, hisz ez a feltétele a harmonikus házasságnak.¹⁸

A Talmud szerint viszont: „A leány az apa birtokában van mindaddig, amíg a házasság által a férj birtokába nem kerül”.¹⁹

Az asszonyszerzésnek három útja volt a Tóra alapján: pénzen, írott okmánnyal vagy együttválással. Mindez csak akkor volt érvényes, ha két kóser tanú jelenlétében történt. A három módból a pénzen való asszonyszerzés maradt meg (kidusin). Hogy megőrizték a méltóságát, elejét vegyék a garaszkodásnak, hivalkodásnak, irigységnek és megalázó helyzeteknek, a nőt egyszerű, dísztelen aranygyűrűvel kell feleségül venni, drágakő, gyémánt nem lehet benne. Felhúzása a chupa (baldachin) alatt történik. „Nekem vagy szentelve.” Azaz a nő tilos lesz minden más férfi számára.

Már a Talmud korában két, időben is világosan elkülönülő szakaszban ment végbe a házasságkötés. Az első volt az *éruzin*, mai értelemben eljegyzés, a másik a *niszuin*, mai jelentése egyszerűen házasságkötés, az asszonynak a férje házába átköltözése, vagyis a tényleges együttélés megkezdése. Az *éruzin* alkalmával ún. „feltételeket” szoktak írni. Ez valójában a nászszülők közötti írásos megegyezés. Bele foglalják a házasságkötés kitűzött időpontját, azt, hogy ki állja majd a „chaszene” a házasságkötés és a lakodalom költségeit, ki látja el kelengyével az ifjú párt.

A feltételek között szerepelt az a mondat is: „Megkérdezték a vőlegényt és a menyasszonyt, és igent mondtak”. A kidusin ugyanis ér-

vénytelen mind a két házasulandó, teljes, maradéktalan beleegyezése nélkül. A halacha megköveteli az előzetes beleegyezést, tudniillik a házasságkötés előttit. „Tilos a férfinak elvennie a nőt úgy, hogy sosem látta.” „Nagyon fontos, hogy megfelelő vallásos zsidó házból legyen az asszony.”²⁰

Az eljegyzési lakomán tejet és mézet szolgálnak fel. Tányért törnek, melynek darabjait a vendégek hazavihetik. A tej és a méz szerepel az Énekek énekében (4:1). A német néphit szerint sok tányércserép birtokában a lányok férjhez mennek. A jelenlevők „mazzal tov” – „jó szerencsét” kívánsággal köszöntik az ifjakat.

A házassága előtti szombaton alijával tisztelik meg a vőlegényt, azaz felhívják a Tórához. Mikor befejezi, a jelenlevők énekelnek, a nők pedig fentről a karzatukról édességgel dobálják meg, hogy édes legyen az ifjú pár élete.

Sok közösségben az a szokás, hogy a menyasszony ilyenkor nem megy el a zsinagógába, mert a házasság előtt néhány napig nem láthatják egymást a házasulandók. A házasságkötés előtti szombaton nagy kiddust²¹ adnak, ahol a menyasszony nincs ott, otthon marad. Elmennek hozzá a barátnői, és együtt örvendeznek. Menyasszonyszombatnak hívják ezt a szombatot. A vőlegény pedig „király” a házasodása napján, ki is jár neki a díszkíséret.

A házasodás napját úgy kell megválasztani, hogy a nászéjszakán a menyasszony rituálisan tiszta legyen. Ez a legfontosabb szempont.²² Előző este köteles alámerülni a mikvében.²³ A kóser mikve, az erre a célra rendszeresített fürdő, mindig a zsidó megtisztulási szertartás színhelye. A Templom idejében a papoknak meg kellett merítkezniük mielőtt beléptek a szentélybe. A betérőknek, férfiaknak és nőknek egyaránt kötelességük a megtisztulás jelképes szertartását elvégezni. Ugyanezt kell minden hónapban teljesítenie a zsidó asszonynak.

A halacha szerint a házasulandóknak böjtölniük kell azon a napon aminek a végén a chupa alá állnak. A bibliában a chupa szó a szoba párhuzama, kezdetben a nászszobát jelentette. Csak a i.sz. 2. század

során lett sátorforma. Ebből fejlődött ki a mai baldachin. Ez négy tartóoszlopra borított selyem- vagy bársonyvető, aranyhímzésű héber szövegekkel.²⁴

Az esküvői szertartás azzal kezdődik, hogy a rabbi a fátyollal letakart menyasszonyt megáldja és a következő bevezető szavakat mondja: „Húgunk, légy tízezer ezreivé. Tegyen Isten olyanná, mint Sárát, Rebekát, Ráchelt és Leát.”²⁵

A szertartás központi része, amikor a vőlegény gyűrűt húz a menyasszony ujjára, és azt mondja: Légy eljegyezve számomra Mózes és Izrael törvényei szerint. A házasságkötés tehát az írott és a szóbeli tan alapján történik.

A házasságkötés első aktusa, hogy a két tanú és a vőlegény aláírja a kethubát.

A kethuba az az összeg, melyet a férj válás, vagy özvegység esetére a házassági szerződésben neje számára biztosít. Ezt a címet viseli a Talmudnak az a traktátusa, mely a nővédelmi törvényeket tartalmazza. Tizenhárom fejezetből áll, és először a kethuba összegét határozza meg, majd azt fejtegeti, mikor igényelheti, és mikor nem igényelheti az elvált, vagy az özvegyasszony a kethuba összegét. Szól a férj és a feleség házastársi és vagyoni viszonyáról.²⁶ A kethubának nevezik azt a hivatalos iratot is, amelyben felsorolják a feleség jogait. A Tóra kötelezi a férjet: „a (feleség) élelme, ruhája és házastársi joga nem szenvedhet csorbát” (Mózes II. 21,10).

A kethubát hagyományosan arameus nyelven írják, de sok rabbi a chupa alatt lefordítja, hogy érthető legyen a házasulandó felek számára.

A szöveg első részében a két tanú kijelenti, hogy tanúsítjuk, hogy a vőlegény (X ben Y, azaz Y fia X), azt mondta a menyasszonynak (Z bat A azaz A lánya Z): Légy a feleségem Mózes és Izrael vallása szerint. Én pedig Isten segítségével dolgozni fogok Rád, megbecsüllek, táplálalak, eltartalak, gondodat viselem, ruházlak, amint teszik Izrael fiai, kik rendesen eltartják feleségüket. És megadom a neked

járó kétszáz dinárt. Ezzel kötelezem magam, hogy gondoskodom enivalódról, egyéb szükségleteidről, és házastársi viszonyt folytatok veled az egész földkerekség szokása szerint. A menyasszony pedig beleegyezett és a felesége lett. Ezután részletezik mi mindenből áll a hozomány és mennyi pénz fizetésére kötelezi magát a férj az általánosan kötelező kétszáz dínáron felül, a hozomány ellenértékéül. A férj tehát mintegy előre megvásárolja a hozományt, s az évek során ha elfogy, vagy megszorodik az az ő kára vagy az ő haszna. Ha elválik a feleségtől, a hozomány teljes értékét meg kell fizetnie, a ráadással együtt. Válás vagy megözvegyülés esetén az asszony a hozomány ellenértékét egy harmadával megnövelve kapja meg. Kötelezi magát, hogy életében-holtában (ti. ha elválik vagy özvegyen hagyja a feleségét) megfizeti az asszonynak a kethuba teljes értékét. Ezt a kötelezvényt a tanúk megvásárolják a vőlegénytől, így az nem gondolhatja meg magát. Így védik az asszonyt, hogy ne maradjon anyagi támasz nélkül.²⁷

A kethuba irási ceremónia a chupa alatt zajlik, mert tilos együtt élni az asszony jogait biztosító kethuba nélkül, amit a gyűrű átadása után azonnal felolvasnak.

A legrégebbi ilyen házassági szerződés Elefantinéből, i.e. 440-ből maradt ránk. Számos illusztrált kethuba maradt fenn, például a 12. századból a kairói genizában,²⁸ vagy nagy számban Olaszországban, Hollandiában.²⁹

A két tórai törvény, a többnejűség lehetősége (Mózes V. 17,17, Sámuel II. 12,8) és a feleség akarata ellenére való válás lehetősége, nehéz helyzetbe hozhatta az elvált vagy a megözvegyült asszonyt. Ilyen esetekben segített a kethuba.

A szertartás végén poharat törnek. Ez a szokás is a talmudi időkre nyúlik vissza. Hagyományörző esküvőkön a vőlegény halotti ruhát – (kitlit) fehér köpenyt – visel, a rossz szellemek megtévesztésére. Az esküvőt követő lakomán zsebkendőtáncot, más néven micva-táncot járnak. A menyasszony és táncoló párja a zsebkendő egy-egy csücs-

két fogja meg.³⁰ A Talmud szerint nagyon tapintatosan kell intézni, ha hozomány nélkül veszi el a feleségét a férj: „Aki leányát férjhez adja, ne adjon neki kevesebbet 50 zuznál.³¹ Ha úgy döntött, hogy csupaszon³² adja férjhez, ne mondja a férj: Midőn majd a házamba viszem, be fogom fedni ruhámmal, – hanem fedje be, midőn a leány még atyja házában van. És így aki árvaleányt ad férjhez,³³ ne adjon neki kevesebbet ötven zuzánál. Ha van a pénztárban, úgy el kell még látni őt illő tisztelete szerint.”³⁴ Árva lányt, vagy szegény lányt férjhez adni a mai napig az egyik legnagyobb micvónak (jótéteménynek) számít.

A zsidóknál ismeretlen a mézeshetek és a nászút fogalma. A család nem lassanként lesz család, hanem azonnal. A fiatalok bizonyos ideig amúgy sem lehetnek együtt a nászéjszaka után,³⁵ tehát fel sem merül az intim elvonulás lehetősége.

A zsidó férj úgy tartja, nincs rosszabb az unatkozó asszonynál. Ezt az alábbi talmudi tanítás támasztja alá: „Ezek azok a munkák, amelyeket az asszony az ő házában elvégez: őröl, süt, mos, főz, szoptatja gyermekét, megveti neki az ágyat, gyapjút készít. Ha hozott magának *egy* rabszolganőt, úgy nem őröl, nem süt, nem mos. Ha *kettőt* hozott nem főz és nem szoptat gyermeket. Ha *hármat* hozott, nem vet neki ágyat, és nem készít gyapjút. Ha *négyet* hozott, az emelvényen ül. Rabbi Eleázár mondja: Még ha száz rabszolganőt hozott is magával, kényszerítse, hogy legalább gyapjút készítsen, mert a tétlenség bűnös gondolatokra csábít.”³⁶

A házaseletet aprólékos és szigorú törvények szabályozzák. De ezek a saját törvényeik, és mint minden másban úgy gondolják, hogy attól zsidók, hogy betartják azokat.

A zsidó hagyomány általános szemlélete a házasságról az, hogy egyik legfőbb célja a gyermeknemzés. Az utódok létrehozása micva, a bibliai parancs „Szaporodjatok és sokasodjatok” teljesítése. Úgy gondolják, hogy az Úr társává emelkednek a teremtés szakadatlan folyamatában. A házasság létjogosultsága, jelentősége azonban független

a gyermeknemzéstől. Saját szentséggel bír. Isten asszonyt teremtett Ádámnak. Mert nem jó, hogy az ember egyedül legyen, alkotok neki hozzá való segítőtársat! A társas kapcsolat a házasság elsődleges céljaként jelenik meg ebben a viszonylatban. A Biblia által hangsúlyozott társas viszony nem plátói kapcsolat férfi és nő között, és nem kívánja meg a fizikai és érzelmi szükségletek elfojtását. A zsidóknál nincs értéke az aszkézisnek. A zsidóságban ismeretlen a szerzetesség fogalma. Ebből következik a szexuális kapcsolat pozitív megítélése. A zsidóknak a gyermeknemzési kötelezettségtől eltekintve is tilos megtagadniuk feleségük szexuális vágyainak a kielégítését. A tórai törvények a házastársi érintkezést a nő férfi alapvető kötelességének, egyik legfontosabb feladatának tekintik. Ezek a jogok akkor is érvényben maradtak, ha az asszony egészségi okokból nem szülhetett több gyermeket vagy túllépte a fogamzó képes kort.³⁷ Mindez persze nem párosul holmi szexuális szabadossággal. A zsidó hagyomány a lehető legerősebb kifejezéseket használja a fajtalanzkodás, a promiskuitás és a házasságtörés – a z'nut – elítélésére, és szigorúan tiltja ezeket, akárcsak a vérfertőző szexuális kapcsolatokat, a homoszexualitást és a szodómia minden formáját.

A zsidó hit, amely az evést és ivást – a kásrut törvényei által – a Teremtő megismerésének és szolgálatának fontos módjává emelte, a testi vágy kielégítését is ilyen módozatnak tekintette.³⁸

A válás

A zsidó életben a válás tragikus, végső megoldásnak számít, amelyhez csak akkor fordulnak, ha semmi remény nincs a házassági harmónia helyreállítására. Ha minden erőfeszítés hiábavalónak bizonyul, akkor a Tóra lehetővé teszi a házassági kötelék válás útján történő felbontását. A halacha szigorúan szabályozza a követendő eljárást. Gittin a címe a Talmud azon fejezetének amelyik a válást szabályozó törvényeket tárgyalja.³⁹ A házasságot ugyanis csak akkor

lehet felbontottnak tekinteni, ha az asszony a férjétől váló levelet kapott. A válás héberül *gêrusin*, a válólevél neve *get*. A „Mózes és Izrael Törvényei szerint megkötött házasságot” csak „Mózes és Izrael Törvénye” szerint lehet felbontani.

A válás alaptörvénye így hangzik: „Midőn elvesz valaki feleséget és férjévé lesz, akkor léssen hogy nem talál kegyet szemeiben, mert talált rajta szemérmetlen dolgot, ír neki váló levelet, kezébe adja és elküldi a házból.” (Mózes V. 21,1) Ez a válás bibliai alaptörvénye. Ez a néhány sor, terjedelmes talmudi magyarázatok alapjává vált. Szabályozzák a válólevél átadását megbízott útján, szabályozzák, hogy mikor írhatják, hogy mivel írhatják, mire írhatják stb. „Mindennel írhatnak: tintával, zöld fűnedvvel, míniummal, fanedvvel, adraminttal, általában minden anyaggal, aminek a nyoma maradandó. De nem írhatnak: italokkal, gyümölcsnedvvel, sem semminő anyaggal, aminek nyoma nem maradandó. . . . Mindenre írhatnak: fügefalevélre, tehen szarvaira, ha neki ajándékozza a tehenet, rabszolga kezére, ha neki ajándékozza a rabszolgát. A galileai r. Jószé mondá: – Nem írhatnak élőlényre, sem eledelre.”⁴⁰

A zsidó válópert a *bét din*, a három mértékadó rabbiból álló rabbinikus bíróság előtt lehet lefolytatni. A *bét din* tagjain kívül egy írástudó – *szófer* – és két tanú szükséges a zsidó váló levél, a *get* kibocsátásához. A *getet* a szófer ugyanolyan betűkkel és formában írja meg mint a Tóra-tekerics hasábjait. A váló levelet mindig az illető házaspár részére írják meg. Szerepel benne a nevük, a megírás helye és ideje. Legfontosabb része: „Íme szabaddá váltál minden ember számára!” esetleg megszorításokkal „kivéve N.N-et”.⁴¹ Az okirat nem tartalmazza a válás okát, és nem tünteti fel, hogy a férj vagy a feleség hibájából történt-e. A hivatalos szertartás szerint a *getet* a férj adja, a feleség kapja. A gyakorlatban azonban kölcsönös megegyezés és a másik fél hozzájárulása nélkül nem adnak, illetve kapnak *getet*. Izrael kivételével – ahol az állam és az egyház nincs szétválasztva – a diaszpórában a házasság és a válás ügyeiben a zsidó törvényhez

való ragaszkodás önkéntes vállalás kérdése. A válási okirat nem lehet formanyomtatvány, teljes egészében egyetlen férfi és egyetlen nő részére kell készülnie, egyetlen válás céljára. Az eljárás befejeztével beszakítják a válólevelet, annak jeléül, hogy már felhasználták, s ne lehessen újra felhasználni. A férfi és a nő „felmentésnek” *pturnak* nevezett hivatalos iratot kap, amely tanúsítja, hogy a válás megtörtént, és joguk van új házasságot kötni. A nő a válást követően kilencvenkét napig nem köthet újabb házasságot. Erre azért van szükség, hogy ha újra férjhez menne, és teherbe esnék, ne merülhessen fel kétely az apaságot illetően.

A gyermektelenül meghalt férfi özvegye köteles lenne sógorához feleségül menni. (Mózes V. 25,7-10) Így biztosítja elhunyt fivére nevének fennmaradását.⁴² Ez a *jibum*, a sógorházasság. Ezt a súlyos bibliai törvényt (Mózes V. 25,5-10.) már a bibliai korban sem hajtották mindig végre, s a *chálica* szertartásával kerülték meg. A fivér lemondhat a sógornőjével kötendő házasságról. Erre az esetre írja elő a Tóra a *chálica* szertartását, amellyel mindketten szabaddá válnak.⁴³

Szóta a címe a Talmud házasságtörő asszonyról szóló fejezetének.⁴⁴ Mózes negyedik könyvének tizenegyedik fejezete szól a házasságtörés gyanújába keveredett asszonyról. A féltékeny férj a pap elé vezeti az asszonyt, aki felolvassa a házasságtörő nőre vonatkozó formulákat, azután felírja azokat egy tekercsre, amelyet a „keserűség átkozó vizébe” márt be, míg a víz az írást le nem mossa. Végül a „keserűség átkozó vizét” megitatja az asszonnyal, mondván: „Ha hűtlenné lettél férjed mellett ... jöjjön ez az átokhozó víz beleidbe, has feldagadására és ágyék beesésére!” A gyanúba keveredett asszony istenitéletszerű próbája i.sz. 1. századig volt gyakorlatban, amikor is Jochanan ben Zakkaj rabbi szüntette meg.⁴⁵ A Szóte traktátus részletesen tárgyalja, miként vezetik az asszonyt a bíróság elé, hogyan bánnak vele, miket mondanak neki, miként itatják meg vele a vizet stb. „... És elővett a pap egy cserépcészét és egy fél log vizet

öntött bele a medencéből ... Aztán bement a pap a szentélybe és jobbra fordult. És volt ott egy négyzet ölnyi hely, mely márványkockával volt befödve és gyűrű volt a márványkockába beerősítve. És felemelte a pap a gyűrűvel a márványkockát és vett port alóla és ráhintette a vízre, úgy hogy látható volt. ...”⁴⁶ Felsorolja azokat a formulákat, amelyeket bármely nyelven és azokat, amelyeket csak a szent nyelven lehet recitálni.

A szombat

„Azzal emlékezz a szombatra, hogy megszenteled” (Mózes III. 20,8) A szombat, az egyik legfontosabb zsidó ünnep. A zsidó otthonban a gyertyagyújtással kezdődik a szombat. És ez a fontos micva a háziasszony feladata. Egyszerű oka van, ő van otthon. De van egy mélyebb magyarázata is miért az asszonyt tisztelték meg ezzel a feladattal. Mivel az otthon lényege az asszony, ezért ő hozza a szombat szentségét a házba. A zsidó bölcsek még egy okkal magyarázzák. Azt mondják, a gyertyagyújtás mintegy jóvátétele és levezeklése Éva, minden élők anyja bűnének.⁴⁷

A fehéren terített ünnepi asztalnál az anya, a hitves meggyújtja a két gyertyát. Behunyt szemmel, a két kezét áldón terjeszti föléjük. Ezt a jelenetet az irodalom és a festészet sokszor megörökítette. A péntek esti gyertyagyújtást már a római írók a zsidók jellemző szertartásaként emlegetik. Az asztalon bor és két kalács van. Ezzel történik a *Kiddus*, a péntek este megszentelése. A bor számos zsidó szertartás tartozéka. A két kalácsról a Biblia nyomán (Mózes II. 16,22) már a Talmud is szól. Sokfonatúvá germán hatásra lett, átvéve a germán nők hajáldozatát helyettesítő sütemény alakját, sőt nevét is (barhesz – Berchesbrot).⁴⁸

A kasrut

Még egy fontos területe van a a nő tevékenységének a vallásos zsidó családok életében, s ez a konyha. Ez nem egyszerűen azt jelenti, mint más családoknál, hogy háziasszony, hanem azt, hogy az asszony ismeri, és alkalmazza a kasrutot, amely a vallási törvényeknek az étkezésre vonatkozó szabályait foglalja össze. A héber szó alapalakja a koser (kásér), jelentése megfelelő, alkalmas, a vallási előírásokkal összhangban álló. A „kóser” kifejezés nem egy nemzeti konyha ételeinek speciális elkészítési módjára vagy speciális ízeire vonatkozik. Azt jelenti, megfelel a zsidó szabályoknak, fogyasztásra alkalmas.⁴⁹ Ennek a tudásnak a birtokában kell lennie a zsidó háziasszonynak. Ismernie kell a tiltott ételeket, a hús, az edények kóserítését. A különböző ételek (húsos és tejes) fogyasztásának rendjét, a zsidó konyha elrendezését (tejes és húsos edények, peszachi edények stb.). S mindezeket a nagyon szigorú előírásokat a modern háztartásra is alkalmazni kell (pl. mosogatógép, sabat platni stb.).

Láttuk tehát, hogy a hagyományos zsidó közösségekben a mai napig a nő fő működési területe a család, az otthon, és legfontosabb feladata a nevelés. Ezt a felfogást tükrözi gondolkodásuk a 20. század modern körülményei között is. A zsidó lányok ne akarjanak gimnáziumban érettségit szerezeni. Nemcsak azért, mert az érettségi az egyetemi továbbtanulásra készít fel, s az a numerus clausus miatt úgyszólván lehetetlen, hanem, mert a gyakorlati életre kell előkészíteni őket. Elégedjenek meg a polgári iskolával, mely a polgári középosztálynak megfelelő, intelligens, vallásos érzésű gyerekeket nevel.⁵⁰ Sőt a zsidó nők nevelési céljaik eléréséhez, a sajtót is igénybe vehetik.⁵¹ Ezzel a hagyományos funkcióval magyarázható, hogy például a szombathelyi Kongresszusi Hitközség 1931-es új alapszabálya szerint már nőket is választhattak az iskolaszékbe.⁵²

Az újabb korokban a zsidó hitközségekben kialakult számukra egy másik terület ahol tevékenykedhetnek, s ez a jótékonyág kü-

lönböző formáit jelenti. Megalakultak a különböző egyesületek, nőegyletek, leányegyletek, beteglátogató, szegényeket, árvákat támogató egyletek. A felekezeten belüli jótékonykodás területei és módjai azonban egy külön dolgot tárgyat alkothatnak.

Jegyzetek

- ¹Donin, Haym Halevy: Zsidónak lenni. Budapest, 1991. 124.
- ²Donin 1991. 124.
- ³Donin 1991. 125.
- ⁴Donin 1991. 125.
- ⁵Donin 1991. 125.
- ⁶Greenberg, Blo: Feminizmus: jó ez a zsidóknak? Múlt és Jövő, 1992. 1. sz. 28.
- ⁷A zsidó nő hivatása. A zsidó hölgyek számára rendezett istentiszteleten elmondta Hevesi Simon dr. Egyenlőség, 1913. május 18. Melléklet 2-3; Női istentiszteletek a Dohány utcai templomban. Egyenlőség, 1930. április 26. 15.
- ⁸Donin 1991. 115-116.
- ⁹Ma Magyarországon a legnépszerűbb változata, amit a szerző is használ: A zsidó vallás törvényei. A Sulchan aruch dióhéjban. Budapest, 1998.
- ⁰Minján: tíz felnőtt férfiből álló gyülekezet. Nyilvános istentiszteletet csak a minján meglétével szabad tartani.
- ¹Alija: felmenetel, tudniillik a bimára, a tóraolvasó állványra. Akit a Tórához szólítanak, annak ez külön megtiszteltetés.
- ²Donin 1991. 180.
- ³körülmetelés

¹⁴felnőtté avatás

¹⁵Stetl: orosz (lengyel) területeken a letelepedési övezetben, ahol a zsidók számára engedélyezték a megtelepedést. Stetleekben, falvakban éltek.

¹⁶Stora-Sándor Judit: Évától a zsidó-amerikai hercegnekig. Múlt és Jövő, 1992. 1. sz. 43.

¹⁷Rabbi Lau., Israel Méir: A zsidó élet törvényei. Tel-Aviv, 2000. 429.

¹⁸Hertz, J.H.: A zsidó Biblia. Mózes öt könyve magyarázatokkal. Genézis 22.

¹⁹Dr. Molnár Ernő: A Talmud könyvei. Budapest, 1997. 259.

²⁰A házasságról Sulchan Aruch 24. fejezet l 36.

²¹Megvendégelik a közösség tagjait.

²²A családi élet tisztaságának törvényei. Sulchan Aruch 27. fejezet, 38-39.

²³A rituális fürdő törvényei Sulchan Aruch 28. fejezet, 39-40.

²⁴Scheiber Sándor-Féner Tamás: ...és beszéld el fiadnak... Zsidó hagyományok Magyarországon Budapest, 1984. 21.

²⁵Scheiber-Féner 1984. 21.

²⁶Kethuboth. A Talmud könyvei 257-270.

²⁷Lau 2000. 446-447.

²⁸Geniza: elrejtteni. A használaton kívüli írásokat a zsinagóga egy mellékhelységébe rejtették, s amikor a szoba megtelt, befalazták. Egy ilyen fontos lelet a kairói ó-zsinagóga geniza lelete.

²⁹Scheiber-Féner 1984. 21.

³⁰Scheiber-Féner 1984. 23.

³¹aprópénz

³²hozomány nélkül

- ³³ti. a jótékony alapból
- ³⁴Kethuboth. A Talmud könyvei 260.
- ³⁵Tisztátalannak számít az asszony, és életbe lépnek a családi élet tisztaságára vonatkozó törvények.
- ³⁶Kethuboth. A Talmud könyvei 260.
- ³⁷Donin 1991. 116-117.
- ³⁸Donin 1991. 116-117.
- ³⁹Gittin. A Talmud könyvei 272-287.
- ⁴⁰Gittin. A Talmud könyvei 274.
- ⁴¹Gittin. A Talmud könyvei 278.
- ⁴²A Talmud könyvei. Jebamoth traktátus 291-297.
- ⁴³A Talmud könyvei. Jebamoth traktátus 267.
- ⁴⁴A Talmud könyvei. Jebamoth traktátus 300-315.
- ⁴⁵A Talmud könyvei 299.
- ⁴⁶A Talmud könyvei. Jebamoth traktátus 302.
- ⁴⁷Lau 2000. 168-169.
- ⁴⁸Scheiber-Féner 1984. 40.
- ⁴⁹Donin 1991. 95.
- ⁵⁰Zsidó leányok pályaválasztása. Egyenlőség, 1929. június 22. 13.
- ⁵¹A zsidó sajtó és a nők. Egyenlőség, 1929. december 7. 11.
- ⁵²Tisztújítás a szombathelyi Congresszusi Izraelita Hitközségben. Egyenlőség, 1931. január 3. 18.

Bilkei Irén

„Magnifica et generosa domina...”

Nemesasszonyok a 16. századi Zalában

A nők történetének, pontosabban a nők társadalmi szerepének a kutatása különösen az amerikai történetírásban lendült fel az utóbbi néhány évtizedben. A – néha a feminizmus túlzásaitól sem mentes – *Women's Studies* vagy *Women History* névvel jelölt kutatások új szempontokkal és módszerekkel gazdagították az eddigi, elismerten férfiközpontú tradicionális történetírást. Nem azért nem esett szó a nőkről, mert nem volt fontos szerepük a történelemben, hanem azért, mert a történészek kérdésfeltevésén kívül ezek a velük kapcsolatos tények.

A nők történetének kutatásában több korszak különíthető el. Az első szakaszban a „híres” nők életét és tevékenységét tanulmányozták, a továbbiakban a politikai emancipálódás előtti „elnyomatás” történetét, majd a csak nőkhöz kapcsolódó tevékenységeket vizsgálták. Ez utóbbihoz természetesen a mikrotörténelem kutatási módszereit kellett igénybe venni. Ennek során fordult a kutatás a család történetének, illetve szerkezetének, a nőknek a családon, a társadalmon belül elfoglalt helyének vizsgálata felé.¹

Az európai történeti kutatásban a francia Annales-iskola társadalomtörténeti irányzatának kiemelkedő alakja Georges Duby egy meghatározott társadalmi csoport, az arisztokrata nők helyét kísérte meg megtalálni abban az értékrendben, amelyet a férfiak jelöltek ki nekik a 12. századi Franciaországban.²

Nem feladata ugyan ennek a tanulmánynak a kutatástörténet áttekintése, de a nőtörténet hazai kutatásának folyamatát vizsgálva hasonló tendenciákat vehetünk észre. A kérdés „klasszikusa”, Takács Sándor századunk elején a magyar történelem kiemelkedő nőalakjainak regényes életrajzát írta meg Kanizsay Dorottytól Koháry Juditig, kora érzelmes-romantikus felfogásában. Írásaiban a nagyasszonyok „szorgalmas, takarékos, vallásos” jelzői mutatják azt az értékrendet, amiben az író férfiúi (és papi) megítélése elhelyezte őket.³ (Takács Sándor munkája ma is nélkülözhetetlen, mert az általa elolvasott több száz 16-17. századi levél kimeríthetetlen forrása a korszak nemesasszonyai történetének kutatásához.) A híres nők életrajzírásának, mint műfajnak ma is vannak követői: egy új tanulmánykötet kiterjedt levéltári források felhasználásával mutatja be Árpád-házi Szent Erzsébettől Zrínyi Ilonáig a „nemzeti történelmünkben kimagasló szerepet” betöltő nőket.⁴

Nem tartozik a nőtörténet vizsgálódási körébe pl. Mária Terézia alakja, a róla írt történeti munkák is uralkodói minőségében tárgyalják tevékenységét.⁵

A magyar kutatás is csak a legutóbbi évtizedben fordult a nők társadalomban betöltött szerepének vizsgálata felé. Hagyományosan a kutatás érdeklődésének középpontjában a „speciális” szerepekben felbukkanó nők álltak, így régóta foglalkozott – különösen a néprajzi – szakirodalom a boszorkányokkal,⁶ a szociológia a prostituáltakkal,⁷ illetve a hagyományosan nőkhöz köthető foglalkozásokkal, pl. bábákkal.⁸

Újabban a társadalomtörténet módszereivel dolgozó kutatók fedték fel a nőkkel kapcsolatos témákat, többnyire újkori források

alapján. Például írások hosszú sora született a különböző ünnepi tanulmánykötetekben, amelyeket a történész szakma kiemelkedő női művelői tiszteletére állítottak össze.⁹

Jelen dolgozat célja a nemesasszonyok családi, társadalmi szerepének megítéléséhez hozzájárulni a 16. századi zalai hiteleshelyi oklevelek, valamint a korabeli törvények alapján. Egy társadalomban a nőkről alkotott kép is szükségszerűen hiányos, ha csak a nemesség körében történik a vizsgálódás, de a polgárságra¹⁰ nincsenek Zalából adataink, a jobbgágyasszonyok történeti szerepének vizsgálata pedig külön tanulmány(oka)t igényelne.

A nők helyzetének megítélésénél döntő szempont, hogy a korabeli jogforrásokban milyen deklarált jogaik vannak, különösen a tulajdonlásban és a végrendelkezésben.

A középkori magyar társadalomban a nők korlátozott jogképességűek voltak, vagyoni jogi helyzetükben az ősiségen alapuló jogrendszerben soha nem számítottak a férfiakéval egyenrangúnak, jogaikat Werbőczy is külön foglalta össze.¹¹ Az ősi vagyonból a nemes lányt egynegyed rész illette meg, ez volt a *quarta*, a leánynegyed, amit ingóságokban vagy pénzben lehetett kiadni. A nő különvagyónának minősült a jegyajándék, a *res parafernales*, amit szüleitől és férjétől a házasságkötéskor kapott, és ami mindig ingóságokból állt. Csak akkor került vissza a családjához, ha gyermektelenül halt meg. Jellemző középkori vagyoni jogi fogalom a hitbér, a *dos* vagy *dotalicium*, ami a férj javaiból a feleséget illette a házasság megszűnésekor. A nemeslányok szerepe egy esetben vált fontossá: ha a családfő halálakor nem hagyott hátra fiúörököszt (mágszakadás – *defectio seminis*), a birtok megmentése érdekében kérhette a család a királytól a lányutód fiúsítását, azaz a nemeslánynak a férfiakat megillető öröklési joggal való felruházását. Ezzel a lehetőséggel a magyar nemes családok 1302 és 1532 között 102 esetben éltek.¹²

Mint a fentebbi rövid összefoglalásban láthattuk, főleg a Tripartitumban megnyilvánuló jogi szabályozás a nőkre nézve általában

hátrányos volt, tulajdonlási jogukat korlátozta (az ősiségen alapuló jogrendszert követve, amelynek legfontosabb ismérve úgy szólt, hogy a nők ingatlanvagyonot, birtokot nem kaphatnak).

Közelebről megnézve a kérdést, és összevetve az oklevelekből nyert adatokkal, a valós helyzet már nem volt ennyire egyértelműen kirekesztő. Már Werbőczynél is megfogalmazódott, hogy a leánynegyedek ki lehetett adni fekvő birtokban, ha a nemeslány nem nemeshez ment feleségül. Így a *providus* férj *post uxorem* lett *nobilis*, ennek következtében a lány a férje révén maradhatott a birtokban. Az ő gyermekeiket már nemesnek tekintették.¹³ A leánynegyed kérdésében végzett újabb kutatások pedig arra az eredményre jutottak, hogy a középkori magyar birtokjogban az ősiség elve nem volt annyira meghatározó, mint azt Werbőczyre támaszkodva eddig gondoltuk. Jóllehet az örökösödést valóban a férfiági leszármazás határozta meg, de a lányokról való gondoskodásnak (és a birtok családi kézben tartásának) igénye gyakran realizálódott földbirtokadomány formájában.¹⁴ Ezenkívül a nemesasszonyoknak gyakran sikerült a szokásjog ellenére megszerezniük a birtok feletti rendelkezést özvegyként és gyermekeik gyámjaként, amire egyébként a törvény lehetőséget adott.¹⁵

A végrendekezési jog az előbbieknél megfelelően volt korlátozott, a meglehetősen nagyszámú középkori és kora újkori női testamentum inkább ingóságokról rendelkezik.¹⁶

Mint fentebb már volt róla szó, a nemeslányok jogi jelentősége akkor nőtt meg, amikor férfiutód híján fiúsították őket, hogy a családi birtok megmaradhasson. Emellett az oklevelek tanúsága szerint a leányok házassági kapcsolatok révén a birtokszerzés és a társadalmi felemelkedés fontos szereplői voltak, tehát nemcsak a fiúsítási eljárás lehetősége emelte ki őket a háttérből.

A közép- és kora újkor demográfiai viszonyai miatt az arisztokráciának csak kb. a fele tudott négy generáción át fennmaradni, így a házasság a családi politika eszközévé vált. Mivel a házasság mindkét fél számára többszöri esemény volt, mind az arisztokrácia, mind a

köznemesség számára lehetőséget adott a rokoni kapcsolatok bővítésére. A köznemesi származású férfiak arisztokrata lányokkal kötött házasságok révén emelkedhettek feljebb¹⁷ – az arisztokrata lányokkal és özvegyasszonyokkal kötött házasságok nemcsak társadalmi presztizsüket, hanem vagyonukat is növelte.¹⁸

A házasságokat gondosan előkészítették, gyakran már gyermekkorban. Gyakori jelenség volt a késői középkorban és a korai újkorban, hogy a lányok más nemesi családok házáinál nevelkedtek, sokszor a kiszemelt jegyes családjánál, a szemléletes latin kifejezés szerint *abiit in familiam*.

A korabeli *missilisek* bőséges forrásanyagot nyújtanak a nemesi családok nőtagjainak életére születésüktől halálukig. A kisgyermekkor évei¹⁹ mellett a nők hagyományos feladataira való felkészülés viszonylag jól ismert mind Takács Sándor kutatásaiból, mind pedig a *missilisek* adatait is hasznosító társadalomtörténeti vizsgálatokból.

A nemesi famíliák lányai-asszonyai tavasztól őszi kertészkedéssel, télen pedig varrással töltötték idejüket a mindennapos házi munkákkal való foglalatosságok mellett.²⁰ A kertészkedés, a varrás és az öltözködés kérdésköre külön-külön kutatások kedvelt témája, jelen tanulmánynak nem célja ezekkel foglalkozni.²¹ További feltáró munkát igényel azonban annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a nemeslányokat hogyan készítették fel egyik legfontosabb feladatukra: férjeik távollétében vagy özvegyi sorsra jutva a birtokuk igazgatására.

Ha a zalai hiteleshelyi oklevelekből kiolvasható adatokat összevetjük a fentiekben vázlatosan áttekintett, jogforrásokból és levelekből ismert képpel, látni fogjuk, hogy a köznapi joggyakorlat jócskán árnyalja ezt a képet.

A korszak nyugat-dunántúli arisztokrata hölgyeinek házassági kapcsolatait vizsgálva a már ismert tendenciákat láthatjuk. A 15. század második felében a mágnáslány, Rozgonyi Klára kétszer is zalai főúr felesége lett, először Egervári Lászlóé, majd Kanizsai

György (1496). Mátyás alacsony származású kincstartója, Csáktornyai Ernuszt János három házassággal jutott az arisztokráciába: első felesége Pálóczi-lány volt, a második Bánffy-özvegy – Margit hercegnő –, a harmadik pedig Guti Ország Magdolna.²² A 16. század közepének zalai és vasi arisztokrata családjai is természetesen házasságok révén rokoni kapcsolatban álltak egymással: Batthyányi Ferenc felesége Alsólendvai Bánffy Katalin volt, Bánffy Istváné pedig ismét egy Guti Ország-lány, Magdolna. Zrínyi Miklós pedig sok lánya révén a kor valamennyi jelentős famíliájával kapcsolatba került.²³ Kanihsay Orsolya és Nádasdy Tamás házasságának történetét levelezésük alapján a szakirodalom többször feldolgozta, mindig új szempontokat vizsgálva.²⁴

A köznemesi családok házassági kapcsolatai hasonló képet mutatnak. Ha a Zalában törzsbirtokos, de az egész Nyugat-Dunántúlon jelenlévő Ákosházi Sárkány famíliát vesszük példának, azt láthatjuk, hogy egy 16. század közepén keletkezett rövid genealógiai feljegyzés szerint Sárkány Jánosnak hét lánya volt, akiket férjhez adva a Csányi, Terjék, Kávási, Bagodi, Uzsa és Csabi családokba, Zala megye tehető köznemesi famíliáinak egy részével azonnal rokoni kapcsolatba került.²⁵ Figyelemreméltó az a tény, hogy ennek a Jánosnak a felesége az arisztokrata Alsólendvai Bánffy Petronella volt, jelentős presztíznövekedést hozva a családnak. Egyik lányuk, Margit Mezőlaky Ferenchez, a nagyhatalmú zalavári *commendator*hoz ment feleségül. Margit unokatestvére, Sárkány István pedig feleségül vette Mezőlaky Ferenc testvérét, Annát. Az ilyen keresztházasságokra, amelyek az érintett családokat voltak hivatva szorosán összekapcsolni, több példát is lehet hozni.²⁶

Csányi Ákosnak, Nádasdy Tamás hűséges familiárisának a felesége Sitkei Anna volt,²⁷ Háshágyi Dénesé, Nádasdy Tamás rokoné Kányaföldi Kerecsenyi Katalin,²⁸ Szentersébeti Terjék Márta – Nádasdy Tamás rokona – Szántói Botka Imre felesége volt.²⁹ Látható, hogy az országos főméltóságokat viselő Nádasdy Tamás is töreke-

dett arra, hogy családi és familiárisi kapcsolatait házasságok útján szélesítse ki.

A tárgyalt korszakból származó hiteleshelyi oklevelekben a nemesasszonyok a jogi és társadalmi helyzetüknek megfelelően változatos ügyekben jelennek meg – birtokügyek aktív résztvevőiként, végrendelezőként, vagy éppen hatalmaskodások elszenvedőiként.

Több oklevélben fordul elő, hogy asszonyokat birtokba iktatnak be, zálogjogon vagy ajándék címén. Néhány példa: 1527-ben Csáktornyai Ernuszt János feleségét, Guti Ország Magdolnát iktatják be négy, a Mura és a Dráva folyó között fekvő birtokba.³⁰ 1530-ban János király Bakónaki Győrfi Ágoston özvegyét, Krisztinát és családját megerősíti Sul, Miklósfalva és Sárszeg birtokrészeinek birtoklásában „hűséges szolgálataikért”.³¹ 1534-ben János király hűséges hívének, Alsólendvai Bánffy János özvegyének, Ormosdi Székely Margitnak Szentandrás és Baksafalva birtokokat adományozza.³² 1536-ban Hászhágyi Dénes özvegye, Kányaföldi Kerecsenyi Katalin kéri a maga és fiai nevében, hogy a Kányaföldi vár körüli helyiségekben különböző birtokrészekbe iktassák be.³³

A hiteleshely előtt tett bevallásokban néha a nőknek birtokot ajándékoztak, mint például 1529-ben Ákosházi Sárkány Antal nővéreinek, Ilonának és Katalinnak birtokrészeket adott Hahóton és néhány Vas megyei faluban, valamint Buzádsziget várát „testvéri szeretetből”.³⁴ Ennek az ellenkezőjére is találunk példát: 1531-ben Mihályfalvi Kis György özvegye, Lánci Krisztina Mihályfalva birtokon egy teljes birtokot és egy nemesi kúriát Ákosházi Sárkány Jánosnak és családjának ajándékoz, mert ő „szorongató napjaiban számára védelmet és biztonságot nyújtott, és a jövőben is segítségére lesz.”³⁵

Özvegyasszonynak, Hegyi István özvegyének, Katalinnak adott zálogba Zala és Vas megyei birtokokat Rajki István „a szükségtől kényszerítve” 1531-ben.³⁶

Nők szerepelnek természetesen azokban az oklevelekben, amelyekben hitbérük és jegyajándékuk kiadását kéri: pl. Móríchelyi

Farkas András özvegye, Dorottya 1529-ben, Kányaföldi Kerecsenyi György özvegye, Hegyi Borbála 1535-ben és Zichy Zsigmond özvegye, Sárkány Klára 1539-ben.³⁷

Egy adatokban gazdag oklevél 1559-ben arról tanúskodik, hogy a már említett Ákosházi Sárkány Margit, Mezözlaky Ferenc felesége gyermektelenül halt meg, ezért jegyajándéka visszakerült a családhoz, ahol testvérei, Orsolya és Zsófia perbe keveredtek az értékes ékszerek és ruhák miatt.³⁸ A jegyajándék arany ékszerekből, értékes szövetből készült ruhákból, subákból, ágy- és asztalnemüből, fejdíszekből állt.

Gyakran voltak a nők (különösen az özvegyasszonyok) szenvedő alanyai a 16. század közepén szinte mindennapos hatalmaskodásnak. 1528-ban Ebergényi Telekesi András özvegyének, Dorottyanak jánosházi birtokán levő házát felgyújtották, a gyümölcsöskertjét elpusztították.³⁹ Szabari Püspök Mátyás özvegyétől, Zsuzsannától 1528-ban a saját sógora rabolt el szabari nemesi kúriájából hét hordó bort, a házából terményeket, valamint a jobbágyaitól éppen összegyűjtött adót.⁴⁰ Ákosházi Sárkány János feleségét, Alsólendvai Bánffy Petronellát 1536-ban Keszthelyen, a saját esküvőjén támadták meg Gersei Pethő János emberei, és rabolták el értékes aranygyűrűit.⁴¹ 1539-ben Montor Tamás özvegyétől, Sárkány Annától szentandrásai birtokát megtámadva raboltatott el ruhákat, bútorokat és okleveleket egy másik nő, Bánffy János nádor özvegye, Székely Margit.⁴² 1541-ben és 1542-ben Alsólendvai Bánffy István és László zalai főispánok, amikor megyegyűlést tartottak Kehidán, feldúlták Háshágyi Dénes özvegyének, Kányaföldi Kerecsenyi Katalinnak nemesi kúriáját, szénát, szalmát raboltak, kivágtak és eltűzeltek 40 termő gyümölcsfát.⁴³ Tragikus következményekkel járt egy újabb hatalmaskodás 1544-ben: Nádasdy Tamás fegyveresei rátámadtak Bercsini Ember Mihály keresztúri birtokára és kirabolták, eközben felesége, Doroszalai Katalin az ijedtségtől elvetélt.⁴⁴

A véletlen folytán az ismert 16. századi zalai végrendeletek kö-

zött kevés női maradt fenn. Tárgyalt témakörünkben hármat említhetünk: Gerséi Pethő Miklós felesége, Margit (1503),⁴⁵ Frangepán Kristóf felesége, Béltéki Drágfi Anna (1528)⁴⁶ és Szántói Botka Imre felesége, Szenterzsébeti Terjék Márta (1529) testamentumai.⁴⁷ Mindhárom végrendelet közös tulajdonsága, hogy elsősorban ingóságokról, ruhaneműkről, ékszerekről, terményekről szól. Az arisztokrata Drágfi Anna, Kanizsai Orsolya édesanyja a végrendeletében a birtokok kezelésére gyámokat jelölt ki kiskorú gyermekei mellé. Társadalmi helyzetüket tekintve nem áll sokkal alacsonyabban a két másik testáló nő sem: Gersei Pethő Margit családja ekkor (1503) még a bárók közé számít, Terjék Márta, a jómódú köznemes asszony (egyébként valószínűleg Nádasdy Tamás nagynénje) a felsorolt ingóságok alapján hasonló ruhaneműkkel rendelkezhetett.

Ha a fentebb vázoltak alapján megkíséreljük összefoglalni a zalai 16. századi nemesasszonyokról elmondottakat, akkor azonnal megerősíthetjük azt a tényt, hogy az okleveles anyagból kirajzolódó kép sokkal kedvezőbb, mint az a jogforrásokból lesűrhető. Werbőczy női nemről alkotott lesújtóan elmarasztaló ítéletének nincs nyoma a korszak hétköznapijaiban. A jog adta lehetőségeket diplomatikusan kihasználva az oklevelekben a nők – főleg az özvegyasszonyok – birtokügyek aktív szereplőiként jelennek meg. A ház életének irányítói, ha szükséges a családi birtok igazgatói. Ez utóbbi tevékenység szükségszerűen igényelte az írás és olvasás ismeretét, amire főleg a főrangú nők köréből vannak ismereteink.⁴⁸ Életmódjukra az oklevelekből és a régészeti leletekből ismert ruháik és használati tárgyaik adnak felvilágosítást.⁴⁹ A nekik járó megszólítás, a *magnifica* vagy *generosa domina*, azaz nagyságos vagy nemzetes asszony jól tükrözi – valódi tiszteletet kifejezve – azt a helyet, amely őket a kor társadalmában megillette.

Jegyzetek

- ¹Molnár Edit Katalin: Feminizmus és történetírás. Beszélgetés Susan Arpaddal. Aetas, 1993. 4. 134-138; Joan Kelly-Gadol: A nemek társadalmi viszonyai. A nők történelmének módszertani jelentősége. Aetas, 1993. 4. 139-153.
- ²Duby, Georges: A nő a középkorban. Budapest, 2000.
- ³Takács Sándor: Magyar nagyasszonyok. Budapest, [1926].
- ⁴R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Nők a magyar történelemben. Budapest, 2001.
- ⁵ifj. Barta János: Mária Terézia. Budapest, 1988.
- ⁶Pl. Tringli István: Bűbájos és néző asszonyok levelesítő jegyzékekben. Ethnographia, 110. évf. 1999. 73-90. –
- ⁷Pl. Renzo, Villa: A prostitúció, mint történettudományi probléma. Világtörténet, 1982. 1. 119-130.
- ⁸Pl. Krász Lilla: Út, amely dühös asszonyoktól Festetics grófig vezet (Egy 18. századi per tanulságai). In Klaniczay Gábor–Nagy Balázs (szerk.): A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Jónás Ilona tiszteletére. Budapest, 1999. 333-346.
- ⁹Á. Varga László (szerk.): Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Debrecen, 1995; Klaniczay Gábor–Nagy Balázs (szerk.): A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Jónás Ilona tiszteletére. Budapest, 1999.
- ¹⁰Szende Katalin tanulmányai kimerítően foglalkoztak a kérdéssel. A nők szerepe a kézműiparban a késő-középkorban a soproni és pozsonyi végrendeletek tükrében. In Dominkovits Péter–Turbuly Éva (szerk.): Házi Jenő Emlékkönyv. Sopron, 1993. 169-180; A város másik fele – a nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. In Klaniczay Gábor–Nagy Balázs (szerk.): A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Jónás Ilona tiszteletére. Budapest, 1999. 301-312.
- ¹¹Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának

Hármaskönyve. (reprint) Budapest, 1990. I. 88-111. cím, 213-237; Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Budapest-Pécs, 1999. 142-146.

²Holub József: Középkori fiúsfítások. Turul, 41. 1927. 84-88.

³Fügedi Erik: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Budapest, 1992. 70-77.

⁴Banyó Péter: Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére. Aetas, 2000. 3. 76-91.

⁵Werbőczy 1990. I. 88-111. cím, 213-237; Béli 1999. 142-146; Fügedi 1992. 70-77.

⁶Kubinyi András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. Soproni Szemle, 1999. 53. 331-342.; Dominkovits Péter: XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Sopron, 1996.

⁷Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, 1970. 80-99.

⁸Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I. Budapest, 1990. 16-17.

⁹Péter Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje. In Péter Katalin (szerk.): Gyermekek a kora újkori Magyarországon. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 19. Budapest, 1996. 15-50.

¹⁰Takács [1926]. 12-40.

¹¹Pl. Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Budapest, 1977. 389-411; Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. (reprint) Budapest, 1986.

¹²Fügedi 1970. 87-91.

¹³Takács [1926]. 121-123.

¹⁴Vida Tivadar (szerk.) „Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Magyar Levelestár. Budapest, 1988; Péter Katalin: Kanizsay Orsolya (1521-1569). In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Nők a magyar történelemben. Budapest, 1997. 47-63.

- ²⁵Az Erdődy család vépi levéltárából. Idézi Fügedi 1970. 99. 39. jegyzet.
- ²⁶Bilkei Irén: Okleveles adatok az Ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. Zalai történeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény, 35. 1994. 7-8.
- ²⁷MOL E 185. Nádasdy levéltár. Missiles 33. cs. – az adatot Ruzsa Károlynak köszönöm.
- ²⁸Bilkei Irén: A zalavári és kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevéltézei 1527-1541. Zalai Gyűjtemény, 47. 1999. nr. 105, 135, 143, 161.
- ²⁹Bilkei 1999. nr. 63.
- ³⁰Bilkei 1999. nr. 1.
- ³¹Bilkei 1999. nr. 64.
- ³²Bilkei 1999. nr. 93.
- ³³Bilkei 1999. nr. 134.
- ³⁴Bilkei 1999. nr. 49.
- ³⁵Bilkei 1999. nr. 72.
- ³⁶Bilkei 1999. nr. 76.
- ³⁷Bilkei 1999. nr. 61, 114, 173.
- ³⁸Zala megyei levéltár (ZML) A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárjai (hh) XII.l. nr. 1933.
- ³⁹Bilkei 1999. nr. 18.
- ⁴⁰Bilkei 1999. nr. 28.
- ⁴¹Bilkei 1999. nr. 130.
- ⁴²Bilkei 1999. nr. 159.
- ⁴³ZML XII. l. hh. nr. 230.

⁴⁴ZML.XII. 1. hh. nr. 1103.

⁴⁵MOL DI. 93710.

⁴⁶Bunyitay Vince–Rapaics Raimund–Karácsonyi János (szerk.): Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Budapest, 1902. nr. 376, 366-370.

⁴⁷ZML. XII. 1. hh. nr. 1027.

⁴⁸Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. In Glatz Ferenc (szerk.): Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 17. Budapest, 1996. 139-141.

⁴⁹Bilkei Irén: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája, életmódja a XVI. századi hitelhelyi oklevelek alapján. Levéltári Szemle, 2002. 1.sz. 10-22.

Varsányi Péter István

Női sorsok a polgári forradalomban és szabadságharcban (1848 – 1849)

Bevezetés

Amikor 1848-1849-re, azon belül a nők szerepére gondolunk, az átlagos olvasónak mindössze néhány név jut az eszébe: Mária főhadnagy, vagyis a Miklós-huszárok tisztje, Lebstück Mária (1830-1892); a „feleségek felesége”, Szendrey Júlia (1828-1868), esetleg a honvéd táborig kórházak főápolónője, Kossuth Zsuzsanna (1817-1854). Úgy tűnik, hogy a forradalom, a szabadságharc férfiak dolga; a történetírás szinte csak velük foglalkozik. Jóllehet minden társadalom – a nemek szempontjából – két nagy táborra oszlik: férfiakra és nőkre.

1846-ban Magyarország és Erdély lakosságát 14 millió 430 ezer lélekre tehetjük. Egy 1828-ban végzett felmérés szerint a férfi-nő arány az össznépességen belül 49,25%–50,75%. Feltételezzük, hogy húsz év alatt e vonatkozásban olyan nagy változás nem történt, következésképpen 1848-ban a két országrészben 7 millió 323 ezernél valamivel több nő élhetett. Róluk is szólnunk kell; még akkor is, ha nem ők voltak a történések alakítói. Esetleg *csak* a szenvedő alanyai.

Dolgozatunkban két nő visszaemlékezésére támaszkodva szeretnénk bemutatni két sorsot. A háttérben zajló események (Zalatnán és Aradon) országosan ismertek; a résztvevők viszont alig, vagy egyáltalán nem. A két szereplőnket egyvalami összeköti: valójában mindketten kapcsolatban voltak egy történelmi családdal, a *Csernovicsokkal*.

1690-ben mintegy kétszázezer szerb menekült érkezett Dél-Magyarországra Arsenije Čarnojević (1633-1706) ipeki érsek vezetésével. Vele jött két öccse: Djordje és Joakim is. Az utóbbi fia, Mihajlo (magyar köznévvvel: Csernovics Mihály) kapta meg 1720-ban a magyar nemességet. Ő adoptálta 1742-ben második felesége, Koványi Anna első házasságából származó fiait: Arsenijét (Arzén) és Djordjet (György). A majdani Csernovics család egyik ága Arzén (1716-1766), a másik György (1720-1759) leszármazottaiból sarjadt. A 19. század elejétől a nemesi előnév is jelzi a szétválást: Arzén ága a „mácsai és kisoroszi”, Györgyé a „mácsai” megkülönböztetést használja.

Csernovics Arzén nyolc gyermeke közül kiemelést érdemel – témánk szempontjából – Anna, Gavriilo Taburović császári-királyi tábornok neje, az 1848-as tábornok, Damjanich János anyai nagyanyja, valamint Pál (1755-1840) királyi tanácsos, fia Péter (1810-1892), a magyar forradalom királyi biztosa, temesi gróf és főispán. Az utóbbi szerepe – mint látjuk – elválaszthatatlan Damjanich utolsó napjaitól, a kivégzést követő történésektől.

Csernovics I. György dédunokája Emília, Damjanich tábornok neje, valamint II. György császári-királyi huszárcapitány, 1848-1849-ben honvéd őrnagy. Az utóbbi első házasságából született *Csernovics Lara* (1863-1939), az egyik forrásunk szerzője. Ő az, aki huszonhárom évig élt nagynénje, Damjanich Jánosné közvetlen környezetében. „E huszonhárom év alatt sokat mesélt életéből. . . Hogy mindezek az általa mesélt dolgok ne szálljanak velem sírba, leírom azokat a család ifjabb tagjai számára” – írta 1926-ban. A családtagok jóvoltából számunkra is megadatott, hogy betekintsünk a Damjanich–Csernovics

háaspár rövidre szabott együttélésének – tárgyunk szempontjából is érdeklődésre méltó – emlékeibe. Néhány részlet ebből eddig is hozzáférhető volt, mivel Hamvay Ödön 1910-ben publikálta Damjanich nejéhez írt leveleit. Információi jelentős részét Csernovics Emiliától kapta; következképpen munkája és az emlékirat egy-két felületen fedi egymást. Magát az emlékiratot teljes terjedelmében 1994-ben sikerült megjelentetni Szegeden.¹

Kevesebbet tudunk a másik memoár szerzőjéről, Bihary Rózáról. Nagy Iván – ismert geneológiai munkájában – a Bihary-család két ágáról tud: a már kihalt „keresztúri” előnevűekről és a „rödi”-ekről. Erdélyhez, pontosabban Kolozs vármegyéhez az utóbbiak kötődnek,² Az emlékirat szerzőjének családja viszont a „mezőbándi” nemesi előnevet használta. A család legidősebb lányának, Bihary Júliának a második házassága volt az, amelyet Csernovics II. Györggyel kötött. Róza német nyelvű visszaemlékezése Júlia dédunokájánál, V. György családjánál maradt meg. Ők bocsátották kutatásunk rendelkezésére. A német nyelvű emlékirat mindedig publikálatlan, belőle azonban 1998-ban főiskolai szakdolgozat készült.³

Az országos, a közismert eseményeket (a szabadságharc csatái, az október 6-i kivégzés stb.) az emlékiratok szerzői tudatosan mellőzik, Csernovics Lara szavaival „azt a történelem van hivatva leírni”. Ehhez a szemlélethez igyekszünk mi is igazodni. Október 6-a kapcsán sem Damjanich lesz mondandónk központi szereplője; inkább az, hogy miként élte át a legközelebbi hozzátartozó, a feleség mindazt, amire évről évre emlékezünk. Tágítva a kört: hogyan vészelte át egy serdülő lány, s egy érett asszony két olyan tragédiát, amelyek 1848-1849-től elválaszthatatlanok.

Az egyik emlékirat szerzőjének, Jeszenszky Imrénének, mácsai Csernovics Laranak szavait idézzük: „Az elmondott dolgokat mind úgy írtam le, amint azokat őtőle hallottam, azért teljes felelősséget vállalok”. Ez a felelősségzet bennünket is kötelez.

A tanulás évei

A reformkor szabadelvű politikusai a nemzetté válás egyik kardinális kérdésének tartották a nemesi és polgárnők *megnyerését* a haza és a haladás ügyének. Egyelőre nem politikai jogok juttatásáról volt szó, csupán magasabb fokú, nemzeti szellemiségű műveltség nyújtásáról, leányiskolák létesítéséről. A korabeli leánynevelés problémáját az 1830-1840-es évekre a pedagógiai publicisztika nemzeti ügyé avatta.⁴

A tradicionális (feudális) társadalomban a leánynevelés csaknem kizárólag a család keretei között folyt (a lányokból jó családnyák, háziasszonyok legyenek). A módosabb családok leányai viszont női szerzetesrendek zárdáiban, esetleg magánintézetekben nevelkedtek. Az általunk tárgyalt korban, a 19. század negyvenes éveiben a 6-12 éves korú leánygyermek 20-25%-a járt iskolába. Az 1806. évi Ratio Educationis Publicæ rendelkezése szerint a zárdai leányinternátusokban – amelyeket külön a főnemesi családok lányai számára szerveztek – túlnyomórészt német nyelven és idegen szellemben tanítottak. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy ezeknek az intézeteknek, és a magánkézben lévő „nőneveldeknek” nemzetietlen szellemét és tananyagát a reformkorban sokan bírálták.⁵ Csak ismételni tudjuk: pedagógiai céljuk nem az emancipált nő képzése volt, hanem praktikus irányú, nem túl magas színvonalú ismeretek nyújtása (a család, a háztartás szolgálata, a nemzeti szokások, öltözködés, nyelv és kultúra szeretete).⁶

A Csernovics családban is a hagyományos szemlélet és gyakorlat uralkodott. Csernovics IV. János (1792-1824) hét gyermekének nevelése, illetve annak az irányítása elsősorban az anyára, Bosnyák Zsófiára hárult. A fiúk nyilvános iskolába mentek, elsősorban Sárospatakra (ők maguk választhattak, hol akarnak tanulni). A már nem túl tehetőes család azonban azt már nem engedhette meg, hogy a két

lány, Emília és Natalie is valamelyik drága intézetbe kerüljön. Ők otthon maradtak az anyjukkal.

Emília nagybátyja, Csernovics István (1790-1834) figyelt fel arra, hogy a tizenkét éves lány úgy nő fel, mint egy kis vadóc. Az akkor már özvegy anya anyagi helyzetét látva ő vállalta a nevelés költségeit; így Emília egy német alapítású és szellemiségű aradi nevelőintézetbe került. Az ausztriai Hernalsból származó nevelőnő nagy műveltségű és igen eszes volt – legalábbis Csernovics Emília emlékezete szerint –, magyarul viszont egyáltalán nem beszélt. A fiatal lány tőle sajátította el azt a nyelvet, amely nála a házasságáig a társalgás, a társas érintkezés nyelve lett. (Abban az időben magyarul csak a paraszttal és a cseléddel beszéltek, a társadalmi és szalonnyelv – különösen a nők körében – a német volt. Damjanich figyelmeztette őt még vőlegény korában, hogy ne beszéljen mindig németül: „Hiszen ez Magyarország, s mi magyarok vagyunk”.)

Az iskoláztatásnak ez a formája és szakasza Csernovics Emília számára a vártnál is hamarabb ért véget. A jótékony nagybácsi valamiért megneheztelt, a támogatását megvonta. A tizennégy éves Emília keresztanyjához, Török Mártonnéhoz került, hogy magántanulóként képeztesse magát. Az erős egyéniségű, intelligens keresztanya – akit puritán egyszerűsége ellenére Arad város egyik társasági központjának tekintettek – nagy hatást gyakorolt Emília személyiségére. Mély vallásosságot, erős önfegyelmet és kedves, lekötelező modort sajátított el tőle.

1835-től a Csernovics család élete két helyszínen, Aradon és Simándon felváltva zajlott. Az anya, Bosnyák Zsófia barátnői között találjuk gróf Forrayné Brunszvik Júliát, a magyar kiseddóvás lelkes szorgalmazója és hirdetője, Brunszvik Terézia nőtestvérét. A grófnő soborsini otthonában Emília magával Brunszvik Terézzel is találkozott.⁷ Az emlékirat szerzője, Csernovics Lara szerint innen kapta az ötletet, hogy majdan özvegyiségében az elhagyott gyermekek gondozásával és nevelésével foglalkozzon.

1845-ben temették Taburović Rózát, Damjanich János édesanyját. A temetésen – mint távoli rokon – Csernovics Emília is jelen volt. Itt ismerkedtek meg egymással, két év múlva össze is házasodtak. Az esküvő után (1847. augusztus 30.) a fiatal pár Temesvárra, Damjanich akkori állomáshelyére költözött.⁸

A kor nőnevelésének rendezetlen gyakorlatából következően a Bihar lányok képzése, oktatása is meglehetősen vegyes képet mutatott. A legidősebb lány, *Júlia* egy grófi családban nevelődött. Tizen-négy éves korában került vissza a családjához. „Előkelő megjelenése, valamint finom viselkedése miatt bizonyos nimbusz vette körül” – emlékezett vissza rá húga, Róza. A fiatalabb lányok tanulmányaikat otthon kezdték („... a megerőltető tanulás közben ájúlással kísért fejfájás fogott el”). Húgát a hazatért Júlia is formálni szeretne volna, de nevelési próbálkozásaiban – bár a „legjobb szándék vezérelte” – túl erélyesen lépett fel, s mint fiatal nevelő, ő is gyakran eltévesztette a célt.

1848 tavaszán a két fiatalabb lány, Vilma és Róza Júlia nővérükhöz került *Zalatnára*, hogy megkezdett tanulmányaikat, valamint a zenetanulást folytassák. Sok öröme Rózának e tevékenységben sem volt: a zongoratanár, egy részeges bajor férfi, ugyancsak megkeserítette az életüket. Édesanyjukat korán elvesztették, mostohájukkal (anyai nagynénjük) nem tudtak összemelegedni. Az őket eltávolító apai házat gyűlölték, nővérüknél sem találtak igazi otthonra. Nem éppen biztató családi háttér.

Így érkeztünk el a sorsfordító évhez: 1848-hoz. A helyszín: Temesköz és Erdély két tekintélyes települése, Temesvár és Zalatna.

A közös élmény: 1848

1. Hat nappal a pesti forradalom után kapcsolódott az eseményekbe az erdélyi főváros, Kolozsvár népe. Az országgyűlést Teleki

József gróf (1790-1855) gubernátor 1848. május 29-én hívta össze. A követelés itt is hasonlított a pozsonyhoz és a pestihez: törvény előtti egyenlőség, jobbágyfelszabadítás, közteherviselés – kiegészülve az erdélyi és magyarországi unió kívánalmával. Az első hetekben az egykori konzervatívok egyelőre eltűntek a színről, illetve egy részük igyekezett csatlakozni a liberálisokhoz. A magyar mozgalom a társadalmi fölényére építve akarta hegemoniáját biztosítani; a románok pedig számbeli túlsúlyukra hivatkozva törekedtek ugyanarra. Az idő múlásával egyre nyilvánvalóbbá vált: a túlfűtött légkörben az emberek egymáshoz fűződő viszonyát mindinkább a nemzethez való viszony szabja meg.⁹

Erdélyben az utolsó rendi országgyűlés csak 1848. június 6-án fogadta el azt a törvényt, amelyet Pozsonyban már március 18-án megszavaztak: a jobbágyfelszabadítást. A törvényes úrbéri rendezés késése növelte az érintett felekben a bizalmatlanság érzését. A késlekedés következményeként 1848 nyarán, az aratáskor fenyegető munkaerőválság jelentkezett. Az is súlyosbította a helyzetet, hogy Erdélyben a magyar földesúr és a román jobbágy állt szemben egymással; szociális konfliktusaik nemzeti, etnikai színezetet kaptak. Szeptember elején – az itt is elrendelt honvédtoborzás miatt – a román parasztság zöme a magyar kormánnyal szemben aktivizálódott. Súlyosbította a helyzetet az a tény, hogy a balázsfalvi gyűlés (1848. május 15.) óta a románok fegyverkezni kezdtek. Eleinte ugyan mindenki az önvédelemmel indokolta ezt a lépést (vö. a nemzetőrség létrejötte); a fegyverek és a szenvedélyek azonban tragikus módon mindinkább egymás ellen fordultak.¹⁰

A mind erőteljesebbé formálódó társadalmi-nemzetiségi ellentéteket az ellenforradalom igyekezett a saját céljaira fordítani. Az erdélyi főhadparancsnok, Anton Puchner altábornagy (1779-1852) írta szeptember 15-én: „olyan befolyást kell gyakorolni a román népre... , hogy azzal a magyar demokratikus törekvéseket korlátok közé szorítsuk”.¹¹

Az utasításnak megfelelően a császári hadvezetés elsősorban a magyar nemzetőrség lefegyverzését tűzte ki célul. Volt, ahol ezt a feladatot a császári-királyi sorkatonasággal végeztették el; másutt – így a Nagyszeben-Arad vonaltól északra – azt a román népfelkelő alakulatokra bízta. A megadott vonaltól délre esik Temesvár, északra Zalatna városa.

A korabeli *Temesvár* közel sem tekinthető a magyar nemzeti ügy megnyugtató helyszínének. Ez a jelentős település¹² volt a bánási főhadparancsnokság székhelye, élén a nem éppen magyar kötődésű Ludwig Piret de Bihain báró (1783-1862) altábornaggyal; s beosztott tábornokával Julius von Haynau báróval (1786-1853). Temesvárott volt a csanádi egyházmegye székhelye is; de amikor ennek egy részében politikai fordulat következett be (az október 3-i császári-királyi leirat elfogadása), akkor a Damjanich házaspár már nem tartózkodott ott (október 31.).

A mezővárosi ranggal rendelkező Zalatna Alsó-Fehér vármegye, sőt Erdély egyik legrégebb bányatelepülése. Itt volt a császári-királyi bányagazgatóság és a koronauradalmi intézőség székhelye. A mintegy 3-4000 lakosa között magyart, románt és németet egyaránt találhatunk.¹³

2. 1848 tavasza, a forradalom híre Csernovics Emíliát Temesvárott érte. Férjének egyik felettese, Haynau tábornok tiszti körben élesen kikelt a Magyarországon történtek ellen, s becsmérlően nyilatkozott a magyarokról.¹⁴ Damjanich ezt önérzetesen kikérte magának, mivel ő is magyarnak tekinti magát, s nem tűri, hogy hazájáról így beszéljenek. Nem is késett a kíméletlenségéről elhíresült tábornok válasza és intézkedése: „Egyszerűen nem értem, miért itt van Ön, s nem a regimentjénél. Huszonnégy órán belül elhagyja Temesvárt és Itáliába utazik”. Ettől kezdve ismerhette meg Csernovics Emília, milyen dolog is *katonafeleségnek* lenni.

Az Itáliába tartó Damjanich az állomáshelyeiről (Szabadka, Pettau, Verona) küldött leveleiben igyekezett a lelket tartani nejében.¹⁵

Azzal vigasztalta, hogy rövidesen visszatérhet Magyarországra: ahogy egy éve Rainer főherceg (1783-1853) kieszközölte hazajövetelét, úgy sikerülhet visszajönnie most is. Sorsának ez a kedvező fordulata először a Veronából május 27-én írt levelében tűnt fel: „Mihelyt megjön a Miniszter rendelete, rögtön jövök. Mert ha Isten megsegíti hazámat, hasznos tagja remélek lenni”.¹⁶ Damjanich végül is – de most már Mészáros Lázár (1796-1858) hadügyminiszter segítségével – 1848. június 20-án érkezett vissza Magyarországra. De nem a felesége karjaiba, hanem egyenesen a harctérre. Még egy rövid bemutatkozó látogatás a miniszternél, illetve Batthyány Lajos (1807-1849) miniszterelnöknél, majd irány a 3. honvédszázlójaj Szegeden és Óbecsén.

Dolgozatunkban nem kívánunk részletesen foglalkozni Damjanich János katonai pályafutásával hazatértétől az aradi vesztőhelyig. Csupán a teljesség kedvéért soroljuk fel e fényes karrier fontosabb állomásait: Szenttamás/Srbobran (1848. július 13., augusztus 19. és szeptember 21.); Lagerdorf/Táborfalva (november 9.), Jarkovác/Árkod (november 14.), Szolnok (1849. március 5.), Tápióbitske (április 4.), Isaszeg (április 6.), Vác (április 10.) és Nagysalló/Tekovské Lužany (április 19.). A délvidéki eseményeket még nem tartotta olyan veszélyesnek, hogy nejét távol tartsa. 1848. július 10-én Temesvárról Szegedre hívta, megadva számára a legbiztonságosabb útvonalat is. „Csak bátran, drága Gyermekem – írta levelében –, ez a te első katonai utazásod. Maradj nekem egészséges és vidám”.¹⁷ 1848 szeptemberétől, immár az önvédelmi (szabadság-) harc kibontakozásától, azonban igyekezett Csernovics Emiliát távoltartani a harctértől. Mindig oda küldte, ahol a viszonyokat a legbiztonságosabbnak látta. Így jött számításba Temesvár, Szeged, Gyula. A harcok hevében a levelezésük is szünetelt (az utolsó 1848. december 9-én kelt); újból immár az aradi tömlöcből folytatódott.

Ismeretes, hogy Damjanich 1849. április 28-án balszerencsés kocsibalesetet szenvedett Komáromnál. A felesége erről Gyulán érte-

sült, rögtön útnak indult a férjéhez. A lábtöréssel bajlódó honvédtábornokot június 18-án szállították Komáromból Pestre, a felesége által bérelt lakásba. Itt látogatta meg a lábadozó Damjanichot Mieczysław Woroniecki herceg (1825-1849) lengyel alezredes, szabadságharcunk vértanúja, valamint Görgei Artúr (1818-1916) tábornok. Pestről hajón tették meg az utat júliusban Aradig, ahol Damjanich átvette a vár parancsnokságát. Itt érte őket a világsi kapituláció híre.

Görgei szándékát hallva Damjanich – Csernovics Emília állítása szerint – üzent tábornoktársának, hogy ekkora sereggel ne tegye le a fegyvert; vonuljon Erdélybe, mivel az amolyan „természet alkotta vár”. Ő így tartja legokosabbnak megoldani a vesztt ügyet – írta állítólagos válaszában Görgei –, s Damjanichnak is ajánlotta a vár feladását. „Egyáltalán nem érti különben is, hogy Damjanich miért teszi ki magát a magyar ügyért, hiszen nem magyar, hanem szerb származású”.¹⁸ A Damjanich által sürgetett találkozás Görgeivel már nem jöhetett létre.

Damjanichné Csernovics Emíliát 1852-ben Makóról Nagyváradra idézték hadbírótság elé. Bár kihallgatása minden kellemetlenség nélkül lezajlott, otthon közben házkutatást tartottak; iratait, leveleit elkobozták. Ezt a bizonyos Görgei levelet is. A Damjanich életét feldolgozó Hamvay Ödön a levél állításairól a legilletékesebbnél, magánál Görgei Artúrnál érdeklődött. Ő azonban az iromány létezését is tagadta. Damjanichné viszont fenntartotta az állítását.¹⁹

A fegyverletétel tényének tudatában Damjanich azzal a gondolattal foglalkozott, hogy önmagával, felségével együtt levegőbe repíti a várat („Tudod fiam – mondta a feleségének – mi itt ülünk együtt, s egyszerre csak megsemmisülünk”). Terve kivitelét a tisztjei akadályozták meg, akik egyáltalán nem óhajtottak meghalni. „Így aztán nem maradt egyéb hátra a szegény beteg embernek, mint feladni a várat” – zárja az eseményről írottakat emlékiratában Csernovics Lara.²⁰

3. „Már márciusban kirobbant a forradalom, anélkül, hogy mi észleltünk volna abból valamit” – emlékezik vissza az akkor tizenhárom esztendőös Bihary Róza. Csak azt hallották, hogy sokat politizálnak. A bécsi forradalom hírére apjuk a lányokat Kolozsvárra akarta küldeni, mivel ott nagyobb biztonságban vélte tudni őket. „Már mindent előkészítettünk az utazáshoz, a fogat már az udvaron állt, amikor apám meggondolta magát és otthon marasztott bennünket.” Tekintettel a később történetekre, ez végzetes hibának bizonyult.

A Bihary család, illetve a családfő viszonyulása a magyar forradalomhoz, egyáltalán a nemzeti mozgalomhoz, meglehetősen ambivalensnek tűnik. Személyes kapcsolat fűzte őt az erdélyi főhadparancsnokhoz, Anton von Puchnerhez; házuknál rendszeresen fordultak meg császári tisztek („Évekkel ezelőtt általában hetente kétszer jöttek hozzánk nőtlen katonák enni, mivel a faluban nem volt vendéglő... Ők voltak a legjobb barátaink.”²¹). Mégis: amikor az apja látta a szabadságharc leverésére érkező orosz sereget, keserűen fakadt ki: „Nem voltam barátja a forradalomnak, mert előre láttam szomorú kimenetelét; de most, mióta ezeket a hatalmas katonai osztagokat láttam, büszke vagyok, hogy magyarnak születtem. Mert ahhoz, hogy ezt a hadsereget akár csak egy óráig feltartóztassák, hősiességre van szükség.” Annak, hogy időközben az apát a magyar kormány áru-lónak nyilvánította, nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani. Közismert az, hogy 1848-1849-ben ezt a titulust volt a legkönnyebb „kiérdemelni”...

Magának az emlékirat írójának, a még leánygyermek érzelmeinek, szemléletének hullámszását az egyik vallomása szemlélteti a legszebben. 1849 tavaszán vagyunk. „Szerény személyemmel nem tudtam mit kezdeni, egyetlen szerep sem illett hozzám – írta. Jeanne d’Arcnak még túl kicsi voltam, egy hazáját szolgáló markotányosnő személyével ellenkezett arisztokrata mivoltom. Hogy hasznossá tegyem magam, hazafias dalokat akartam költeni. Keserű könnyeket hullattam amiatt, hogy kislány vagyok és nem fiatalember... Hazafias da-

lokat énekeltem a verebeknek és a galamboknak, szavaltam Petőfitől, az akkor ünnepelt magyar költőtől. De amikor a várfalon eldőrdült 24 ágyú, szánalmasan összehsugorodott lelkesedésem és leírhatatlan rémület gyengítette idegrendszeremet.”

A fentiekben utaltunk arra, hogy a jobbágyfelszabadítás ellentmondásos módon ment végbe Erdélyben. A jobbágyok bizalmatlanul fogadták a kormány – történelmileg sajnos szükséges és indokolt – késlekedését; a volt földesurak viszont egyelőre csak a veszteségeiket érezték. Bihary Róza emlékiratában elszomorodva közli a pusztátényt, hogy háromszáz jobbágyukat szabadították fel a robot terhe alól, „... és ezzel felszámolták a ház gazdaságát”. Eltört a „románoknak járma” – lelkendeztek az egyik korabeli kiáltvány szerzői – feljött a nap, kinyílt a „mennyország”, s „... urat többé ez órától szolgálni nem fogunk”.²² Így aztán az aratás idején nem akadt munkáskéz. Apjuk ötletére császári-királyi sorkatonák aratták le a gabonát. „Milyen szomorú volt számunkra... ez az esemény; mennyire csodálkoztunk, amikor a sok katona dobpergés közepette bevonult az udvarba, hogy sarlóval felszerelve... elmasírozzon. Hová tűnt az aratás szépsége, a fiatal fiúk és csinos leányok vidámsága...”. Nosztalgia ide, sóvárgás oda, tudomásul kellett venni: egy megszokott korszak végleg lezárult, s valami új kezdődik.

Zalatnának túl sok lakosa volt ahhoz – emlékezik Bihary Róza –, hogy azt a forradalom ne sodorja magával. Egyik oldalon a nemzetőrség szervezése kezdődött (a tizenkét pont közül az 5., az áprilisi törvények közül a XXII. törvénycikk rendelkezése szerint); a másikon a hivatalos politikával ellenérdekelt irányzatok is jelentkeztek. „Volt egypár hangadó fiatal férfi, akik nagyon radikálisak voltak, többek között egy Knöpfer nevű orvos... Ez a fiatalember kalábriai kalapot viselt, hosszú vörös tollal, s véres beszédeket tartott”. Ezek, az úgynevezett flamingók,²³ azonban nem etnikai ellentétet szítottak; ők a szabadság mellett a társadalmi forradalomért is harcoltak.

A nagyobb gondot azonban a román nemzeti mozgalom jelentkezése jelentette; no meg Puchner generális machiavellisztikus buzdítása.

Zalatna 1848 októberében

Az Alsó-Fehér vármegyei Zalatna 1848 szeptemberében – Bihary Róza emlékezete szerint – még vidám és élénk város, az „ártatlan örömök színtere” volt. Nem sokkal később azonban már érezhetőek lettek az ellenségeskedés fenyegető jelei. A vaskereskedésből eltűntek a kaszák; hogy majd – kiegyenesítve – mint „félelmetes fegyverek”, nem mindig a legjobb kezekben kerüljenek elő. A város magyar vezetői („Kossuth követői”) csak nevettek a közeledő veszélyt jóslókon, a „bölcsebbek” aggódva tekintettek a jövőbe.

A fentiekben említettük Anton Puchner október 18-i „felszólítás”-át. A fegyvereket azonban az uralkodóhoz hű csoportok (itt elsősorban románok) már október 16-17-én elkezdték összeszedni. A románok egyik vezetője, Josif Moga (1785-1861) követeket küldött Zalatnára is, hogy tudassa – az erdélyi főhadparancsnok által inspirált – követeléseit: a magyar lobogó levétele, a császári zászló kitűzése, a fegyverek beszolgáltatása. Moga kívánalmaira Nemegyei János bányatanácsos, illetve a lakosság válasza: a követelésnek csak akkor tesznek eleget, ha a románok valamelyik császári-királyi hatóságtól hoznak felhatalmazást; különben „a város és saját javaikat életük árán is védelmezni fogják”.²⁴

1848. október 20-án valamely – „... a *parasztok* által kifosztott és bántalmazott” – postás azt a hírt hozta, hogy Kolozsvárnál már megütköztek egymással a magyar nemzetőrök és a *román népfelkelők* (Bihary Róza az utóbbiakat következetesen parasztoknak nevezi; így az itt jelentkező szembenállás emlékiratában elsősorban szociális, semmint etnikai színezetet kapott). A félelem és elkeseredettség réme rátelepedett a városra: „Tudtuk, hogy csak saját erőnkben bízhatunk,

és ez életre-halálra szóló küzdelem lesz". A város vezetői teljes kivilágítást rendeltek el, a lakosságot igyekeztek felkészíteni az esetleges menekülésre. Másnap az asszonyokat és gyermekeket – a biztonság kedvéért – a templomban gyűjtötték egybe. Az idillinek legkevésbé sem nevezhető kép: „A főoltár körül összegyűlt szép fiatal lányok és asszonyok azzal foglalatostkodtak, hogy kötszert készítsenek. Ez volt a legszebb és legvidámabb csoport, ahol néha egy hangos kacaj is felcsendült. A padokban mindkét oldalon zokogó nők és anyák imádkoztak. Lelkesedő asszonyok hazafias beszédeket tartottak.” Október 22-én, rövid időre még hazatérhettek a családtagok, hogy egy újabb riadó ismét a templomba parancsolja őket.

A körülmények ugyanis megváltoztak Zalatna környékén. Október 22-én este Petru Dobra vezetésével mintegy 8-10 ezer fős román sereg jelent meg a város alatt. Táborukat Petrozsányban ütötték fel, onnan figyelték a települést. A zalatnai férfiak őrjárata véletlenül a román tábor kémjeire bukkant; lövés is dörrent, amely megsebesített egy románt. A nagyobb baj elkerülése érdekében Nemegyei – sajnálatának kifejezése mellett – tárgyalást kezdeményezett. Dobra azonban hajthatatlannak bizonyult: másnap délelőtt eljönnek; akkorra mindenki tegye le a fegyvert, ellenkező esetben lássák a következményeket.²⁵

A következmény Bihary Róza leírásában: „... a templomajtók hang nélkül kinyílottak, és akkor szomorú kép tárult a szemünk elé. A nemzetőrség letette a fegyvert... Halásápadt, kétségbeesett emberek csoportja állt a félvad, gúnyosan nevető, körülbelül ezer főt kitevő oláhokkal szemben, akiknek gyűlölet szikrázott szemeikben. E szörnyű eset bujtogatója és vezetője egy, a művelt réteghez tartozó Dobró nevű hivatalnok, (aki) semlegességet színlelve az utolsó pillanatig mindkét csoportosulás oldalán állt...”.

Azt, ami ezután történt, a változó idővel eltérő módon kommentálták a leírások. A román történészek, vagy az ő álláspontjukat akceptáló magyar szerzők szerint Nemegyei János vezényelt

tüzet, illetve egy nemzetőr lőtt, parancs nélkül, így sebesített meg egy románt.²⁶ Miskolczy Ambrus szerint alighanem valaki félelmében húzta meg a ravaszt, hogy aztán megkezdődjön az öldöklés. Szerinte a magyar nemzetőrök túl büszkék voltak ahhoz, hogy harc nélkül adják meg magukat.²⁷ Mások szerint a románok türelmetlenségét, rablási vágyát az alkudozás csak fokozta. Csupán ürügy kellett ahhoz, hogy ösztöneik elszabaduljanak.²⁸ Nézzük meg, hogy Bihary Róza, a szemtanú ezt miképp látta!

„Nem volt elég időnk, hogy felfogjuk e jelenet jelentőségét, amikor eldőrdült egy lövés az *ellenség soraiból*, egy nemzeti gárdistát leterítve. Ezt az árulást követte, aminek következnie kellett.” A nemzetőrök felkapkodták a fegyvereiket, s tüzeltek az „alattomos ellenségre”. A nők, gyerekek visszamenekültek a templomba, zárt ajtók mögül hallgatták a harc zajait. A félrevert harangok zúgtak, kívülről már ágyúdörgés is hallatszott. „Őrült, vad rémület fogott el bennünket, az asszonyok hol az egyik, hol a másik ajtóhoz rohantak, egymást csaknem agyonnyomva. . . Sikoltozást, zokogást, még szitkozódást is lehetett hallani; sok nő el is ájult.” Ekkor már a templom tetőzete is égett.

A felkelők egyelőre kivonultak a városból. A templomot el lehetett hagyni: „. . . kinyílt a főkapu, és láthatóvá vált számunkra a lángokban álló város és a véres holttestek által borított tér”. Az életben maradottak – köztük a Bihary lányok – úgy döntöttek, hogy elhagyják Zalatnát, fegyvereseik védelmében Kolozsvárra vonulnak. („A radikálisok és a forradalmi lelkületűek számára ez a döntés óriási megalázást jelentett” – jegyzi meg emlékiratírónk némi malíciával.) Csoportosan vonultak, „. . . a férfiak vezették a nőket, vagy a gyerekeket vitték a karjukon; míg az asszonyok a fegyvereket és az értéktárgyakkal teli csomagokat cipelték”. A menekülők számát a források jókora szórással adják meg 721 (Domokos Péter Pál, 1989.) és 1200 (Vargyas Endre, 1879.) között. Az utcai lövöldözést túlélő sógoruk Júliát kézen fogva vezette, mellettük haladt a szolgáló-

lójuk a gyermekükkel; őket követte Róza Vilma nővérével. Amikor elhagyták a lángokban álló várost, szinte a felszabadultság érzése kerítette őket hatalmukba. Pedig az igazi haddelhadd csak ezután következett.

A menekülők útját a városon kívül román fegyveresek állták el. A zalatnaiak – az erőviszonyokat látva – megpróbálták velük szót érteni. Az alkudozásokba a nők is beavatkoztak, s született is valamilyen megállapodás: a városiaknak és a „parasztoknak” (vö. felkelők) is le kell tenni a fegyvert, a rendelkezésre bocsátandó szekereken a nőket és gyermekeket Kolozsvárra (más források szerint Gyulafehérvárra) szállítják. „A csalfa románok barátságában és békességében senki sem hitt; de mivel ők voltak az erősebbek, további ellenállásra gondolni sem lehetett. Így a magyarok megint letették a fegyvert, míg az ellenség nevetve megtartotta a sajátjait. . . Nyomasztó kételkedés kerítette hatalmába a bátor embereket, az asszonyok keservesen sírtak.” Az éjszakát Székásgyepű község mellett a tarlón töltötték: „A parasztok körbevettek bennünket, tábortüzet gyújtottak, pálinkát ittak, kiabáltak, beszédek tartottak és éltették Ferdinánd császárt.” Közben kezdetét vette a fosztogatás (sógoruktól elvették az órát, a pénztárcát és a csizmát; nővérük gyermekét batyunak nézték, azt is ki akarták a kezéből szakítani).

A vérfürdő kiváltó okát vagy kezdetét a feldolgozások másban és másban látják. Egyesek szerint az ittas felkelők Dobra parancsára kezdték gyilkolni a zalatnaiakat.²⁹ Két szerzőnél szerepel az az állítás – s erre feltétlenül fel kell figyelnünk –, hogy a románok az egyik vagy másik zalatnai asszonynál, történetesen Bihary Júliánál talált ezer aranyon veszték össze, majd minden ok nélkül öldösní kezdték a magyar menekülöket.³⁰ Erről a mozzanatról Bihary Júlia húga, Róza nem számolt be. Ellenben az iszonyatos vérengzést a következőképp örököltette meg: „Hosszú nyéllal ellátott kaszákkal hadonásztak, megcélozva az embereket, mint a füvet; puskadurranást, üvöltést, hörgést és sóhajtozást lehetett hallani. Szorosan a férjét átkaroló nővéremhez

simultam, aki Vilmát tartotta a kezében. Kaptam egy lándzsaütést a jobb csípőmre. Anélkül, hogy Júlia ruháját elengedtem volna, el-estem. Vilmát két golyó találta el, szemeit rám szegezve a földre rogyott, ezzel egyidőben a sógort Júliával együtt egy kaszavágás térítette le. Elveszítettem az eszméletemet, még mielőtt a legszörnyűbb dolgot, kis unokahúgom megölését átéltem volna. . .”

A „tájkép csata után” – ahogy azt akkor egy tizenhárom éves kislány látta: „Egy női hang térített magamhoz. . . Kinyitottam a szemeimet, de nem tudtam felkelni. Mivel egy magas, testes ember holtteste feküdt keresztben a lábaimon. . . A kétségbeesés adott erőt ahhoz, hogy körülnézzek a véres mezőn, ahol ártatlan emberek százait gyilkolták le kegyetlenül, megfosztva őket még ruháiktól és fehérneműiktől is. A napfényben úgy festettek, mint eldőlt márványszobrok. . . Nem tudtam sírni, a halál volt az egyetlen kívánságom. Gyilkosaink elvonultak, hogy a mező szomszédságában levő faluban osztozzanak a rablott holmin. Csak egy magas, fekete, hosszú hajjú férfi állt a közelünkben; puskájára támaszkodva szemlélt bennünket. . . »*Fiaid ezt a mi gyermekeinken fogják megbosszulni*« – mondta komoran a férfi.”

A zalatnai vérfürdő áldozatainak számáról is eltérnek a történelmi feldolgozások adatai. A legóvatosabb becslésűek hatszázra tak-sálják a halottak számát (Domokos, 1989., Irányi-Shassin, 1989.), a legtöbbre, 1170 főre Vargyas Endre (1879.). Óvatos latolgatás szerint is a Zalalnáról elmenekülők száma 700-800 személy lehetett, a gyilkosságok áldozata 600-645 fő, a megmenekültek száma így 120-160 főre tehető. Nem szabad elhallgatnunk, hogy a metesdi román görögkeleti pópa, *Ivan Urs* mintegy 130 sebesült életét mentette meg, akiket aztán, mint Bihary Rózát is, Gyulafehérvárra szállíttatott.³¹ Tiszteletet érdemlő lényen az emlékiratban is feltűnik: „Esti szürkületben érkezünk meg a pap udvarába. A pap, egy szép fekete férfi, barátságosan, de szomorú arccal fogadott bennünket. . . Két napot és három éjszakát töltöttünk el egyetlen szobában; élelmiszer nélkül

és reménytelenül. A pap kemény küzdelmet folytatott a falu lakóival, akik... azzal fenyegették, hogy felgyújtják a házat és meggyilkolják a családját. De végül ékesszólásával és nemeslelkűségével meggyőzte őket”.

Bihary Róza életében ezután hosszú, keserves lábadozás következett. Metesdet elhagyva Gyulafehérvár erődítménye és városa között hánykolódtak („Az a pillanat azonban felejthetetlen maradt, amikor... leszálltunk a kocsiról, mert ugyanebben az időben szereztem hírt... , hogy halottnak hitt nővérem, Júlia megmenekült”). Gyulafehérvárott egy másik („számunkra félig örvendetes, félig szomorú”) hír is elért hozzájuk: Bem honvédserege megjelent a Maros túloldalán. „Egy ellenséges város elfoglalásánál az ember nem választhatja meg a névjegyét. Mindezen kilátások ellenére... egy félig felcsepereedett lány túlzó fantáziájával láttam, amint kiszabadítóink örömmel üdvözölnek és győzedelmesen elvezetnek bennünket”. Gyulafehérvár után – immár a magyarok által birtokolt – Kolozsvár következett. Mintegy három hét múlva apjuk egyik jóbarátjánál, Toldalagi Ferenc grófnál helyezte el őket Marosvásárhelyen. Időközben az apát a magyar kormány Abrudbánya kormányzójává nevezte ki. Az ország-szerte terjedő kolera azonban nemsokára ágyba döntötte. Ekkorra már a szabadságharc is végkifejletéhez érkezett; Bihary Róza szavaival: „A magyar hadsereget, amelynek néhány kivételével Erdély a kezében volt, felőrölte a nélkülözés és a fáradság”. Az oroszok – a császáriak szövetségeseiként – átlépték a határt.

Egy asszony és a magyar golgota

Némileg eltérő, de tragédiától nem mentes sors jutott Csernovics Emiliának. Az aradi vár átadása után egy császári tiszt jelent meg Damjanichnál, s „... parancsra férjemet mint fogolyt” Nagyváradra akarta szállítani – emlékezett később Csernovics Emília Hamvay Ödönnek.³² Csakhogy a tábornok egyelőre az oroszok foglya volt.

Időközben Világosnál megtörtént a fegyverletétel, amit követően az alacsonyabb beosztású katonákat Sarkadra, a törzstiszteket Gyulára vitték. A Békés megyei városban a Damjanich házaspár ismerősük, Wenckheim József gróf (1809-1869) hajlékában szállt meg. „A társasélet gyülpontja az ágyban fekvő Damjanich terme vala – írta 1909-ben Hamvay Ödön –, ahol noha jövőnk felőli bizonytalanságunk miatt nem mindig fesztelen, bizalmas, gyakran szellemtől sziporkázó modorban... naponta mulatozott.”³³ Két nap múlva, 1849. augusztus 23-án Buturlin orosz tábornok adta át Damjanichot Haynaunak. Rövidesen bezárult mögötte az aradi várbörtön ajtaja. Poggyászát mint hadizsákmányt (Kriegsbeute) elárverezték. Ámbár Csernovics Emília oda is el akarta kísélni, Alois Howiger generális, a vár immár császári parancsnoka azonban nyersen kiutasította a fogdából. Közös rokonuk, a Batthyány-kormány volt királyi biztosa, Csernovits Péter aradi lakását bocsátotta Damjanichné rendelkezésére, hogy állandóan a férje közelében lehessen. „Oly gyöngéd és jó volt, egész csomó apróságot hagyott hátra nékem, amelyeket, dacára spártaiságomnak, igen jól fogok használni” – írta Damjanich a nejének szeptember 23-án.³⁴ (Azért hagyhatott „hátra”, mert a volt királyi biztos, temesi főispán augusztus 21-e óta szintén Haynau „vendégszeretetét” élvezte az aradi várban, s ekkor éppen Temesvárra szállították át, ahonnan csak október 4-én szabadult.)

Az „apróságokra” a tábornoknak szüksége is volt, mivel az ellátás nem volt valami fényűző. Ágyneműt nem kaptak, látogatót nem fogadhattak; ellátásukra napi egy pengőforintot adtak, amiből a főporkoláb, Alois Urticka őrmester felesége élelmezte őket. Ugyancsak a főporkolábnak köszönhető, hogy Damjanich nejével legalább levelek útján érintkezhetett. Ez a protekció Emília rokonainak sok borába került: Csernovics János (1809-1855) és Csernovits Péter fizette le azzal a főfoglárt. Damjanich leveleinek hangvételéről Hamvay Ödön állapítja meg, hogy „Borús sejtelmek, érzékeny hangok, melyek nejé-

nek kínjait növelték volna, sehol; pedig első kihallgatása óta tisztában volt azzal, hogy mi vár reá”.³⁵

Az emlékirat szerzője, Csernovics Lara a köztudott tényekre nem tér ki („azt a történelem van hivatva leírni”). A legizgalmasabb fordulathoz viszont két mondattal visz el bennünket, az olvasóit: „A foglyokat meglátogatni az asszonyoknak nagyon nehéz volt, nagy utánjárásra került egy rövid látogatást kieszközölni. Nagy meglepetést keltett tehát 1849. október 5-én, hogy kérés nélkül kapott minden fogoly felesége engedélyt lakására küldve”.

Damjanich János ítéletét a hadbíróság ugyanezen a napon, vagyis október 5-én hirdette ki. Bűnösnek találták felségárulás vétségében, következésképp „... az 5. hadicikk és a katonai büntetőtörvény 61. paragrafusa, valamint az 1848. október 3-i, október 20-i, november 20-i legfelsőbb manifesztumok, végre az 1848. november 12-i proklamációk alapján” császári-királyi rangjától (százados) való megfosztás, vagyonának elkobzása mellett – nyolcadmagával – kötél általi halálra ítélték.³⁶

Október 5-én tizenegy óraker egy katona hozta feljebbvalója üzenetét: Damjanichné azonnal menjen a várba a férjéhez. Ő ezt biztató jelnek tekintette, s örömmel sietett a fogdába. „Midőn beléptem a börtönbe – emlékezett vissza évekkel később –, csodálkozva láttam egy katona őrt a szoba közepén állni. Mi ez? – kértem. Siralomházba jöttél, holnap kivégeznek.” Rövid idő múltán Damjanich figyelmeztette a feleségét, hogy válniuk kell. A férj vigasztaló szavait emlékiratunk őrizte meg: „Gyermekem – mondja – fájdalommat az idő enyhíteni fogja, s ha megnyugodtál, menj ismét férjhez, nem való egy fiatal asszonynak minden támasz nélkül élni. – Esküszöm, soha! – volt reá a felelt, s aztán elbúcsúztak szívettépő fájdalommal.” Később, Hamvay érdeklődésére, Damjanichné ezt a következőkkel egészítette ki: „Visszafordultam feléje, szó nélkül intett a kezével, hogy menjek. Kiténtorogtam Láhner szobájáig, ott is a végbúcsú jelenetét láttam. Az apa búcsúzott felesége és ötéves gyermekétől...”³⁷ Elgondolkod-

tatónak tartjuk: két magyar honvédtábornok (az egyik hazai szerb, a másik szepességi szász) búcsúzik a szerb és az olasz feleségtől. Magyarországi asszonysors a 19. század derekán. . .

Damjanich János végórájáig az időt írással, lelki felkészüléssel töltötte. Közismert „Emíliának vigasztalásul” írt imája: „Adj erőt, óh Atyám az én szegény Emíliámnak, hogy beválthassa nékem adott ígéretét, hogy sorsát hitének erejével fogja elviselni”; kevésbé ismert viszont az a levél, melyet felesége támogatójának, az aradi Vásárhegyi Júliának küldött: „Nem lehet, nem szabad Emíliát egyedül tudnom, s azért kegyedhez fordulok kéréssel. . . , hogy szegényt addig, míg anyja távol van, házánál tartsa. . . Csak azt az egyet kérem: őt magára nem hagyni!” Utolsó szava is ez volt: „Szegény Emíliám!”³⁸ Imáját, és az emlékül küldött nyakkendőt Sulyánszky Euszták (1811-1875) minorita szerzetes juttatta el az özvegyhez.

„Amint mesélte néném – írta Csernovics Lara –, az azután következő napokra alig emlékszik. Isten kegyelme elvette hosszú időre eszméletét és gondolkodó képességét”. Lehetetlen helyzetéből a család régi barátja, Návay Mihály (1789-1863), Csanád vármegye alispánja menekítette ki. Feleségével Aradra sietett, „. . . összepakolták a két gyámoltalan asszonyt” (Damjanichnét és Láhnerét), s elvitték magukhoz Földeákra. „Itt kezd aztán feleszmélni szegény szerencsétlen fiatal özvegy. Miska bácsi mindent elkövet, hogy figyelmét máshová terelje. Kiviszi magával a gazdaságba, elviszi a nádasok közé, amelyek akkor még igen nagyok voltak a Tisza-Maros szögén, s megmutatja neki a vízi szárnyasok csodás világát. Este sakkoznak. . .” Fél évig maradtak Návayék földeáki otthonában; ekkor Makón találtak egy kiadó házat, ahová a két szomorú asszony költözhetett.

Élet a megszállt országban – és ami utána következik

1. A Bihary család és a császári-királyi katonaság, hadvezetés kapcsolata meglehetősen ellentmondásosnak tekinthető. Ha az apjuk taktikázását nézzük: egy civil családapa próbálta a túlélés útját keresni a polgárháború viharos hullámai között. A zalatnai vérengzést követő kálváriájuk során kért védelmet Puchner generálistól („akit személyesen ismert”). A tábornok – együttérzése kifejezése mellett – biztosította szimpátiájáról és jóakarataról. Ez korántsem jelentette azt, hogy a beosztott tisztek respektálták volna főhadparancsnokuk oltalomlevelét. A gyulafehérvári várkapitány csak annyit tehetett, hogy a várban egy román gimnáziumi tanárhoz szállásolta a családot („... házigazdánk, ez az ellenséges férfi, nem bízott meg bennünk, és alattomos házvezetőnője is megkeserítette itt tartózkodásunkat”). Mivel a várban a császári hivatalnokok között néhány korábbi ismerősük is volt, helyzetük a többi magyarénál kedvezőbbnek látszott. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyar kormány az apát árulónak tekintette, javait elkobzásra ítélte (már ami a felkelők pusztítása után megmaradt). Helyzetüket tisztázandó, apjuk a magyar táborba ment, ahová rövidesen lányai is követték. A magyarok megfigyelés alatt tartották őket (boldogtalan kocsisukat, mint kémet, ki is végezték); a szerencse azonban véletlenül itt melléjük szegődött: „... ha a fiatal parancsnok nem apám egyik barátjának a fia lett volna, ki tudja, mi mindent kellett volna még átélnünk” – írta Bihary Róza.

1849. június 18-án vette kezdetét az, amit 1833. (Mönchengrätz), konkrétan 1849. május 21-ét követően a császári és a cári diplomácia előkészített: az orosz csapatok inváziója Magyarország ellen. Erdélybe a cári hadsereg 5. gyaloghadteste hatolt be Alekszandr Nyikolajevics Lüders tábornok (1790-1874) parancsnoksága alatt. Érdekességként megemlítjük, hogy a hadtest vezérkari főnöke Jurij Ja-

kovlevics Szkarjatyin vezérőrnagy, a magyarországi Csernovits-család oroszországi leszármazottja volt.³⁹ Ezt a hadtestet 28 ezer 636 fő alkotta, s a Borgói-hágón átkelve kezdték meg Erdély előzönlését. Július 10-én foglalták el Besztercét, szűk két hét múlva vívták a szászrégeni csatát (július 23.). Ezek az alakulatok – Marosvásárhely érintésével – Kolozsvár irányába vonultak.⁴⁰

A Bihary-lányok ekkor Toldalagi gróf marosvásárhelyi kúriáján tartózkodtak. Július 23-án csak sejtették, hogy Szászrégennél ütközet zajlik. „Délben megszűnt a zaj, és a menekültek azt a hírt hozták, hogy a magyarok vereséget szenvedtek és az oroszok egyre inkább közelednek”. Apjukat ágyhoz kötötte a betegség, az asszonyok viszont igyekeztek maguknak rejtekhelyet keresni. A honvédség elhagyta a várost („... nyomasztó nyugalom és csend uralkodott a máskor hangos utcákban”). Rövidesen idegen prémsapkás alakok érkeztek, hosszú lándzsákkal, karddal (némi romantikával: „fogaik közt”) és pisztollyal a kezükben. „Leírhatóan volt a rémületünk. Apánk visszafeküdt ágyába, anyám kinyitotta az ajtót, és én szegény 14 éves lány a katonák elé mentem, kezemet nyújtottam nekik és románul szólítottam meg őket”. Az orosz sereg zöme késő éjjel vonult be Marosvásárhelyre: „Órák hosszat tartott az ellenség kísérteties csendben, feltűnés nélkül történő bevonulása. Olyan volt ez, mint egy rossz álom, remélve, hogy valamelyik pillanatban majd felébredek”. A katonaság a városon kívüli táborukban szállt meg, csak a vezérkar vette igénybe az előkelőbbek házáit.

A további fejlemények néhány lakonikus mondatban: „Leverték a forradalmat, miután Görgey tábornok Világosnál letette a fegyvert. Ekkor a magyarok számára rémuralom kezdődött. *Megalázások, amitől* nemcsak a férfiak, hanem *a gyenge asszonyok is szenvedtek*”. Egy orosz parancsnoknak feltűnt a gyászoló Júlia szépsége. Azzal a figyelmeztetéssel rendelte magához a grófi család hölgytagjait téára, hogy a „fekete hölgy” is köztük legyen. A Bihary és a Toldalagi családban egyaránt nagy volt a rémület. A gróf megpróbált kitérni,

amikor elmondta, hogy Júlia gyászol és nem megy társaságba. „Egy teapest még nem jelent társaságot! – felelt nyersen a parancsnok. Azt akarom, hogy ő is eljöjjön.” Vendéglátójuk, Toldalagi gróf jobbnak látta elfogadni a meghívást, különben mindkét család szenvedni fog a parancsnok kegyetlenségétől. Bihary Júlia így kettős szorításba, ha úgy tetszik, drámai helyzetbe került. Szinte kiszámíthatatlanok voltak a következmények, melyek a „kérés” megtagadásából származhattak; ugyanakkor a közvéleménnyel is el kellett volna fogadtatni lépésük presszionáltságát. A fejleményekről álljon itt az emlékirat részlete. Júlia „... sápadt volt és szép, mint egy angyal gyászruhában; gyönyörű fekete haja feltűzve, koronához hasonlóan. A fiatal grófnőknek énekelniük kellett, míg a parancsnok a nővéremnek udvarolt. Mindent megcsodált rajta, és azt mondta, hogy akinek ilyen szép kezei vannak, valószínű tündérlábai lehetnek. Amikor Júlia nem akarta megérteni a célzásait, letérdelt elé a vén bolond és kérte, hadd láthassa a lábujjait. . . Másnap már mindenki tudott a történetekről, és nagyon elítélték szegény, ártatlan nővéremet.”

A katonai beszállásolás alól korábban a nemesemberek mentesültek. Csakhogy 1849-ben hadi állapot volt; s azt se feledjük, hogy időközben törvénybe foglalták a közteherviselés intézményét. Így ezt a terhet a Bihary családnak is viselnie kellett: „Apám távolléte alatt sokat szenvedtünk a házban tartózkodó katonáktól. Négy férfi részére kellett főznünk, és hangoskodó szakácsnőnk néha összekapott velük, még a kardok is szerephez jutottak. Anyám a parancsnok védelmét kérte, aki ezt meg is tette Júlia szép szeméért. Végül is ezek az elviselhetetlen emberek olyan szelídek lettek, mint a bárány. . .”

2. A fentiekben láttuk, hogy Damjanichné Csernovics Emília – a tragikus nap után – Makóra költözött (a város megható módon mutatta ki kegyeletét az özvegy iránt: nem fogadott el tőle adót, mondván „Adózott már ez a szegény asszony eleget a hazájának”). Az első évben sok kellemetlenségnek volt kitéve. Minduntalan házkutatást tartottak nála: a koronát keresték, kompromittáló írások után

kutattak. 1850. október 6-át követően – mivel Aradon gyászmisét akart mondani a férjéért – hadbírótság elé is idézték.

A katonai beszállásolás az ő házukat sem kímélte, egyik szobájukat foglalták le osztrák tisztek számára. („Néném meghagyta a szobalánynak, hogy a tiszttel minden kívánságát lehetőleg teljesítse”, ő maga azonban nem mutatkozott.) Egy alkalommal az egyik tiszttel elégedetlenkedett, amiért – szerinte – nem kapott elég gyertyát. Ezt a háziasszonyon, Damjanichnéen kérte számon. „Ez a tiszttel este a Casinóban elpanaszolta, hogy neki milyen barátságtalan háziasszonya van. Mire valaki a magyar urak közül megkérdezte tőle, tudja-e, ki az ő háziasszonya? Was weiss ich – volt reá a felelt. Erre az illető megmagyarázta neki, hogy kivel van dolga. Dicséretére legyen az osztrák tiszttelnek mondva, másnap korán reggel elköltözött onnan.”⁴¹

Korábban arra is utaltunk, hogy Láhner György (1795-1849) honvédtábornok özvegye, az olasz származású Conchetti Lucia (1821-1895) – nem lévén senkije Magyarországon – Damjanichnéhez költözött kisleányával (megjegyezzük, hogy a két „férj”, Damjanich és Láhner akkor már közös sírban nyugodott Csernovits Péter mácsai birtokán). A két hölgyről természetesen a hatóságok is tudtak. Nábráczky Antal megyefőnök jelentette 1851. október 22-én, hogy „Lánerné és Damjanitsné Makón laknak, az első a napokban érkeztek ide”. A magához rendelt tulajdonos, Návay Mihály útján figyelmeztette a „nevezett asszonyokat”: csendesen viseljék magokat, a legcsekélyebb dologtól is óvakodjanak „... mi a demonstratio színét viselné”. Mindenesetre – nyugtatta meg feletteseit – szemmel fogja tartani őket.⁴² Lánerné mindaddig Makón és Damjanichnél maradt, amíg egy rokona Itáliából nem jött értük. Erre 1853-ban, másfél év múlva került sor.

Érintettük azt is, hogy Csernovics Emília Brunsvick Terézia grófnőtől kaphatott ösztönzést jótékonyaságra, nőegyletek alapítására. 1855-ben Makóról Pestre költözött, ott lépett be a *Pesti Jótékony Nőegyletbe*, melynek elnöke – egyik aradi ismerőse, a világosi

fegyverletétel kapcsán ismertté és híressé lett – Bohusné Szőgyény Antónia (1803-1890) volt. Damjanichné aktív tagja lett a Nőegyletnek; csak akkor maradt el az akciótól, amikor Bohusné fia elvette Görgei Artúr csodaszép leányát, Berta Máriát. („A gyűlések ugyanis Bohusné lakásán voltak, és ő nem ment el olyan házhoz, ahol Görgeivel találkozhatott volna.”)

Az 1860-as években a nemzet két özvegye, Damjanichné Csernovics Emília és Batthyányné Zichy Antónia grófnő (1816-1888) új egyesületet hívott életre az elesett honvédek családjai nyomorának enyhítésére (*Magyar Gazdaasszonyok Országos Egylete*). A gazdaasszonyok elnevezést azért választották, hogy a mozgalom ne legyen gyanús a hatóságok előtt („...kik a két vezető kompromittált neve miatt úgyis igen bizalmatlanul nézik őket”). 1863-ban az aszály sújtotta Alföld segítésére kiárúsítást (bazár) rendeztek. Az első nap 80 ezer forint gyűlt a kasszába, három nap alatt pedig 150 ezer forint. Ez szemet szűrt Pálffy Móricz grófnak (1812-1897), Magyarország akkori helytartójának, aki a pénz haladéktalan beszolgáltatását követelte. Batthyányné önérzetesen üzent vissza: „Mondja meg a grófnak, hogy a pénz nálam van, az én palotámban. Ha úgy akarja, karhatalommal elvitetheti, de önként nem adjuk azt oda soha!”. Ezt a kormányzó mégsem merte megtenni.⁴³ Az akkor hallatlanul nagynak minősülő összeget ki is osztották a nyomorgó alföldiek között. Ez az egyesület később árvaházat is felállított a honvédek árvái, illetve általában minden keresztyén árva lány számára.

A Magyar Gazdaasszonyok Országos Egyletének Haynald Lajos (1816-1891) kalocsai érsek, bíboros nővére, Stockinger Tamásné is tagja volt. A két hölgy, Damjanichné és Stockingerné meglehetősen közel került egymáshoz. Egy látogatása alkalmával, amikor a társaságban a bíboros is jelen volt, Damjanichné felvetette, hogy valamivel a főpap is hozzájárulhatna a jótékony vállalkozáshoz. A bíboros azal hártotta el a kérés teljesítését, hogy ő csak olyan akciót segít, amely kizárólag római katolikus jellegű, és amelyet apácák szervez-

nek. „Akkor hát igaza van Eminenciádnak, ha nem ad – válaszolta Damjanichné –, mert mi ezt az árvaházat teljesen csak keresztyén szeretetre alapítottuk.” A bíboros nem felelt, de attól kezdve került az özvegyet. Abban az időben már hatvan leányt neveltek teljesen ingyen az árvaházban a pesti külső Dob utcában („... amelyet a város, néném tiszteletére Damjanich utcának nevez el”).

Erzsébet királyné (1837-1898) – Budapesten járva, más jótékony intézet mellett – két alkalommal is meglátogatta a magyar gazdaszonyok árvaházát. „Az alelnök, a titkár és a választmány lelkes fogadtatásban részesítették, de gr. Batthyány Lajosné és nagynéném hiányzott élükről”. A második alkalommal (1879-ben vagy 1880-ban) a belügyminisztérium egyik tisztviselője kereste fel előzetesen Damjanichnét, aki megígérte a méltó fogadtatást. A tisztviselő furcsálló kérdésére: „És méltóságod nem lesz ott?” Damjanichné tagadólag válaszolt. A látogatás lezajlott, s akik azon jelen voltak, elragadtatva beszéltek róla. Erzsébet királyné „nagyon kegyes és barátságos volt mindenkire”. Damjanichné Csernovics Emília – minden jel szerint – osztotta Batthyány Lajosné véleményét: férjeik vére e szépasszony férjének kezéhez tapad. Zichy Antónia és testvére, Károlyi grófné ugyanis mindvégig gyilkosnak tartotta azt, aki valóban az volt. 1867 után is.

A kiegyezés utáni kormányokkal egyszer támadt nézeteltérése Damjanichnének. Többek biztatására ugyanis még 1867-ben kérvényt adott be az 1849-ben – a császáriak által elkótyavetyélt –, akkor tízezer forintra taksált kelengyéje utáni kárpótlásra. Azt kérvényezte tehát, hogy a magyar kormány térítse meg neki ezt a veszteségét (akkor már meglehetősen szerény anyagi körülmények között élt). A kérés megítélését a miniszterelnök, Andrassy Gyula gróf (1823-1890) – mivel éppen a közös külügyminiszterségre váltotta a hazai tisztét – az utódaira hagyta. Tisza Kálmán (1830-1902) azonban a kérelmet azzal tette ad acta, hogy ilyen nagy összegű segélyre nincs alap. A választ Ivánka Imre (1818-1896) főrendiházi tag közvetítette Damja-

nichnének, aki keserűen fakadt ki: „Hát persze, arra nincs alap, hogy egy szegény asszony veszteségét megtérítsék. . . , de arra van, hogy a hazaáruló Görgeynek évi 8 ezer forint kegydíjat utaljanak ki”. Ivánka roppant zavarva jött, mert ezt az eljárást titokban akarták tartani. A közvetítő javaslatát – „. . . menjen fel a királyhoz audienciára. Ein Kniefall (térdhajlítás), és biztosítom, megkapja” – Damjanichné válasza sem méltatta.

1894-ben meghalt Kossuth Lajos. A hazaérkező holttestet a Nemzeti Múzeumban ravatalozták fel. „Este jött meg a koporsó, s az üres teremben, ahová letették, egy feketeruhás öreg nő jelent meg. . . Az őrt álló rendőrnek azt az utasítást adták, hogy az érkező gyászruhás nőt. . . be kell eresztetni. Meg is jelent néném nemsokára. Friedwalskyék saját lakásukon keresztül vezették be a múzeum belsejébe. Így jutott a koporsóhoz. Néhány percig mozdulatlanul állt mellette magába mélyedve. Vajon mit mondhatott gondolatban a halottnak, s az válaszolt-e neki? Ki tudja. . .”

Az az állítás, miszerint 1848-1849 történetéről, sikereiről és tragédiáiról már nem lehet újat mondani, könnyűszerrel megcáfolható. Csak fel kell forgatni néhány történelmi család levéltárát, s alászállhatunk a történelem mélységes mély kútjába (Thomas Mann). Ebben segítségünkre volt Bihary Róza, akinek további életútjáról nincsenek pontos adataink. És Damjanichné Csernovics Emília, aki tizenöt évvel élte túl Kossuth Lajos halálát, s hatvannal a férjéét, Damjanich Jánosét. 1909. november 30-án hunyt el Budapesten.

Damjanichné Csernovics Emília menyasszonykorában

Csernovics Emília (Damjanich János özvegyeként; fénykép, Makó)

Jegyzetek

- ¹ Varsányi Péter István: Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819-1909). Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXI. Szeged, 1994. 257-273.
- ² Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. II. Pest, 1858. 104.
- ³ Hanzel Ágnes: Zalatna tragédiája (korabeli forrás feldolgozása). Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszéke, Szombathely, 1998. (kézirat).
- ⁴ Horváth Márton (főszerk.) A magyar nevelés története. I. Budapest, 1988. 259-260.
- ⁵ Kiss Árpád (szerk.) Pedagógiai Lexikon. III. Budapest, 1978. 16-17.
- ⁶ Horváth 1988. 330.
- ⁷ Brunszvik Teréz (1775-1861) 1828-ban Budán, a Krisztinavárosban nyitotta meg az első óvodát. A svájci Pestalozzi elveit és az angol tapasztalatokat felhasználó kezdeményezés már a reformkor felé mutatott. Vö. Horváth 1988. 229.
- ⁸ Hamvay Ödön: Damjanich János élete története és szemelvények nevéhez intézett leveleiből. Budapest, 1909. 22-23.
- ⁹ Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban. In Köpeczi Béla (főszerk.): Erdély rövid története. Budapest. 1989. 434.
- ¹⁰ Miskolczy 1989. 435-443.
- ¹¹ Idézi Miskolczy 1989. 444.
- ¹² Temesvár szabad királyi várost 1848-ban 19 081-en lakták. E népesség nemzetiségi megoszlása: németek, szerbek, románok és magyarok. Két püspökség székhelye is volt: a csanádi római katolikusé, s a görögkeleti püspökségé. A két püspök: a magyar érzelmű Lonovics József, illetve a szerb érzelmű és lojalitású Panteljeimon Živković. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. II. Pest, 1851. 194-195.

- ¹³Lukács Béla: Alsó-Fehérmegye. In Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben VII. Budapest, 1901. 520-521.
- ¹⁴Az esetet részletesen írja le Hamvay 1909.
- ¹⁵Hamvay Ödön: Damjanich levelei nejéhez. Budapest, 1910.
- ¹⁶Hamvay 1910. 38.
- ¹⁷Hamvay 1910. 53.
- ¹⁸Varsányi 1994. 264.
- ¹⁹Hamvay 1910. 94.
- ²⁰Idézett emlékirat 265; a vár felrobbantásának leírása még: Hamvay 1909. 149.
- ²¹Ebből nem kívánunk messzemenő következtetést levonni. Mintegy ellenpontként idéznénk Csernovics Lara visszaemlékezéséből: „Mivel Damjanich nagyon szereti a társaságot. . . Sokat van náluk is társaság. Haynau, mint Damjanich parancsnoka, szintén többször megfordul náluk”. Varsányi 1994. 263.
- ²²Miskolczi 1989. 431.
- ²³Ezeket a radikálisokat a vörös tollukról nevezték később flamingóknak. A flamingó (rózsaszín tollazatú gázlómadár) piros tollával ékesítették kalapjukat.
- ²⁴Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848-1849-ben. II. köt. Genf, 1865. 130.
- ²⁵Horváth 1865. 130.; Vargyas Endre: Magyar szabadságharcz története 1848-1849-ben. Budapest, 1879. 330.
- ²⁶Constantinescu, Miran (szerk.): Erdély története II. Bukarest, 1964. 91; Száraz György: Erdély múltjáról, jelenidőben. Budapest, 1988. 316.
- ²⁷Miskolczi 1989. 453.
- ²⁸Horváth 1865. 131; Vargyas 1879. 330.
- ²⁹Horváth 1865. 131-132; Irányi Dániel-Shassin, Charles-Louis: A magyar forradalom politikai története 1847-1849. Budapest, 1989. 75.

- ³⁰Gracza György: Az 1848-49-iki magyar szabadságharcz története. II. Budapest, 1895-1898. 410-413; Domokos Péter Pál: Rendületlenül. Budapest, 1989. 34-35.
- ³¹Horváth 1865. 132.; Hermann Róbert (szerk.): Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc története. Budapest, 1996. 189.
- ³²Hamvay 1910. 92.
- ³³Hamvay 1909. 158-159.
- ³⁴Hamvay 1910. 75.; Katona Tamás (szerk.): Az aradi vértanúk I. Budapest, 1979. 202-203.
- ³⁵Hamvay 1909. 161.
- ³⁶Pester Zeitung, 1849. okt. 8.; Hamvay 1909. 167-168.
- ³⁷Hamvay 1910. 82.
- ³⁸Hamvay 1909. 175; Hamvay 1910. 83-84.
- ³⁹1752-ben – a marosi határőrvidék felszámolását követően – Simeon és Pavle Čarnojević vezetésével több ezren vándoroltak ki Oroszországba. Simeon Čarnojević (Csernovits I. Simon) orosz tábornok leszármazottja volt Szkarjatyin tábornok. Reiner Bertalan említi ezt (Magyar kultúrképek. Budapest, 1892.). Simeon Arsenije Čarnojevićnek (1716-1766), vagyis Csernovits Péter nagyapjának volt a testvére.
- ⁴⁰Józsa Antal: Az orosz csapatok a magyarországi és az erdélyi hadszíntéren 1849-ben. In Vadász Sándor (szerk.) Az 1849-es cári intervenció Magyarországon. Budapest, 2001. 93-95.
- ⁴¹Idézett emlékirat 266.
- ⁴²Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv 2. Szeged, 1987. 17.
- ⁴³Pálffy Móricz cs.kir. altábornagy – nem éppen rokonszenves – alakja Mikszáth Kálmán elbeszéléseiben is feltűnik: „Hogy ki volt gróf Pálffy Mór, azt minden becsületes ember tudja, aki 1863 és 64 táján már a világon volt, mert ha egyebet nem, hát azt legalább mindenki tudja, hogy kit kell gyűlölni”. Mikszáth Kálmán: Az öreg Dankó bácsi. In A demokrácia legendája és más elbeszélések. Budapest, 2001. 34.

Forrásközlés

Bihary Róza: Emlékképek egy polgárháborúból (1848-1849)*

Töredékes emlékirat került néhány esztendeje a kezünkbe a Csernovics-család „levéltárából”. Szerzőjéről nem sokat tudunk, mindössze annyit, amennyit magáról hajlandó elárulni német nyelven írt visszaemlékezésében. Miként „emlékképeit” egy odavetett suta mondattal zárja le (vagy hagyja abba), ugyanúgy marad – legalábbis számunkra – lezáratlanul életének 1849 utáni része is.

Az emlékirat tartalmi értékelésére most nem vállalkozunk; ezt a kötet egy másik közleménye igyekszik megtenni („Női sorsok a polgári forradalomban és szabadságharcban /1848-1849/”); párhuzamba állítva azt az említett történelmi család két másik hölgyének visszaemlékezésével (Csernovics Emília és Lara). Most csak azt említenénk meg, hogy szerzőnk a történetek időrendjével néha gondban volt, a legszükségesebb korrekciót ezért lábjegyzetben igyekeztünk elvégezni (például a 9. számúban). Amire most röviden kitérnénk, az a közlés néhány technikai kérdése.

A rendelkezésünkre álló szöveget teljes terjedelmében adjuk az olvasó kezébe. A fordítás Hanzel Ágnes tanár munkája és érdeme

*A bevezetést írta és a szöveget gondozta Varsányi Péter István.

(1998.). A fejezetcímek egy része származik a szerzőtől (1. és a 2. egy része), a főcímet és az egyik-másik passzus címét kiegészítettük vagy mi kölcsönöztük (2. és 3.). Helyenként – a jobb megértés érdekében – szükségesnek éreztük egy-két szó beszúrását; azt mindig zárójelbe tettük. Miután fordításról van szó, a szöveget mai helyesírással közöljük. Ugyanezt az elvet érvényesítettük a személy- és helynevek írásánál is.

Tudjuk, hogy nem adunk üdítő olvasmányt a téma iránt érdeklődők kezébe. De azt is hisszük, hogy – a közömbösnek semmiképp sem minősíthető – közleményünkkel sikerül valamit árnyalni a szabadságharc általános képén.

Gyermekkorom

1835 októberében születtem az erdélyi Hunyad megye Brád nevű városában, a Fehér-Körös partján, szüleim hetedik gyermekeként.

Apám, Bihary Márton, nagybirtokos, és az erdélyi nemesség tulajdonában lévő arany- és ezüsbánya vezetője volt. Kezdetben teológiát tanult, majd jogot, amit el is végzett, és a Déva közelében található nagyági bányásziskolában is részt vett egy tanfolyamon. 1826-ban vette feleségül anyánkat, Baranyay Terézt, a kolozsvári intéző leányát. Én túl korán jöttem a világra, gyenge gyermek létemre a legnagyobb gondoskodást és ápolást igényeltem. Volt egy hat évvel idősebb nővérem, Júlia, aki egy grófi családban nevelődött; egy másfél évvel fiatalabb, Vilma, és a legfiatalabb testvérem, Lenka, aki 7 évvel fiatalabb nálam. Nyolc éves koromig állandóan betegeskedtem, ennek ellenére szüleim tizenegy gyermeke közül én voltam a legszebb.

Állítólag világosszőke hajú, törekeny teremtés voltam, de édesanyám – akit rajongásig szerettem – betegeskedésem miatt elkényeztetett. Annak ellenére, hogy jólétben nőttem fel, gyermekkorom nem volt boldog. Szüleimnek nagy háztartást kellett vezetniük, vendégszeretetüket mindenütt ismerték. Ennek következtében házunkra állandó

nyugtalanság és serénység volt a jellemző, ami engem idegesített és ingerlékennyé tett.

Apámnak volt a legszebb négyes fogata, a legjobb szakácsa és a legtüzesebb bora a megyében; de a legnagyobb kincse a házának, áldása az ő kedves, sokféle erénnyel megáldott felesége volt, a mi imádott anyánk, akinek jámborsága és jósága a megyén túl is ismert volt. Sajnos ez a drága asszony nem volt olyan szerencsés, mint ahogy megérdemelte volna, mivel gyermekei közül több fiatalon meghalt, másrészt apám nem értette meg gyengéd lelkét.

Apám zseniális, nagytehetségű és rangbelijeinél is képzetesebb volt. Egy magáncégnél volt hivatalnoki állása, de büszkén védelmezte szabadságát és függetlenségét. Ha egy bátrabb mágnás megengedte magának, hogy vele szemben az urat játssza, gyakran hallatatta büszke mondását: „Nincs rátok szükségem, de nektek rám igen”. Sajnos ezt a képzett embert indulatosság jellemezte, ami a viszonyt vele nehézkessé tette, ettől leginkább szegény anyám szenvedett.

1845-ben hazajött a nővérem Júlia, a 14 éves barna hajú szépség. Ez fordulópontot jelentett az életemben, de nem a javamra. Elkényeztetettnék és követelőzőnek tartott; mondhatni joggal. Megpróbált engem nevelni, ami nagyon kellemetlen jelenetekhez vezetett; legfőképp, amikor nagynénénk, édesanyám testvére – aki már évek óta a házunkban tartózkodott, hogy anyánknek segítségére legyen – az ő oldalára állt. Éreztem a felém áradó ellenségeskedését, ami ahelyett, hogy enyhült volna, még kíméletlenebb és szeszélyesebb lett, ez alól anyám sem tudta kivonni magát. Ehhez társult még a nővérem iránti féltékenység, mivel őt anyám félig felnőtt leányként kezelte, és sokszor munkára fogta. Előkelő megjelenése, valamint finom viselkedése miatt bizonyos nimbusz vette körül. Nevelési próbálkozásaiban a legjobb szándék vezérelte, de mint minden fiatal nevelő, túl erélyesen lépett fel, és eltévesztette a célt. Még eleven emlékezetemben él ez az idő; amikor elhagyatottnak és kitaszítottanak éreztem magam. A legtöbb szülő, aki nevet a gyermek sírásán, nem is sejti, hogy egy gyer-

mekszív milyen fájdalmat és bánatot érez, és az erre való emlékezés mennyire megkeseríti a későbbi életét.

Az én vigaszom Vilma húgom volt, egy világosszőke, göndör hajú, nevető, kék szemű tündéri teremtés. Egy derűs kisleány teli életvidámsággal és pajkossággal. Szerettük egymást, de mégis mindig más véleményen voltunk. Hajlamos voltam a szentimentalizmusra és extravaganciára, ő viszont a legszeretetre méltóbb romlatlan gyermek volt. 1847-ben testvéremet, Júliát, a körülrajongott szépséget, feleségül vette egy bányatisztviselő, a Zalatna nevű városkából származó Sebes úr. Egypár nappal később, makacs szamárköhögés következtében, meghalt kedvencünk, az 5 éves Lenka.

Sohasem felejttem el azt a heves fájdalmat, amit elvesztése miatt éreztem. Könnyek között térdeltünk Vilma és én a kis holttest mellett, és csókolgattuk a kezeit. Szegény anyám, mintha megsemmisült volna, már nem voltak könnyei. Ő volt a hetedik gyermeke, akit elvesztett, bánat emésztette érzékeny szívét. Sajnos ezt a veszteséget nem sokkal élte túl, mert két hónap múlva, imádott anyánk tizenegyedik gyermeke születésénél meghalt. A ház leírhatatlan gyászba süllyedt. Őrjögtem a fájdalomtól, nem tudtak elvinni a holttesttől. Apámat az örület környékezte, de nem csak a mi családunk, az egész község és az egész környék siratta az angyali asszonyt. A gyászszertartás impozáns volt. A házban összegyűlt a megye elitje, még a férfiak is sírtak. Bányászok bányászlámpával és gyászlobogóval, valamint katonák leengedett zászlóval képeztek sorfalat az udvaron. Felemelő és szivettépő volt ez egyszerre. A lelkész – villámlás és mennydörgés közepette tartott – beszéde még jobban megrendített bennünket, olyan volt ez számomra, mintha a teremtő is beleszólt volna.

Olyan időszak vette most kezdetét, amit Vilma húgom nélkül nem bírtam volna ki. A megerőltető tanulás közben ájulással kísért fejfájás fogott el, azt négy órás alvás követte, ami idegrendszeremet egészen megnyugtatta.

Ideiglenes háziasszonyunknak, nagynénénknek nehéz időket kel-

lett kiállnia búskomor apámmal és a személyzettel. Házunk mintha kihalt volna, senki sem jött hozzánk, még a hivatalnokok is – akiket az ország forrongása nyugtalanított – ritkán látogattak meg bennünket.

1848 márciusában meghalt a legfiatalabb húgocskánk, Ida, akinek születése anyánk életébe került. Májusban apám feleségül vette nagynénénket, elhunyt anyánk testvérét. Amikor apa elmagyarázta, hogy háziasszony és anya nélkül a család nem létezhet, és hogy ő a mi érdekünkben anyánk testvérét választotta feleségnek, jéghideg borzongás futott végig rajtam. Mialatt a kis kétszínű Vilma a jövő anyja karjaiba vetette magát, sírva álltam ott, és képtelen voltam egy szót is szólni. Ezért a pillanattól keserűen megfizettem, mivel a jó asszony éveken át érezte velem, hogy anyaként nem szimpatizáltam vele.

Attól a pillanattól kezdve, mikor az új háziasszony megszerezte a stafétabotot, szigorú rendszer kezdődött a házban; amitől senki sem szenvedett jobban, mint a dacos mostohaanyám, aki hetek múlva sem tudta a gyűlölt nagynénit saját anyjaként szeretni. Nem tudtam neki megbocsátani azt a sok büntetést sem, amiket panaszaim miatt kaptam; sem a velem szembeni ellenséges magatartását, ami teljesen jogtalan volt. Elismerem, hogy ez nem szép jellemvonás egy 12 éves lánynál, és hogy előnyösebb lett volna egy szeretetteljes előzékenység, de a dac és a makacsság fő hibáim voltak. Mentségként csak beteges állapotomat, és az elvesztett anya miatti gyászomat tudom felhozni. Pár hét múlva Vilma és én Júlia nővérünkhöz kerültünk Zalatnára, hogy tanulmányainkat és a zenetanulást folytassuk. Milyen örömmel is fogadtuk ezt a változást, ami elszakított bennünket a mostohaanya miatt gyűlöltté vált apai háztól. Kedvezőbb feltételek mellett gyermekeknek való igazi változást jelentett volna ez. Egy szép augusztusi napon megkezdődött a fárasztó, de rendkívül érdekes utazás a Grohás-hegyen át. A hegy lábáig hintónkban utaztunk, románok által lakott völgyön, szegényes út mentén egy faluig, melynek nevét elfelejtettem. A paplaknál, ahol elfogyasztottuk magunkkal hozott reg-

gelinket, várt bennünket egy kétökrös szekér, ezzel kellett folytatnunk az utat, ami egy csodálatos lombos erdőn át vezetett. Lépten-nyomon patakocska csordogált, aminek vize a legjobb volt, amit eddig ittam. Helyenként olyan rossz, sőt veszélyes volt az út, hogy jobbnak láttuk gyalog menni. Külön élvezetet jelentett az illatozó zöld erőn keresztül sétálni, miközben epret és virágot szedtünk. Még az olykor rosszkedvű mostohaanyánk is egészen vidám lett, viccelődött velünk, és felcsendült csodálatos hangja, amit már régóta nem hallottunk. Így érkezünk Trajantalba, ahol a sógor már várt bennünket egy kocsival. Rendkívül tetszett nekünk a kicsi, élénk város, Zalatna; intelligens, többnyire bányász lakóival. Nővérünk háza is nagyon szép volt, még ha kicsit szűknek is bizonyult. A vidám, állandóan fütyörésző sógor is tetszett nekünk, de nővérünk – aki kisgyermeket szoptatott – nem volt már olyan szép, mint azelőtt. Úgy tűnt, hogy házassága boldogtalan. Férje kicsapongó életet folytatott. Az utcán megcsókolgatta a lányokat, sőt még udvarolt is nekik. Ezenkívül szenvedélyes játékos volt, holott rendszeresen veszített. Szegény nővérünknek állandóan kisírtak voltak a szemei. Kevésbé is gondoskodott rólunk; a durva, energikus háziasszonya viszont durván bánt velünk, de nem mertük bepanaszolni. A zongoratanár, egy részeges bajor ember, szintén megnehezítette az életünket. Órákat sírtunk a kertben, ahová előszeretettel menekültünk bánatunkban. Az apai házat gyűlöltük, de itt sem találtunk igazi otthont magunknak. Mi lesz velünk? Így panaszkodtunk mi, akiket egy gyengéd anya határtalan, önfeláldozó szeretete kényeztetett el. Velünk egyidős gyerekekkel nem találkoztunk. Júlia nővérünk a csecsemő miatt a nap nagy részét otthon töltötte, sohasem mozdult ki velünk.

Ősszel megbetegedett apánk tüdőgyulladásban, ami miatt Vilma teljesen magánkívül volt. „Soha többé nem fogom látni apát!” – panaszkodott sírva, és mindenképp haza akart menni, Megnyugtatóására apánk felépülése után meg kellett látogatnia bennünket, hogy Vilma meggyőződhessen: apa él, nem halt meg, amitől ő annyira rettegett.

Ez volt az utolsó találkozás, s mintha apa és gyermeke is sejtette volna ezt, megindultan búcsúztunk el egymástól.

1848-49-es forradalom és szabadságharc

Már márciusban kirobbant a forradalom, anélkül, hogy mi észleltünk volna abból valamit. Hallottuk, hogy sokat politizálnak, a kongregációs üléseken viták is lezajlottak. Amikor Bécsben kitört a forradalom, apa Kolozsvárra akart bennünket küldeni, ahol – véleménye szerint – biztonságban lehetnénk. Már mindent előkészítettünk az utazáshoz, a fogat már az udvaron állt, amikor apám meggondolta magát, és otthon marasztalt bennünket. Ugyanebben a hónapban háromszáz jobbágyunkat szabadítottak fel a robot terhe alól, és ezzel felszámolták a ház gazdaságát is. A településen voltak gyalogos katonák, de a hivatalnokok és a magyarok közti kapcsolat sem volt már a régi. Évekkel ezelőtt általában hetente kétszer jöttek hozzánk nőtlen katonák enni, mivel a faluban nem volt vendéglő. A helység nagybirtokosait kötelezték, hogy a katonákat lássák el élelemmel. Ezekhez az urakhoz tartozott egy-egy kapitány, főhadnagy, hadnagy és egy orvos; ők voltak a legjobb barátaink.

Tavasszal leváltották a helyőrséget; lengyelek és bajorok jöttek, akik felsőbb parancsra nagyon tartózkodóan viselkedtek. Időközönként el-eljöttek a házunkba, mindig elfogadták a meghívást.

Amikor elérkezett az aratás ideje, nem találtunk aratókat. Ekkor apám azzal az ötlettel állt elő, hogy hívjuk meg a katonaságot. A kapitány azzal a feltétellel adott rá engedélyt, hogy nem fogadhatnak el pénzt, nem házunkban, hanem a kaszárnyában vendégeljük meg őket. Milyen szomorú volt számunkra, gyerekeknek ez az esemény, mennyire csodálkoztunk, amikor egy sereg katona dobpergés közepette bevonult az udvarba, hogy sarlóval felszerelve ugyanabba az irányba elvonuljon. Hová tűnt az aratás szépsége, a fiatal fiúk és csinos leányok vidámsága, akiket az aratás befejezése után anya, és mi

gyerekek a hosszú asztalnál megvendégeltünk, és azután éjjelig hódol-
tak táncszenvedélyüknek?

Még a Zalatnára való átköltözésünk előtt visszarendelték a katonaságot, helyettük a község polgáraiból nemzetőrséget szerveztek. A remegő, görbelábú zsidó bérlő, Sepkes kapta meg a hadnagyi rendfokozatot, és derűtséget keltett, amikor csapatát elegánsan felvonultatta házunk előtt.

Zalatnának túl sok lakosa¹ volt ahhoz, hogy azt a forradalom ne sodorja magával. Volt egypár hangadó fiatal férfi, akik nagyon radikálisak voltak; többek között egy Knöpfer nevű orvos, akinek apja Rudabányán bányászorvos, és hosszú ideig háziorvosunk volt. Ez a fiatalember egy kalábriai kalapot viselt, hosszú vörös tollal, s véres beszédekert tartott.

Szeptemberben, ebben a vidám, élénk városkában is, ami korábban csak ártatlan örömök színtere volt, felállították a nemzetőrséget. A falu szépségei, akikhez hasonlót sem korábban, sem később nem láttam, egy gyönyörűen himzett zászlót adományoztak nekik, amit nagy ünnepség közepette avattak fel. A sógorom megkapta a főhadnagyi rangot. Nevettünk a büszkélkedő tiszten, és megcsodáltuk ezüstgombokkal ellátott atilláját.

Még a komolyabb férfiak is beleérték magukat a katonaszerepbe, és hihetetlen elvakultsággal hitték, hogy céljukat győzelemre vihetik, az osztrák kormányzat segítségével szerveződött az ellenforradalom a román népfelkelők között, akiket egy álruhába öltözött osztrák tiszt tanított meg a fegyverforgatásra. A szeptember számunkra, mit sem sejtő gyerekek számára, egész békésen telt, habár néha elfogott bennünket a honvágy. Az október már érezte az ellenségeskedés kitörésének közeledő jeleit. Fenyegető leveleket találtak, amelyben a város közeli pusztulását jósolták meg. A vaskereskedésekbe a parasztok² felvásárolták a kaszákat, amiket hosszú nyélre erősítettek, s így az félelmetes fegyverré vált.

Kossuth követői kinevették a közeledő veszély minden hasonló je-

lét, míg a bölcsebbek aggódom tekintettek a jövőbe. Házunkban csaknem teljes csend uralkodott. Júlia nővérünk egyre szomorúbb és zárkózottabb lett, a sógor nem fűtyörészett már, csak a kis Jolán és a kis fehér macska bohókás játéka eredményezett néha-néha egy vidám pillanatot.

Október 20-a új eseményeket, s ezzel együtt félelmet és rémületet hozott városunkba. Egy, a parasztok által kifosztott és bántalmazott postás azt a hírt hozta, hogy a Zalatnától csak néhány óra távolságra fekvő Kolozsváron összeütközött egymással a nemzetőrség és a román népfelkelés. A városra lőttek is, és a nemzeti gárdát lefegyverezték. Ez a hír mindenkit ijedséggel és elkeseredéssel töltött el. Tudtuk, hogy csak saját erőnkben bízhatunk, és ez életre-halálra szóló küzdelem lesz. A városka két erős hegy alkotta keskeny völgyben feküdt. A legtöbb kert az erdő széléig húzódott. Ebben az időben lehetetlen lett volna minden házat őrizni, így azokba az erdőből a kerteken keresztül könnyen betörhettek. Így a nagyobb biztonság kedvéért elrendelték a város általános kivilágítását. Ez volt az első világitás, amit vidéki lányként láttam, és ami hihetetlen hatással volt rám. Ezzel kapcsolatos emlékeim egész életemen át végigkísértek, ahányszor valamilyen ünnepélyes alkalommal kivilágították a várost, attól félttem, hogy valamilyen szörnyű dolog fog történni. Az egyetlen kivilágítatlan szoba a testvéremé volt, amin ketten osztoztunk. Sohasem fogom elfelejteni a szörnyű félelem eme első éjszakáját, habár ezt még borzalmasabbak követték. Mindegyikünk félig felöltözve feküdt az ágyban egy csomag értéktárggyal együtt. A szegény, fiatal anya gyermeke mellett egész éjszaka csendesen sírdogált, mialatt férje az őrjáratot vezette.

A kedves nap, ami felkészült az égre, fiatal szívünkből minden félelmet és gondot elűzött; minden csak rossz álomnak tűnt, hogy minket megfélemlítsen. Reményeink azonban szertefoszlottak, mivel világossá váltak az ellenség közeli támadásának jelei. Délután istentiszteletet tartottak, amelynek során az idős pap megáldotta a zászlót, a lakosság a Teremtőhöz fohászodott. Ezután Nemegyei úr, a bá-

nyamérnök tartott beszédet, amelyben az asszonyok és a gyermekek biztonságba helyezésének szükségességét hangsúlyozta, nekik tehát a templomban kell gyülekezniük.

Vacsora után Júlia nővérem a csecsemővel, Vilma és én a templomba költöztünk, hogy ott töltsük az éjszakát. Az a kép, amely ott szemeink előtt tárult fel, hűen megmaradt az emlékezetemben. Alkonyatkor a tágas, gyengén megvilágított templomban asszonyok és gyerekek ültek, álltak, térdeltek valóságos festői csoportokban. A főoltár körül összegyűlt szép fiatal lányok és asszonyok azzal foglalatoskodtak, hogy kötszert készítsenek. Ez volt a legszebb és legvidámabb csoport, ahol néha egy hangos kacaj is felcsendült. A székekben mindkét oldalon zokogó nő és anyák imádkoztak. Lelkesedő asszonyok hazafias beszédeket tartottak.

Néha gárdisták jöttek be, hogy hozzátartozóikat bátorítsák, vagy hogy fiatal lányoknak udvaroljanak. Mi képeztük talán a legcsendesebb csoportot. Hogy tudtam-e aludni, arra már nem emlékszem. Alig hiszem, hogy elkényeztetett gyerekként sokáig elszundikáltam volna ülve a kemény padon. Viszont elevenen emlékszem a kisgyermekre, aki csaknem semmit sem aludt, de nem is sírt; okos, értelmes szemekkel nézett anyjára és kezecskéivel végigsimította annak könnyes szemeit és arcát. Végre elmúlt a hosszú, félelmetes éjszaka, és mivel semmi gyanús dolgot sem vettünk észre, siettünk haza reggelizni. Amikor azonban a szakácsnő elkezdte megteríteni az asztalt, riadót fújtak, ami azt jelentette, hogy a templomba kell mennünk. Bezárták az ajtókat, és hosszú idő telt el, amikor csak zajokat hallottunk; majd a templomajtók hang nélkül kinyíltak, és akkor szomorú kép tárult szemünk elé. A nemzetőrség letette a fegyvert, és megadta magát az ellenségnek. Halálsápadt, kétségbeesett emberek csoportja állt a felvad, gúnyosan nevető, körülbelül ezer főt kitevő oláhokkal szemben, akiknek gyűlölet szikrázott szemeikben. E szörnyű eset bujtogatója és vezetője egy, a művelt réteghez tartozó Dobró nevű hivatalnok; aki

semlegességet színelve egészen az utolsó pillanatig mindkét csoportosulás oldalán állni látszott. De a káröröm sem hiányzott szemeiből.

Nem volt elég időnk, hogy felfogjuk e jelenet súlyosságát, amikor eldőrdült egy lövés az ellenség soraiból, leterítve egy nemzeti gárdistát. Ezt az árulást követte az, aminek következnie kellett. A magyarok önvédelem gyanánt felkapkodták a letett fegyvereiket, és tüzeltek az alattomos ellenségre. Vissza kellett menekülnünk a templomba, zárt ajtók mögül kellett végighallgatnunk a harcot. Fejünk felett a félrevert harangok zúgását, kívülről ágyúdurrogást hallottunk. Őrült, vad rémület fogott el bennünket, az asszonyok hol az egyik, hol a másik ajtónál tolongtak, egymást csaknem agyonnyomva. Mivel minket is magával rántott a tömeg, Júliának óvnia kellett gyermekét, nehogy letiporja a tömeg. Rikoltozást, zokogást, még szitkozódást is lehetett hallani, sok nő el is ájult. Tudtuk mi közeledik: az ellenség be fog nyomulni a templomba, nemsokára fel fogják gyűjtani azt. Tökéletesen lehetett hallani a lángok ropogását és érezni a füstszagot.

Nem tudom megmondani, meddig tartott ez az őrült tülekedés a templom belsejében. Percek vagy talán egy óra is eltelt, míg kinyílt a főkapu, és láthatóvá vált számunkra a lángokban álló város, a véres holttestek által borított tér. A végzetes lövés jeladás volt a város felgyújtására. A gyújtogatás következtében hajléktalanná vált lakosságuknak el kellett határozniuk, mit tegyen a várható fejlemények esetén. Nem maradhattunk a lángtengerben. Az is biztos volt, hogy a jelentős többségben lévő parasztok nem fognak késlekedni a visszatéréssel, hogy ily módon elégíthessék ki rablásszenvedélyüket.

A paplak udvarán gyülekeztünk, amit a lángok még nem értek el; itt döntöttük el, hogy elhagyjuk a várost; talán Kolozsvárig haladunk előre, magunkkal visszük a fegyvereket is, katonai védelem céljából. A radikálisok és a forradalmi lelkületűek számára ez a döntés óriási megalázást jelentett. De nem maradt más lehetőség. Csoportosan vonultunk, mint egy hadsereg. A férfiak vezették a nőket, vagy gyerekeket vittek a karjukon, míg az asszonyok a fegyvereket és az

értéktárgyakkal teli csomagokat cipelték. A sógor nővérünkkel kézen fogva ment, mellettük a lány a gyermekkel, Vilma és én követtük őket, utánunk jött az öreg szolgálja és a hetyke szakácsnő. Az égő házak között való vonulás nem volt veszélytelen, de számunkra, gyerekeknek a templomban eltöltött órák után valóságos élvezetet jelentett. Felhőtlen októberi égbolt kékelte fejünk felett, a levegő kellemes és tiszta volt. Nemsokára az utolsó házat is elhagytuk, és már nem éreztük magunkat veszélyben, amikor váratlan akadály jelentkezett. Az országút egy keskeny részénél, amitől balra egy domb emelkedett, jobbra pedig egy mély völgyben patak folyt, parasztok százai várakoztak, hogy megakadályozzák továbbhaladásunkat. Fegyvereiken kívül nagy kövekkel voltak felszerelve, és mindenkit agyonütéssel fenyegettek, aki folytatni akarta útját. Sokkal nagyobb volt a veszély a városban, amikor a bátor emberek elvesztették lélekjelenlétüket. Az ellenség nagy előnyt élvezett hadállása miatt, és a városka lakóinak nem maradt más, mint megadni magukat; vagy az életre-halálra menő harc vállalása, kiszolgáltatva az asszonyokat és gyerekeket is. Hosszú megbeszélés után, amibe nők is beavatkoztak, végre komoly döntés született. A városiaknak és a parasztoknak is le kellett tenniük a fegyvert, a szekerekre felrakott városiakat Kolozsvárra kell vezetni, viszont átadják (a felkelőknek) az erődítményt.

A nemzetőrök és a románok barátokként és testvérekként egymás mellé ültek, és az osztrák fegyverek védelme alá helyezték magukat.

A csalfa románok barátságában és békességében ugyan senki sem hitt, de mivel ők voltak az erősebbek, további ellenállásra gondolni sem lehetett. A magyarok megint letették a fegyvert, míg az ellenség nevetve tartotta meg sajátjait, és minket, mint a nyáját hajtott maguk előtt. Nyomasztó kételkedés kerítette hatalmába a bátor embereket, az asszonyok keservesen sírtak. Az ellenség ujjongott, kigúnyolt bennünket, fejünk felett lövöldözött, miközben egyre inkább nőtt a fenyegető alakok száma.

Alkonyatkor elértük a Presaka nevű falut. Tudtunkra adták, hogy

az éjszakát a tarlón kell töltenünk. Családonként szállásoltak el bennünket, mint a juhokat, szorosán összezsúfolva a kemény talajon, körülbelül hatszáz főt, beleszámítva a nőket és a gyerekeket is. Halálra rémültem, nyugalmat szerettem volna, és aludni akartam. A parasztok körbevettek bennünket, tábortüzet gyújtottak, pálinkát ittak, kiabáltak, beszédeket tartottak és éltették Ferdinánd császárt. Szemerkelő eső nedvesítette be vékony ruháinkat, és az égő város megvilágította a halálra ítélt emberek tömegét. Azt, hogy a hosszú éjszaka során milyen hajmeresztő események történtek, csak több év múlva adták tudtomra. Erőt vett rajtam az álom, és a szörnyű kiabálást álmomban hallottam, csak akkor ébredtem fel, mikor egy rablási vágytól megszállt ember az arcomba világított.

Szegény Júliának, aki karjában tartotta gyermekét, sokat kellett szenvednie, mivel csecsemőjét batyunak nézték, és el akarták tőle venni. A sógornak elvették az óráját, a pénztárcáját, és lehúzták a csizmáját. Végre hajnalodott, és ez újabb bátorsággal töltötte el a csüggedt lelkeket. Összetört, merev tagokkal hagytuk el kemény táborhelyünket. Útjukat csak a katolikusok folytathatták, az eretnekeknek és az evangélikusoknak itt kellett maradniuk. Mindenki kereszténynek akarta vallani magát, joggal, és az útra tódultak, ahol nagy tumultus keletkezett. Ugyanebben az időben megdöbbentő vérfürdő zajlott le.³

Hosszú nyéllal ellátott kaszákkal hadonásztak, megcélozva az embereket, mint a füvet; puskadurranást, üvöltést, hörgést és sóhajtozást lehetett hallani. Szorosan a férjét átkaroló nővéremhez simultam, aki Vilmát tartotta a kezében. Engem előretoltak, és kaptam egy lándzsaütést a jobb csípőmre, anélkül hogy elestem, és Júlia ruháját engedtem volna. Vilmát két golyó találta el, szemeit rám szegezve a földre rogyott, ezzel egy időben a sógort Júliával együtt egy kaszaütés terítette le. Elvesztettem eszméletemet, még mielőtt a legszörnyűbb dolgot, kis unokahúgom megölését átéltem volna, akit egy lándzsára szúrtak fel. Nem tudom, meddig voltam eszméletlen, mialatt további gyilkosságok történetek. Egy, az anyját kereső lány kiáltozására éb-

redtem fel. Ő a bányarvos felesége volt. Segítőkészen átkaroltam a jajveszékelő asszonyt, amikor egy kegyetlen ember ránk rontott, és leszúrta a kezeim között fekvő nőt. Ugyanakkor kaptam egy ütést a tarkómra, és megint elájultam.

Egy nő hangja térített magamhoz. Nemegyei felesége, a bányász-adminisztrátor özvegye állt előttem, két súlyosan sérült fiával. Kinyitottam a szemeimet, de nem tudtam felkelni, mivel egy magas, súlyos ember holtteste feküdt keresztben a lábaimon. A sértetlenül maradt asszony segítségével egyenesedtem fel, de két vérző sebem miatt alig tudtam állni. Hosszú, dús hajam véres lett, ruháim szétszakadtak, fehér zokniaim vértől voltak megkeményedve. A kétségbeesés adott erőt ahhoz, hogy körülnézzek a véres mezőn, ahol ártatlan emberek százait gyilkolták le kegyetlenül, még ruháiktól és fehérneműiktől is megfosztották őket. A napfényben úgy festettek, mint eldőlt márványszobrok. Szívdermesztő látvány volt. Nem tudtam sírni, a halál volt egyetlen kívánságom. Gyilkosaink elvonultak, hogy a mező közelében levő faluban osztozzanak a rablott holmin. Csak egy magas fekete, hosszú hajú férfi állt a közelünkben, puskájára támaszkodva komoran szemlélt bennünket. „Védj meg bennünket, Isten meg fogja ezt neked fizetni!” – rimánkodott Nemegyciné előtte térdepelve. „Fiaid ezt a mi gyermekeinken fogják megbosszulni” – válaszolt komoran a férfi. „Ó, nézz csak ide – rimánkodott a szegény anya – milyen állapotban vannak a fiaim, és könnyörülj meg rajtunk! Vezess el bennünket valahová, ahol nyugodtan meghalhatunk!” Kövessetek – szolt a férfi – elvezetlek benneteket Metesdre, a pópához, ott jó kezekbe kerültök. A hálás asszony megcsókolta véres kezeit, és elindultunk. . .

A magyar hadsereg sietett a segítségünkre, dobpergést lehetett hallani, és a napfényben kardok fénylettek. Hogy vizionáltam és énekeltem, azt Nemegyeiné csak férjhezmenetelem után mesélte el, aki engem idősebb fiával meglátogatott Brádban. A fiatalabbik belehalt sérüléseibe.

Órákig mentünk patakokon és falvakon keresztül, ahol szénavillá-

val felfegyverzett dühös asszonyok halállal fenyegettek bennünket. Az esti szürkületben érkezünk meg a pap udvarába. A pap, egy szép fekete férfi, barátságosan, de szomorú arccal fogadott bennünket. Öt-hat menekült érkezett az udvarba, köztük az orvos lánya, akinek anyját kezeim között szúrták le. Ő fiatal vőlegényével jött, aki szintén orvos volt. Két napot és három éjszakát töltöttünk el egyetlen szobában, élelmiszer nélkül és reménytelenül. A pap az udvaron aludt. Kemény küzdelmet folytatott a falu lakóival, akik eltávolításunkat követelték. Azzal fenyegették, hogy felgyújtják a házát, és meggyilkolják a családját, de végül is ékesszólásával és nemeslelkűségével meggyőzte őket.⁴

A harmadik éjjel közölte velünk, hogy a következő reggel felfegyverzett férfiak védelme mellett Gyulafehérvárra leszünk átszállítva. Az éhségtől és a vérveszteségtől teljesen kimerülve hallottam ezt a hírt, anélkül, hogy különösebb örömet éreztem volna. Nagyon ködös reggel volt, amikor minket, sebesülteket egy szénával bélelt szekérré raktak fel, amit ökrök húztak. Az egészségesek gyalog mentek. Nagyon lassan haladtunk, mivel a két sérült fiú a kocsi rázkódását nehezen viselte. Én eszméletlenül feküdtem, ezért az út részleteire már nem emlékszem. Az a pillanat azonban felejthetetlen maradt, amikor elértük a kolozsvári várat, és szálltunk a kocsiról, mert ugyanebben az időben hírt kaptam egy Zalatnáról ide menekült hölgytől, hogy halottnak hitt nővérem, Júlia megmenekült.

Holtfáradt voltam, nem tudtam mozogni. Két román bevezetett bennünket az erődítménybe, ott egy gyógyszertárba mentünk, ahol meg kellett mondani nevünket, és az osztrák kormányzattól támogatást kaptunk, ami egy papírgulden (forint) volt. Én nem akartam elfogadni az alamizsnát, a hivatalnok lábához akartam dobni, amikor egy kisasszony megakadályozott ebben, ugyanis elvette azt a kezemből, majd a következőket mondta: „Menj a nővéredhez, a házban fekszik!” Felsegített néhány lépcsőn. Szegény nővérem, egy lándzsautéstől fejsérülést szenvedett, tiszta ágyban feküdt, mellette ült szakácsnője, Kati, aki ugyancsak a fején sérült meg. Fájdalmas volt a vizontlátás.

A vérvesztéségtől és az éhségtől annyira elgyengültem, hogy azonnal ételt kértem. A külsőm szörnyű lehetett, állapotom pedig reménytelen. Egy bőrheverőn ágyaztak meg nekem, és miután farkasétvággal elfogyasztottam a nekem nyújtott ételt, elvesztettem az eszméletemet.

A következő reggelen a várkapitány azt az utasítást adta, hogy a nap folyamán minden menekültnek és sérültnek el kell hagynia a várat, ami akkoriban annyit jelentett, hogy védelem nélkül a biztos halál vár ránk. A sérülteknek felvételüket kellett kérniük a városi kórházba, ami szintén azt jelentette, hogy egy szalmazsákon a földön fekve, ápolás és segítség nélkül vár ránk a halál. A berendezetlen kórházak telve voltak, férfiak és nők feküdtek egymás mellett vegyesen, orvosi segítség és ápolás nélkül. Velünk együtt lakott ugyanabban a házban egy hölgy, akinek férjét, egy bányatanácsost, szintén meggyilkolták. Ő a városban élő rokonaitól próbált segítséget kérni. Engem ágylepedő segítségével egy szalmával bélelt kocsira helyeztek. Ruhátlan voltam, csak lenge ingecske volt rajtam, egy vékony takaróval takartak be. Ilyen körülmények között ez az utazás, ezen a hűvös októberi reggelen, az életembe kerülhetett volna.

Júliát és Katit egy sebész látta el szakszerűen, így ők könnyebben megkockáztathatták a rövid utat. Amilyen szimpatikusnak és elegánsnak tűnt az erődítmény, épp olyan szegény volt a város, Gyulafehérvár, ami a román hadsereg kezében volt.

Az egyik legszegényebb ház előtt álltunk meg. Nesselfeldné nemes védelmezőnk belépett az udvarba, egy pár szót váltott a háziúrral, egy László nevű magyar ügyvéddel, akinek öt gyönyörű gyermeke volt, de csekély tulajdonnal rendelkezett. Ennek ellenére készségesen fogadott bennünket. Kocsinkat csakhamar körbeállta a család. Kezeiket nyújtogatták felénk. Sírva üdvözöltek bennünket, mintha régóta várt vendégek lennénk. Engem a tiszteletet érdemlő idős nagymama ágyába fektettek. Júliának már nem volt láza, így nappal már nem kellett ágyban lennie, szegény Kati egy szalmazsákon feküdt a földön. Biztonságban éreztük magunkat ennél a szeretetreméltó családnál, külö-

nösen miután egy nagyon ügyes katonaoorvos megvizsgált bennünket. Szerinte sebeink veszélytelenek voltak. Ennek a kedves embernek, aki felépülésemig kezelte, sokat köszönhetek. Az első héten kimondhatatlanul szenvedtem, mivel ápolatlan sebem tele volt burjánzással, amit lápisszal és meszes vízzel kellett eltávolítani. Hamar elfelejtettem a pokoli fájdalmat, ha ez a nagyszerű ember, több gyermek édesapja, saját gyermekeiről, vagy vidám történeteket mesélt. Szép könyveket is hozott nekem, amikbe órákig el tudtam mélyülni. Foglalkoztatásom céljából a jó orvos kitalálta, hogy a sebemhez szükséges kötszert magam tépdessem.

Júlia fejsérülése lassan gyógyult, és heves fájdalmakat is okozott neki. Ehhez társult a gyász a férj és a gyermek elvesztése miatt, akik olyan szörnyű módon haltak meg. A felfegyverzett parasztok naponta ijesztegettek és nyugtalanítottak bennünket. Sőt még éjjel is jöttek, hogy kifosszák a szegény családot, a jóságos háziakat. Élelmiszert akartak, később valami más ürüggyel jöttek. Ha az előszoba üvegajtáján keresztül ezeket a veszélyes alakokat megláttam, görcsölni kezdtem, és halálfélelem lett úrrá rajtam. A László családnál való tartózkodásunk harmadnapján egy főhadnagy érkezett – aki pár évvel ezelőtt tette tiszteletét házunkban –, s felajánlotta szolgálatait. Háziurunk felkérte őt őrszemnek, aki elhárítja a parasztok támadásait. Csak egy pár napig tartózkodott nálunk, mert néhány napon belül áthelyezték. Búcsúlátogatásakor felolvasta apám levelét, amelyben tanácsolta, milyen módon kell eljutnia hozzánk, anélkül, hogy életét kockára tenné. Feljegyeztem eddigi élményeinket, anélkül hogy Júlia megmenekülését megemlítettem volna. Első elájulásom előtt nővéremet láttam, ahogy a szörnyű mérsárlás alatt átöleli a férjét, és amint egy lándzsautéstől elesik. Ő is hosszú időn keresztül eszméletlen volt, amíg a szakácsnője, Kati rá nem talált, s felfedezte, hogy úrnője még él. Addig rázta, amíg a mély ájulásból magához tért, de nem akarta elhagyni a férjét, mellette akart meghalni.

Ismerősök, akik csodálatos módon megmenekültek a lándzsacsá-

pástól és a golyóktól, rábeszéltek szegény sebesült nővéremet, hogy csatlakozzon hozzájuk. Ugyanebben az időben megjelent a katonaság és közölték velük, hogy védelmükbe veszik az egész társaságot. Így került Júlia még a katasztrófa napján Gyulafehérvárra, egy Schlanck nevű gyógyszerész házába, ahol jó kezekbe jutott, és orvosi ellátást is kapott; míg én ezt a jótékonyságot csak négy nappal később élvezhettem. Rejtély számomra, hogyan tudtam elviselni gyenge felépítem ellenére ezeket a borzalmas történéseket, vérvesztéseget, éhezést és a lelki megrázkódtatást.

A történeteknek rám nézve az volt a következménye, hogy heteken keresztül éjszaka félelemérzetem volt, valósággal őrjöngtem. A harmadik hetet töltöttük László úr vendégszerető házában, amikor apánk meglátogatott bennünket. A viszontlátás leírhatatlanul megrázó volt. Mikor megpillantott, megtántorodott és hangosan felzokogott; aztán Júliát a karjaiba vette, és vigasztalta, amennyire ez lehetséges volt a nagy veszteség után, amit a szegény fiatalasszonynak át kellett élnie.

Amikor a szomorú látogatás első érzelmi rohama elmúlt, apám elmesélte élményeit: a nagy veszély-ellenére, ami őt, mint sok jobbágy egykori gazdáját fenyegette, nem tudta rávenni a lelkét, hogy elhagyja birtokát. Csak amikor magyar nemzetiségű szolgálói tanácsolták neki a menekülést, egy kis bőrönddel és beteg mostohaanyánkkal elhagyta a házat, mindent a szolgálóknak hagyva hátra. A Turkó nevű öreg lovon lovagolt, anyánk egy matracon feküdt a szekéren, így utaztak a rossz úton Rudába, a bányaműhöz, mialatt lent a völgyben tízezer felfegyverzett paraszt vonult be a faluba. Anyánkat Boicában, egy bányahivatalnoknál szállásolta el; majd apánk több felfegyverzett, leginkább német (személy) kíséretében, titkos utakon a legközelebbi katonai álmáshelyre lovagolt.

Azalatt a parasztok kirabolták házunkat, bántalmazták az intézőt, elhajtották a jószágokat, és megitták a drága bort. A négyesfogatot apánk már korábban agyonlövötte, nehogy az az ellenség kezébe kerüljön. Mostohaanyánkat álruhában maga után hívatta Dévára, és

nemsokára megkapta Raffelsberg főhadnagy levelét, aki közölte vele, hogy mi történt velünk, és azt tanácsolta neki, hogy abban az esetben ha Gyulafehérvárra akar jönni, csatlakozzon egy katonai szállítmányhoz.

A viszontlátás örömét nem sokáig élvezhettük zavartalanul, mert ahogy a parasztok észrevették, hogy egy idegen férfi tartózkodik a házban, csapatostul jöttek, hogy apánkat zaklassák. Később pénzt követeltek, majd apánkat egyik vezérükhöz kísérték.

Napokon át reszkettünk életéért, sírógörcs lett úrrá rajtam, ahányszor csak megpillantottam egy parasztot. Júlia nővérem kérésére, és miután mostohaanyánk is megérkezett, apám amellet döntött, hogy levelet ír báró Puchner tartományi parancsnoknak,⁵ akit személyesen is ismert, hogy védelmet kérjen számunkra. A válasz postafordultával a következő formában érkezett: sajnálatát, együttérzését fejezte ki a családunkat ért veszteség miatt, biztosította apánkat szimpátiájáról és jóakarataról, és ami a lényeg volt, védelmet ígért neki. Ugyanebben az időben a várparancsnok azt az utasítást kapta, hogy apám akárhol is tartózkodik a családjával, védelmezni kell őket a hadsereg erőszakoskodásaitól. Apám báró Puchner levelével mutatkozott be a váruránál, de azt a nyers, barátságtalan választ kapta, hogy a távoból semmit sem tud érte tenni. Be kellett költöznünk a várba. Egy román nemzetiségű gimnáziumi tanárnál szállásoltak el bennünket, egy két szobából álló lakásban. Nehéz szívvel, könnyeket hullatva hagytuk el szerető, önfeláldozó gazdáinkat. Beköltöztünk hát a komor várba, ahová az utat szalmazsákon fekvé tettem meg. A szállás, az ellátás egészen jó volt, de a házigazdánk – ez az ellenséges férfi, aki nem bízott meg bennünk –, és alattomos házvezetőnője is megkeserítette itt tartózkodásunkat. Ezenkívül még a zord tél és a hideg miatt is sokat szenvedtünk. Mostohaanyánk állandóan betegeskedett. Én is nehezen tudtam pihenni és csak kilenc heti fekvés után hagytam el az ágyat. Ahogy ilyen hosszú idő múlva megint fel tudtam állni, sajátságos érzésem volt, örültem is, de búslakodtam is. A kilenc hét alatt sokat

nőttem, de nagyon le is fogytam: és mivel az otthon nagy sietséggel fabrikált ruhák nem álltak jól, megjelenésem kevésbé volt előnyös.

Nővérem, akinek mély fejsérülése is begyógyult már, nagyon szenvedett, állandóan szomorú volt. A várban találtunk néhány magyar családot, akikkel beszélgethettünk, de ennek nem volt szabad gyakran megtörténnie, nehogy meggyanúsíthassanak bennünket esetleges összeesküvéssel.

Az egyik egy postamester családja volt, akinek tizenhat éves fia, és egy korombeli lánya volt. A lány egészen jól zongorázott, és énekelni is szeretett. Gyakran ellátogattam ebbe a házba, ahol megtaláltam elveszített gyermekkoromat. A kegyetlen téltől leginkább a magyar lakosság szenvedett. A virágzó Nagyenyed városát, aminek egy gimnáziuma is volt, a földdel tették egyenlővé. A fiúkat a magyar táborba vitték, csak az asszonyok, gyerekek, aggastyánok és a pap maradhatott otthon. Zalatnához hasonlóan ezt a várost is felégették, amit pedig nem tudtak elhurcolni, azt a lángok közé vagy a kútba vetették. A szegény özvegyek és a gyerekek a hidegtől meggémberedve érkeztek. Hajmeresztő híreket meséltek titokban és halkán, egy nap sem múlt el anélkül, hogy az elfogott honvédeket láncra verve el ne vezették volna ablakaink alatt.

Néhány ismerős bölintott nekünk, amikor a várfalon sétálgattunk. A kazamatákból szomorú dalokat hallottunk felcsendülni. Fiatal, érzékeny lelkemre ezek a jelenetek mély és maradandó hatást gyakoroltak, és növelték hazaszeretetemet.

Mint minden magyart, bennünket is szigorú megfigyelés alatt tartottak. Szerencsére az új várkapitány humánus, kedves férfi volt. A hivatalnokok között akadt néhány ismerős, akik korábban házunkban is megfordultak. Így helyzetünk sokkal kedvezőbb volt, mint más magyaroké. Ennek ellenére varrnunk kellett, amely munkában Júlia finom ujjai kisebesedtek. Cs. százados, egy horvát nemzetiségű férfi, aki Juliát már évekkel ezelőtt tisztelte, és akit lesújtott szerencsétlensége, felszabadított bennünket e feladat alól.

Húsvétkor egy meglepő, számunkra félig örvendetes, félig szomorú hír érkezett. Eszerint a forradalmi hadsereg egyre közeledett, és állítólag a Maros túloldalán emelkedő szőlőhegyekben táborüzeket láttak. Ez egy enyhe tavaszi nap volt, nyitott ablaknál étkeztünk. Az izgalmtól alig tudtam enni, a többiek is csendben ültek, mint általában étkezésnél, csak a házigazda sopánkodott állandóan a közelgő veszély miatt, és gonosz pillantásokat vetett ránk. A veszély ránk nézve sem volt csekély, mert a hosszú ostrom során nem csak éhségnek és betegségnek voltunk kitéve, az erődítmény megszállása során mi is kiszolgáltatottak voltunk annak ellenére, hogy a táborban ismerték az erődítményben tartózkodó magyarok nevét, így a miénket is. De aki a korpa közé keveredik, megeszik a disznók! Egy ellenséges város elfoglalásánál az ember nem választhatja meg a névjegyét. Mindezen kilátások ellenére a tavasz kibontakozását éreztem a szívemben, és egy félig felcserepedett lány túlzó fantáziájával láttam, amint kiszabadítóink örömmel üdvözölnek, és győzedelmesen elvezetnek bennünket. Láttam apámat és szép nővéremet, aki szerencsétlenségében egy madonnához hasonlított.

Szerény személyemmel nem tudtam mit kezdeni, egyetlen szerep sem illett hozzám. Jeanne d'Arc-nak még túl kicsi voltam, egy hazáját szolgáló markotányosnő szerepével ellenkezett arisztokrata mivoltom. Hogy hasznossá tegyem magam, hazafias dalokat akartam költeni. Keserű könnyeket hullattam amiatt, hogy kislány vagyok és nem fiatalember. Kiszaladtam a még sivárnak látszó kertbe, és hazafias dalokat énekeltem a verebeknek, a galamboknak; szavaltam Petőfitől, az akkor ünnepelt magyar költőtől. De amikor a várfalon eldőrdült 24 ágyú, szánalmasan összezsugorodott lelkesedésem, és leírhatatlan rémület gyengítette idegrendszeremet. Az osztrákok nap mint nap lőték a magyar tábor, hogy felgyújtsák, de sikertelenül és az ellenfél válasza nélkül. Bem tábornoknak, az erdélyi hadsereg parancsnokának máshol volt dolga, és ezen hős nélkül az ostromlók nem vállalták az erőd megrohanását. Házigazdánk az ágyak kivételével szobáink-

ból a pincébe hordta a bútorokat. Ha éjnek évadján megkezdődik az ágyúzás, és én tagjaimban remegve sírva ébredtem álmomból, apám karjaiban levitt a pincébe, ahol a fegyverek dörgését kevésbé lehetett hallani. Ez egypár hétig eltartott, és idegesített bennünket. Hőn óhajtottuk a döntést, ha az még rosszabbnak tűnt is. Nem kellett már sokáig várni rá. Egy szép áprilisi napon, amikor álmodozóan a nyitott ablaknál álltam, egy katona futott végig az utcán, és ezt kiabálta: „Most kezdődik!”

Nem sokkal ezután egy bomba süvített el a levegőben hazatérő apám feje felett. A helyőrség katonái banketten voltak, és szalvétával a nyakukban szaladtak ki halálsápadtan az utcára. Nagy volt ám a zűrzavar! Apám megragadta a kezemet, és magával vitt a pincébe, amelynek csapóajtóval zárható kijárata a kertben volt. Még a lépcsőnél voltunk, amikor egy bomba csapódott be a kertbe, és borzasztó dörej közepette felrobbant. Nem sérültünk meg, de az ijedség következtében térdre rogytam, és úgy kellett levinni a pincébe. Nemsokára mindannyian összegyűltünk ott, nem csak a háziak, néhány szomszéd is, akiknek nem volt pincéjük; többek között Fogarasi postamester családja, és az asszony testvére Bíró nevű férjével együtt, aki tiszteletreméltó, kifogástalan jellemű ember volt. A postamester fia ágyújánál állt a várfalon, és Bíróék szép leánya is a várfalak alatt harcolt honfitársai oldalán. A férfiak vödörökben vizet hoztak, hogy tűz esetén elolthassák a lépcsőt. Ez egy szörnyű, felejthetetlen éjszaka volt, amit hasonló követett. A ház falai és a föld megremegett a nehéz fegyverek dörgése miatt, közben-közben gránátok és bombák süvítettek. Lázasan feküdtem mostohaanyám karjaiban. A két ifjú harcos anyja imádkozott és sírt: az osztrák győzelemért rimánkodott (az egyik), a másik védelemért a fia számára. Pirkadatkor végre elhallgattak az ágyúk. A férfiak elhagyták rejtekhelyüket, és nemsokára azzal a hírrel tértek vissza, hogy az ostromlók követe fegyverszünetet ajánlott fel, amivel az osztrákok teljesen egyetértettek. (Később) Bemnek fel kellett adnia

a várat – amit könnyűszerrel elfoglalt –, hogy az ország más fontos pontját védhesse.

Nyugodtabb napok következtek, amikor egy kicsit pihentünk, de a nyugalom csak rövid ideig tartott. Egy napon a kémekek egyike – akik az ostromlók könnyelműségének következtében akadálytalanul űzheték mesterségüket – azt a hírt hozta, hogy apámat a magyar kormány árulónak nyilvánította, és javait elkobozzák. Ez a hír apámat annyira felidegesítette, hogy úgy döntött, elhagyja a várat, és fellebbez honfitársai eljárása ellen. Minden figyelmeztetést figyelmen kívül hagyva sietett a várkapitányhoz, Augustin báróhoz,⁶ aki apám kéréséről értesülve kétségek közé került: „Hogyan tudná Ön elhagyni az ostromlott várat? Milyen lehetetlen dolgot követel tőlem? Lelövik az ellenséges táborban vagy legalábbis letartóztatják!” „Itt hagyom a feleségem és a gyermekeimet, parancsnok úr, és szavamat adom, mint nemes, hogy sohasem fogom elfelejteni azt, amivel tartozunk Önnek!” Apám kapott egy kísérőlevelet, és a következő napon a várárkon keresztül elhagyta az erődöt. Néhány nap múlva megérkezett Cs. százados apánk levelével, amelyben felszólított bennünket, hogy kövessük őt. Ez volt ám a leírhatatlan boldogság! Ki a szabadba honfitársainkhoz, el a szörnyű fegyverektől, ki a csodálatos világba! Mennyire dobogott a szívem ettől a gondolattól! Persze ezt az örömet keserű elő- és utójáték követte.

Amikor körülzárták az erődöt, apám a biztonság kedvéért elásott a pincében 600 dukátot, amit hetek óta az övünkbe varrva magunknál tartottunk. Ezt elő kellett vennünk, és mivel apámnak én segédkeztem az elásásnál, nekem kellett most kiásnom azt. Elutazásunk előtti este lementünk mostohaanyánkkal a pincébe, és ásni kezdtünk az általam megjelölt helyen, de hiába, a dukátok csak nem akartak előkerülni. Egy másik helyen próbálkoztunk, de ott sem találtunk semmit. Végül is a robosztus termetű szakácsnőt, Katit is beavattuk a dologba. Ő is dolgozott, turkált, de mindhiába. Szemrehányásokat tettek megbízhatatlanságom miatt, butának, haszontalannak neveztek, még Kati is szidott. Egész éjjel nem tudtam aludni a félelemtől. Féltem apám

haragjától, ha a dukátok nélkül térünk haza. A következő reggelen mostohaanyám bejelentette az esetet a házigazdánknak. Ez az alattomos ember sem tudott mást mondani, mint „Roza egy ügyetlen, feledékeny lány.”

Mostohaanyánk kétségbeesésében Bíró úrhoz fordult, aki az imént említett postamester vője volt. Ő azt tanácsolta, hogy katonákkal ásassuk fel az egész pincét, és az esetleg előkerülő pénzt adjuk át megőrzésre a várkapitánynak. Ő azt nyilatkozta, hogy hajlandó gondoskodni a dologról.

El kellett mennünk, a szekér már órák óta várt ránk. Dél felé járt az idő, amikor elhagytuk a várat Cs. százados kíséretében, aki szeke-rünk mellett lovagolt. Az alsóvárosban étkeztünk hű barátainknál, a László családnál, akik korábban hetekig szeretetteljesen megvendégeltek és ápoltak bennünket. Délután a magyar táborba mentünk a Marospartosra, ahol apa várt ránk. Két lovasőrszem állta el utunkat. Azt a nyers kérdést tették fel, hogy honnan jövünk, s hová tartunk. Aztán megkérdezték a kocsist, hogy Müllernek hívják-e, amikor ő helyeselt, kémnek és gazembernek nevezték, akit fel kellene akasztani. Ránk, nőkre is mérges pillantásokat vetettek, amíg végre megérkeztünk a helyi parancsnokhoz, ahol apa várt ránk. A szerencsétlen Müller, egy álhúsos határőr, akinél töltényeket és kompromittáló iratokat találtak, térdre esett előttünk és segítségünket kérte. Sajnos apa semmit sem tudott tenni érte, másnap reggel agyonlőtték. A tisztek részéről – akik nekünk őt ajánlották vezetőnek – ez nem bizonyult elfogadható előrelátásnak. Szigorú megfigyelés alatt tartottak bennünket, de ha a fiatal parancsnok nem apám egyik barátjának fia lett volna, ki tudja, mi mindent kellett volna még átélnünk. Amikor apám meghallotta a dukátokról szóló történetet, mérgében dühösen felugrott, és valószínű felpofoz mindenki szeme láttára, ha (mostoha)anyám nem avatkozott volna közbe. Nagyon felizgatta magát, prédikációkat tartott. Apám nem akarta elhagyni a tábor, amíg Bíró úrtól nem kap híreket. Egy kisasszony (nemsokára) egy papírdarabkát hozott, amelyben Bíró úr

tudatta velünk, hogy az elveszettnek hitt dukátokat papírba csomagolva megtalálták a frissen feltúrt földben, és azt a helyi parancsnok átvette. Megmentettem becsületedet.

Nyugodtan folytathattuk utunkat Kolozsvárra, ahol Baranyay nagybácsinál, anyánk testvérénél kellett laknunk.

Kolozsvár, Erdély egyik legszebb városa, és jelenlegi fővárosa, nagyszerű férfiak és kéjenc nők gyülekezőhelye volt. A mágnások székhelye, ahogy én azt földrajzból tanultam. A város szabályszerűen épített, széles, egyenes utcáival, szép, leginkább emeletes házaival – amelyek most magyar nemzeti színű zászlókkal voltak feldíszítve – valamint a lakosság és a sok katona imponáló és vidám hatást tettek ránk. Annál kevésbé tetszett rokonaink otthona. A nagybácsi egy nagyon elegáns férfi, elhunyt édesanyánk hasonmása, barátságatlansága miatt nem volt szimpatikus számomra. Felesége, egy gömbölyded asszony rendkívül nagy, kék szemeivel nem kevésbé volt feltűnő. Szívtelenség és gőg sugárzott személyiségéből, csaknem ellenszenvesen bánt velem. Egyszer azt a kijelentést tette, hogy csakugyan örökös szegény lenne, ha Vilmát, akit mostohaanyánk szeretetreméltó gyermeknek nevezett, tényleg megölték volna. Rám vetett pillantását azonnal megértettem. Nekem kellett volna testvérem helyett meghalni! Ez a durvaság rendkívül felháborított, úgyhogy könnybe lábadtak a szemeim. Az elégtétel azonban nem maradt el, még ha évekkel később következett is be, levél formájában, amiben a felnőtt lánynak a következőket írta: „Júlia nővéred levelei mindig megörvendeztetnek, de a tied élvezetet jelentenek számomra, és mindig büszke vagyok arra, hogy a nagynénéd lehettek!”

A három Kolozsváron töltött hét valószínű nagyon szép lett volna, ha ezt az időt nem a rokonoknál kellett volna eltölteni. A forradalmi hadsereg nagy győzelmeket aratott, legfőképpen a budai vár bevétele Görgey által. A várost ünnepélyesen kivilágították, a lakosok fákllyával a kezükben az utcára vonultak. Az asszonyok is csatlakoztak hozzájuk.

Néhány erkély előtt meg kellett állnunk, és beszédekert hallgatnunk, amikből az állandó éljenzés miatt egy szót sem lehetett érteni.

A legenda vége

Apa nemsokára elhagyott bennünket, hogy Marosvásárhelyen, ahol legjobb barátja, Toldalagi gróf élt,⁷ hosszabb időre szállást szerezzen nekünk. Május végén jött értünk, hogy elhozzon bennünket. Júlia már egy-két nappal korábban elutazott egy hölgy kíséretében. Nyári hőségben utaztunk, ami Erdély ezen részén már nagyon korán be szokott köszönteni. Katonai fedezetet is igénybe kellett vennünk két honvéd személyében, hogy megvédjenek bennünket a románok esetleges rajtaütésétől. Az új rendeltetési helyünkre való költözés egyáltalán nem tetszett. Kolozsvár sokkal szebb volt, mint ez a piszkos város a sok cigánnyal és a széles, rosszul kövezett utcákkal.

Hogy nézett ki a lakásunk először! Úr Isten! Annak ellenére, hogy egy előkelő arisztokrata-házban volt a szállásunk, az csaknem teljesen üres volt, csak a legnagyobb szobában – amelynek egy hálófülkéje is volt – állt egy asztal, egypár székkal, és három szalmazsákkal a földön. Az első éjszaka – Júlia kivételével, akit egy grófi családnál szállásoltak el – megszámlálhatatlan egér vett körül bennünket, mintha ellenséges táborban lettünk volna. A következő napon a gróf küldött nekünk néhány régi bútort, amivel a nagyszobát ideiglenesen be tudtuk rendezni. A többi szoba üresen, az egerek rendelkezésére bocsátva maradt.

Eljött a nagy pillanat, amire szívdobogással gondoltam, a Toldalagi grófnővel való találkozás, akit még nem ismertem, aki több éven keresztül Júlia anyját helyettesítette, és akiről hozzátartozói nagy tisztelettel beszéltek. A sötét hajú és szemű, finom vonásokkal rendelkező hölgy barátságosan fogadott bennünket, de amikor megcsókoltam a kezét, csodálkozva nézett rám: „Ez a kislány talán az egykor oly helyes Roza? Istenem gyermekem, mennyire megcsúnyultál!” Rettentően megrémültem, és könnybe lábadt szemmel odébb álltam,

mint egy megvert kutya. Keserű csalódás volt számomra, hogy ezeket a szavakat egy olyan hölgy szájából kellett hallanom, aki képzeletemben egy magasabb szintű lényként lebegett. „De anya!” – szólt a fiatal gróf, Viktor, egy húszéves kedves fiatalember, aki egy kicsit sántított. – „Hogy fogadhatsz így egy szegény gyermeket? Gyere csak – szólt hozzám – ismerkedjünk meg egymással.”

Visszahúzódtam egy ablakfülkébe, és bátortalanul, még mindig sírós szemekkel néztem körül közvetlen környezetemben, ahol három nagyon kedves, fiatal hölgy volt, ők voltak a grófi család leányai. A legidősebbet Fannynak hívták, aki középtermetű, sovány, szőke hajú leány volt, nagyon arisztokratikus jellemmel. Adele, a második leány csaknem fél fejjel volt magasabb nővérénél, csak 17 éves volt, de aki-nek a szépsége elvakított. Egy kanapén ült, hátradöntve rövid, világosbarna, göndör hajú fejét. A finom előkelő arc színe rózsához hasonlított, két arany szemével mustrált engem, míg rózsabimbóhoz hasonló ajkai együttérzően nevettek. Nem akartam, hogy tovább szemléljenek, és a legfiatalabb grófkisasszonyt, aki egyébként névrokonom volt, és korban is legközelebb állt hozzám, futó pillantásra sem méltattam. Ő sem mutatott érdeklődést irántam. Ez a kapcsolat az évek során egyáltalán nem változott, még akkor sem, amikor már én is ezekben a körökben forogtam, és amikor már a grófnő is kedvesebb volt hozzám. Nem kevés gyötrelmet kellett az étkezésnél eltűrnöm. A Puck nevű dog, Adele egyik kedvence, leült mellém, és állandóan piszkált a mancsával, és a legjobb falatokat elhappolta előlem. Rettentően féltem ettől az állattól, az arisztokrata társaság sokat is derült ezen.

Egy szép, fekete báró, aki velem szemben ült, pofákat vágott, amin önkéntelenül is annyira kellett nevetnem, hogy ennél az estebédnél szinte meg sem kóstoltam a finom ételeket. Egyébként mélyen megbántva és szerencsétlennek éreztem magam a bánásmód miatt. Apámnak is már elege volt a tréfából, mert nagyon komor lett. Csak a nővérem érezte magát elemében ebben a környezetben, és jókedvűen nevetett. Ő később minden délutánt és estét ebben a házban töltött.

Az első rossz benyomásom hamar elmúlt, mihelyt felismertem, milyen jókedvűek a család nőtagjai. Az idős gróf tulajdonképpen még a legjobb korban volt, de könnyelmű, felelőtlen ember, akinek semmi sem volt szent. Szenvedélyes játékos volt, aki vagyonát eltékozolta, és családját nélkülözésnek tette ki. Ennek ellenére komoly apám úgy szerette őt, mint tulajdon öccsét, és – családunk jólétekor – állandóan gondoskodott róla. A hölgyek és a romlatlan fiatal gróf, köszönettel fogadták ezt el, és tisztelték őt, mint egy jó nagybácsit. A szegény apa 53 éves kora ellenére megtört ember volt, szinte aggastyán. Nagyon nyomasztotta gyermekeinek, vagyonának elvesztése, és az, hogy házunk az új épületekkel együtt leégett.

Szinte semmi jövedelmünk sem volt, abból a készpénzből éltünk, amit apám magához vett, amikor elhagytuk a házat. Sem fehérneműnk, sem ruháink nem voltak a legszükségesebbeken kívül, amire apám (különben) sem szívesen adott pénzt. Otthon a lehető legjobban kellett takarékoskodnunk.

Annak ellenére, hogy volt egy jó szakácsnőnk Kati személyében, az ebédet étteremből hozattuk; habár az finom volt, de mindnyájunknak nem volt elég. Krónikus éhségben szenvedtem, és rendkívüli mennyiségű kenyeret pusztítottam el. — —

A magyar kormányzat apámat Abrudbánya kormányzójává nevezte ki, amit apám nem utasíthatott vissza, hogy szégyenbe ne hozza magát. Így egy nap apánk Kati kíséretében útra kelt, akinek útközben is kellett főznie, mivel az útközben talált éttermek le voltak rombolva. Féltettük és aggódtunk értük.

Nem találtunk szolgálot; nem lehetett egyáltalán szerezni, mivel asszonyoknak a táborban volt elfoglaltságuk. Így minden házimunkát magunknak kellett elvégezni, Júlia kivételével, aki beteg kézzel a grófi családban nem tevékenykedhetett. Nekem kellett elvégezni a legkellemetlenebb dolgokat, amiket kezdetben sírva csináltam meg. Nem voltam hozzászokva a munkához, csak ahhoz, hogy kiszolgáljanak, így ezek a körülmények annyira megaláztak, hogy még arra sem érdeme-

sítettem magam, hogy megjelenjek a grófnő szalonjában. Szégyelltem magunkat szegényes voltunk miatt, amiről mostohaanyánk – egyebek között – a grófnővel többet közölt, mint amennyi szükséges lett volna. Fiatalságomnak ez a szakasza szerencsére nem tartott sokáig, mert apánk rövid távollét után hazatért.

Abrudbányát, a virágzó várost feldúlták és felégették, hasonló volt a sorsa Zalatnához és Enyedéhez. A lakosok közül is százakat gyilkoltak meg.

Apám hazatérése miatt érzett öröm csakhamar bánattá változott, amikor megtudtuk a valódi okot. Apám betegen érkezett haza, és néhány hétig ágyban kellett maradnia, mialatt én az életéért aggódtam, és nagyon aggasztó napokat éltem át.

A magyar hadsereget, amelynek néhány erőd kivételével (szinte egész) Erdély a kezében volt, felőrölte a nélkülözés és a kimerülés. Ez azt jelentette, hogy az oroszok osztrák szövetségesként átlépték a határt. Mindez rányomta bélyegét hangulatunkra, ezen kívül még a kolera is kitört, és akit az először elkapott, az alig felépült apám volt. Állapota szerencsére nem volt aggasztó, csak gyengeség miatt kellett néhány napig ágyban maradnia. Egy nap, augusztus végén – szeptember elején, egész délután ágyúzást hallottunk.⁸

Valószínű Szászrégennél ütközött meg az orosz és a magyar hadsereg. Délben megszűnt a zaj, és a menekültek azt a hírt hozták, hogy a magyarok vereséget szenvedtek, az oroszok egyre inkább közelednek. Júlia a grófi családdal az ő birtokukra menekült, ami a főút mellett feküdt és Koronkának hívták. Lábadozó apám nagyon izgatott volt. Szakácsnőnk egy lovtárban bújt el, mostohaanyánk holtsápadtan ide-oda futkosott. Én a nyitott ablaknál reszkettem a félelemtől, és kémleltem a kihalt utcát. Miután órákkal ezelőtt a hadsereg elhagyta a várost, nyomasztó nyugalom és csend uralkodott a más-kor hangos utcákban. Apám szunyókált, anyám kiment a szobából. Lódobogást hallottam, és láttam, hogy Szászrégen irányából lovasok bukkantak fel. „Itt vannak az oroszok!” Apám erre a kiáltásra ébredt

fel. „Úgy gondolom, már jönnek” – szoltam remegve. Idegen prémsapkás alakok érkeztek, hosszú lándzsával, karddal a fogaik közt és pisztollyal a kezükben közeledtek a házhoz, és amint megpillantották apámat kék színű, ezüsttel hímzett hálósapkájában, leugrottak lovairól és a ház felé igyekeztek. Leírhatatlan volt a rémületünk. Apa visszafeküdt ágyába, anyám kinyitotta az ajtót, és én szegény 14 éves lány a katonák elé mentem, kezemet nyújtottam nekik, és románul szólítottam meg őket. Sietve apámhoz léptek, megnézték, és amikor elmagyaráztam, hogy beteg, gyorsan eltávoztak, megsimogatták arcomat. A ház előtt egy altiszt várta, és szidta meg őket, mert szigorúan tilos volt a házakba való behatolás. A félelemtől hirtelen elfelejttem, hogy lázas vagyok, ehelyett fáradtságot éreztem. A nagy izgalom ébren tartott, és amikor késő éjjel az orosz hadsereg bevonult, szüleimmel az ablakban álltunk. Impozáns és ugyanakkor félelmetes pillanat volt látni ezt a hatalmas hadsereget, amint csaknem nesztelenül érkezik. A házak ajtajai zárva voltak, egyetlen ablakban sem lehetett világosságot látni. Növekvő hold vándorolt a felhők között, aminek fénye rövid időre megvilágította a kabátba burkolózott gyalogság sisakjait és kardjait, valamint az ágyúcsöveket, amik aranyhoz hasonlóan csillogtak. Órák hosszat tartott az ellenség kísérteties csendben, feltűnés nélkül történő bevonulása. Olyan volt ez, mint egy rossz álom, remélve, hogy valamelyik pillanatban majd felébredek. Az oroszok a városon kívül fekvő táborukba költöztek, csak a vezérkart szállásolták el arisztokrata házaknál. Apám, aki az ellenség bevonulása alatt az ablakban könyökölt, a következő jelentős szavakat mondta: „Nem voltam barátja a forradalomnak, mert előre láttam szomorú kimenetelét, de most, mióta ezeket a hatalmas katonai csapatokat láttam, büszke vagyok, hogy magyarnak születtem, mert ahhoz, hogy ezt a hadsereget akár csak egy óráig feltartóztassák, hősiességre van szükség.”

A következő reggelen bevonult a lovasság. Ez volt ám a csodás pillanat! Az egyik zászlóalj szürke lovakon jött be. A legtöbb lengyel volt, nem valami szép, de sovány legények.

Ugyanezen nap estéjén tifuszos lettem, egész héten át önkívületben voltam. Ez idő alatt csak egy világos pillanat maradt meg emlékezetemben. Az ágy végénél három osztrák katonát láttam, akik szitkozódtak és puskatussal ütötték a földet. Nálunk szállásolták el őket. Apám Toldalagi grófhhoz sietett, akinél egy ezredes lakott. Laitha báró végül is megszabadított bennünket a három fickótól. Lábadozásom néhány hétig tartott, ez idő alatt úgy tűnt, elfelejtettem nyelvünket, mert nem válaszoltam egyetlen nekem feltett kérdésre sem, csak fejbólintással, illetve fejcsóválással.

Leverték a forradalmat, miután Görgey tábornok Világosnál letette a fegyvert; ekkor a magyarok számára rémuralom kezdődött. Megalázások, amitől nemcsak a férfiak, hanem a gyenge asszonyok is szenvedtek. Egy példát akarok említeni. Egy orosz parancsnok, akinek nevét már elfelejtettem, meglátogatta Toldalagi grófnőt és megpillantotta nála a nővéremet, akinek szépsége feltűnt neki. Másnap estére magához rendelte a hölgyeket teára, de a „fekete hölgynek” is jönnie kellett. Nagy volt a rémület mindkét családban. A gróf szemrehányást tett a parancsnoknak és elmondta, hogy nővérünk gyászol, és nem megy társaságba. „Még mit nem – felelt nyersen a parancsnok – egy teatest még nem jelent társaságot! Azt akarom, hogy ő is jöjjön!”

Apám magánkívül volt, szegény Júlia szintén. A gróf ragaszkodott ahhoz, hogy Júlia tegyen eleget a meghívásnak, különben mindkét család szenvedni fog a parancsnok kegyetlenségétől.

Sápadt volt és szép, mint egy angyal gyászruhában, gyönyörű fekete haja feltűzve, koronához hasonlóan. A fiatal grófnőknek énekelniük kellett, míg a parancsnok nővéremnek udvarolt. Mindent megcsodált rajta és azt mondta, hogy akinek ilyen szép kezei vannak, valószínű tündérlábai is vannak. Amikor Júlia nem akarta megérteni a célzásait, letérdelt előtte a vén bolond, és kérte, hadd láthassa lábujjait. Magánkívül a felháborodástól és szégyentől, a grófnő könnyörgő pillantására, elő kellett dugnia lábát. Másnap már mindenki tudott a történetről, és nagyon elítélték szegény, ártatlan nővéremet.

Az egész ország gyászolt. Nemcsak sok életet követeltek az utolsó, döntő ütközetek, sok családapának, fiúnak és jóbarátnak kellett Törökországba, Svájcba vagy Angliába menekülni, vagy láncra verve sýnylődni a birodalom várainak kazamátaiban. A hátramaradottak és elhagyottak büntetlenül gyászolhattak anélkül, hogy zaklatták volna őket. Az új „urak” mindenujt nemzeti gyásznak és felkeléseknek lehettek szemléltői; néhány özvegyet vagy anyát (azonban) nyilvánosan szidalmaztak. Ősszel megváltoztattuk szálláshelyünket, és egy két szobából és konyhából álló lakásba költöztünk, ahol egy dragonyostiszt és elég nagy létszámú katonaság volt elszállásolva. Apánk néhány hétre magunkra hagyott bennünket, hogy elhozza Kolozsvárról a várkapitánynál letétbe helyezett dukátokat, és ezt az alkalmat kihasználva érdeklődött brádi birtokaink állapotáról. Azt, hogy a románok felégették házunkat és a gazdasági épületeket, már Kolozsváron tudtuk. Apám távolléte alatt sokat szenvedtünk a házban tartózkodó katonáktól. Négy férfi részére kellett főznünk, és hangoskodó szakácsnőnk néha összekapott velük, még a kardok is szerephez jutottak. Anyám a parancsnok védelmét kérte, aki ezt meg is tette Júlia szép szeméért. Végül is ezek az elviselhetetlen emberek olyan szelídek lettek, mint a bárány és a szakácsnőnek még fát és vizet is hoztak. Persze ő még fiatal, elegáns teremtés volt.

A zalatnai vérfürdő
(Vargyas Endre: Magyar szabadságharcz története, 1879)

Jegyzetek

¹Zalatna lakóinak száma 1848-ban hozzávetőlegesen 3000-4000 fő volt; román, magyar, német nemzetiségűek.

²Bihary Róza következetesen parasztoknak („Bauern”) nevezi a román népfelkelőket; így a jelentkező szembenállás emlékiratában inkább szociális, mint etnikai színezetet kap.

³Két történelmi feldolgozásban a vérengzés kiváltó okaként az szerepel, hogy a ro-

mánok egy vagyonos zalatnai asszonyánál, történetesen Bihary Júliánál talált ezer aranyon veszték össze, majd minden ok nélkül kezdték öldökölni a magyar menekülőket. Vö. Gracza György: Az 1848-49-iki magyar szabadságharcz története II. Budapest, 1895-1898. 410-413; Domokos Péter Pál: Rendületlenül. Budapest, 1989. 34-35.

⁴Érdemes megemlíteni a román pópa nevét: Ivan Ursnak hívták, Metesd görögkelelti papja volt. Vö. Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848-1849-ben II. Genf, 1865. 132; Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc története. Hermann Róbert (szerk.): Budapest, 1996. 189.

⁵Anton von Puchner báró (1779-1852) cs. kir. altábornagy, erdélyi főhadparancsnok; a téli hadjáratban az erdélyi osztrák sereg parancsnoka; táborszernagyként halt meg.

⁶Feltételezhetően Vinzenz von Augustin báró (1780-1859), császári táborszernagy, haditechnikus és térképész.

⁷Toldalagi Ferencről van szó, aki 1848-ig Marossszék főbírója volt. Felesége Katona Anna; négy gyermekük volt: Viktor, Fanny, Adele és Róza. Kővári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 237.

⁸A szászrégeni csata 1849. július 27-én volt. Az emlékiratban megadott időpontot egy hónappal előbbre, július végére, augusztus elejére kell helyoznünk.

Katona Csaba
Napló és írója: egy lány balatoni
„szerelmei” 1841-ben

A második világháború idején, 1943-ban fölöttébb érdekes, hosszabb közlés látott napvilágot a Soproni Szemle VIII. évfolyamának hasábjain: Csatkai Endre bizonyos zadjeli Schlachta Etelka naplójának soproni vonatkozású részeit tette közzé az érdeklődők számára.¹ Ki volt ez a leány, hogy a nagytudású művészettörténész érdemesnek találta sorait a nagyközönség elé tárni?

A napló írója zadjeli Schlachta Ferenc és báró Hauer Teréz második gyermekeként (fiútestvére még gyermekként elhunyt) látta meg a napvilágot 1821-ben Temesváron.² A lengyel eredetű családból származó, jogot végzett apa, Schlachta Ferenc leánya születésekor Temes vármegye székhelyén dolgozott a kamarai törvényszéken, ahol tehetsége és szorgalma révén egyre feljebb emelkedett a hivatali ranglétrán. Nem sokkal később Zomborba helyezték át kamarai adminisztrátornak, ahonnan aztán – sikeres munkája újabb elismeréseként – Budára költözött családjával, immár kamarai tanácsosi rangban. Minden jel arra utalt, hogy a család anyagi és társadalmi elismertsége hosszú távon is mind biztosabb alapokra kerül. Nem sokkal később

azonban pótolhatatlan veszteség érte őket: a családfő 1837-ben váratlanul elhunyt.

Az apjához rendkívüli módon ragaszkodó Etelka ekkor alig 16 éves volt. Gondos és alapos neveltetésének köszönhetően több nyelvet beszélt, komoly irodalmi és zenei műveltségre tett szert, emellett kiváló táncos is volt, röviden: tökéletes viselkedésű társasági hölgygé fejlődött, vonzerejét pedig még inkább növelte kellemes megjelenése. Amikor megözvegyült édesanyjával Budáról előbb rövid időre Pestre, majd pedig onnan 1838-ban Sopronba költöztek (ahol az anyának rokonai éltek, és ottani megélhetésük így könnyebbnek látszott), rövidesen ott is a helyi társaság közkedvelt alakja lett.

Etelka 1842-ig élt Sopronban: ebben az évben ismét Pestre költözött, megtartva esküvőjét Szekrényessy József ügyvéddel, Széchenyi István gróf korábbi joggyakornokával, a Nemzeti Casino és a Pesti Lovaregylet első titkárával. Pesten a fiatal házaspár „nagy házat” tartott, szalonjuk fölöttébb népszerű volt a „műveltebb társaság” körében. Anyagi gondjaik nem voltak, Etelka pedig – miközben sorra születtek meg gyermekei – háziasszonyként továbbra is a társasági élet középpontjában állt. Életükben az hozott érdekes változást, hogy Szekrényessy később felhagyott ügyvédi hivatásával, az 1850-es években a Margitszigetet és a Császárfürdőt, az 1870-es években a Rudas, majd a bodajki (Fejér megye) fürdőt bérelte, ebből szerevezve tisztességes megélhetést biztosító jövedelmet családjának és magának. Szükség is volt rá, mert Etelkával kötött házasságukból összesen kilenc gyermek született. Érdekességgé feltétlenül érdemes megemlíteni, hogy ezek egyike volt az a Szekrényessy Kálmán, aki elsőként úszta át a Balaton Siófok, valamint szülei ismeretségének helyszíné, Balatonfüred között 1880. augusztus 29-én.³ Schlachta Etelka azonban már nem érthette meg fia bravúráját: 1876-ban meghalt. Férje egy évvel élte túl őt.

Csatkai Endre 1943-ban Schlachta Etelka 15 kötetes naplójának „csu-

pán” Sopronban írt köteteit tette közzé, azokat sem teljes terjedelmükben. A Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában őrzött napló XII. kötetének 39-90. (utolsó) lapja, valamint a félbeszakadt (néhány lapos) XIII. kötet egésze – 12 oldala – 1841. július 15. és augusztus 3. között íródott Etelka és édesanyja balatonfüredi (Zala vármegye) nyaralása idején. A Balaton partján papírra vetett sorok Schlachta Etelka élete egyik döntő fordulópontjának mozzanatait örökítették meg: a lány e nyaralás során ismerkedett meg leendő férjével, Szekrényessy Józseffel. Etelka Füreden írt naplójának egy része a közelmúltban jelent meg nyomtatásban: a Soproni Szemle 2002. évi 2. számában az 1841. július 15-22. között Balatonfüreden kelt napló sorait olvashatták az érdeklődők,⁴ míg a Soproni Szemle 3. számában a XII. kötet július 23-25. között kelt bejegyzéseivel találkozhat az érdeklődő.⁵ Az alábbiakban a napló Füreden írt sorai segítségével próbáljuk feltérképezni Schlachta Etelka füredői életvitelét, illetve igencsak vonzó és érdekes egyéniségét.

A szép, kacér, életvidám, 1841-ben csupán 20. életévébe lépő leány özvegy édesanyjával, báró Hauer Terézzel érkezett a divatos balatoni fürdőhelyre, ahol az édesanya elsősorban azt szeretne volna elérni, hogy hajadon leánya ígéretes ismeretségeket kössön egy mindenféle szempontból megfelelő házasság reményében – e cél érdekében még attól sem riadt vissza, hogy magát épp rosszul érző leányát fűzőbe bújtsa, és kizavarja a sétányra. Etelkának azonban – volt már része szerelmi csalódásban – nem volt szándékában sietősen férjhez menni. Bája, vonzó egyénisége, műveltsége, határozott társasági fellépése rövid időn belül a fürdőközönség egyik ünnepest hölgyévé tették, kedvére válogathatott a hódolóknak, akik között óhatatlanul is akadt olyan, aki komolyabb szándékkal próbált közeledni hozzá. Előbb Csetke Mihály komáromi kereskedő mind forróbbá váló – s Etelka női hiúságát igencsak legyezgető – udvarlását fogadta kacé-

ran a nyíltszívű leány, majd pedig Szekrényessy József pesti ügyvéd bókjai tették izgalmasabbá eseményekben amúgy sem szűkölködő mindennapjait. Anya és lánya füredi tartózkodása azonban tragikus véget ért: a Szekrényessy udvarlását – az általa nem megfelelőnek tartott egzisztenciális háttér miatt – ellenszenvvel fogadó özvegy édesanya augusztus 20-án elhunyt.⁶ Egy évvel később, 1842-ben Etelka már Szekrényessy felesége volt, ám az eljegyzés részleteit nem ismerjük, mert a napló még a füredi nyaralás során, augusztus 3-ával megszakadt.⁷

Mik Schlachta Etelka naplójának – s különösen a Füreden írt részének – fő értékei? „Érdekesen mutatja be Széchenyi korának néhány esztendejét egy finomlelkű magyar leányka lelkén keresztül.”⁸ – emelte ki az általa legfontosabbnak gondolt ismérveket Csatkai Endre 1943-ban. Nem kétséges, hogy így van. A korabeli soproni (továbbá pest-budai stb.) társaséletet, a mindennapok számtalan apró rezdülését idézhetjük vissza hitelesen Schlachta Etelka máig eleven sorai segítségével. Ám ez – szerencsére – több olyan naplóról is elmondható, amelyet a reformkor éveiben (is) vezetett tulajdonosa. Schlachta Etelka feljegyzéseinek azonban van egy sajátossága: az a finom (és őszinte) intimitás, ahogy érzelmi dolgaikat kezeli (ez különösen igaz a fürdőhelyen vezetett naplójára, hiszen ott és akkor kezdett kibontakozni szerelme későbbi férjével). Ez a sajátos vonás természetesen Csatkai figyelmét sem kerülte el: „Nem kandi szemek számára írt. Saját magának. (A naplónak egészen kényes részei is vannak.)”⁹ Ennek megfelelően az 1943. évi kiadásból Csatkai Endre el is hagyta a „bizalmas jellegű közléseket”, valamint az „udvarlások hosszadalmas szóbeli közlését.” Ma azonban, fél évszázaddal később – és több mint 160 évvel a napló lapjain rögzített események után – a kutatót már nem gátolja efféle (ál)szemérem. Kár lenne tagadni: épp a Csatkai által túlzottan bizalmasan kezelt gondolatoktól és leírásoktól válnak igazán érdekessé és egyedivé a lánykéz által írt sorok.

Az olvasó ugyanis igazi női naplót, mi több: egy ízig-vérig erotikus naplót tart a kezében. Ne várjon azonban senki merész jeleneteket, a testi szerelem bármiféle megjelenítését. Aki ilyesmit keresne benne, azt óhatatlanul csalódás fogja érni. A legmerészebb gondolat, amit Etelka leírt egy számára – mondjuk úgy: szimpatikus – fiatalemberrel kapcsolatban, csupán ennyi: „Érzékiségem fel van ingerülve – jó, hogy távozik különben bolondságot követhetnék el.” Tegyük azonban ezt a „csupán”-t idézőjelbe: vonatkoztassunk el attól a szabadosságtól vagy szabadságtól, ahogy az ezredforduló világa kezeli az érzelmeket, a szexualitást – beleértve a női érzelmeket és szexualitást is – és gondoljunk arra, hogy ezeket az úgynevezett „egészen kényes” részeket Csatkai Endre még 1943-ban sem érezte közölhetőnek. Ha ezt meg tudjuk tenni, akkor válik érzékelhetővé, kitapinthatóvá a ma embere számára is a napló egészét belengő finom érzékiség.

Ennek létében pedig nincs semmi meglepő. Ahogy arra már utaltunk, Etelka húszévesen került a nyári idény csúcspontját élő, az Anna-bálra készülődő Balatonfüredre, arra a Füredre, ami a korabeli dunántúli és pest-budai felső- és középosztály egyik legnépszerűbb gyógy- és szórakozóhelye, ahol felbukkan a Dunántúl szinte minden magára valamit is adó nemesi családja (Hertelendyek, Inkeyek, Hugonnayak, Szentgyörgyi Horváthok, Esterházyak, Czinderyek, Chernelek és mások), hasonlóképp a pesti-budai társaság jeleseihez. Nem is annyira gyógyulni, mint inkább mulatni és kikapcsolódni vágyó társaság gyűlik össze évről-évre a Balaton partján, bállok, kirándulások, szerenádok, kártyacsaták követik egymást. Ugyanakkor jelen van a szerencsevadászok és prostituáltak haszonleső rétege is: a reformkori Füred mindennapjainak szerves része a szerencsejáték, a duhajkodás, a „pénzért vett szerelem” és az alkalmi (törvénytelen) kapcsolatok létesítése is.

Schlachta Etelka, ez a nyitott, magabiztos, művelt, a zenében és irodalomban képzett, vonzó külsejű leány pedig gyorsan a füredi társaság egyik kedvencévé válik: a természetes folyamatot megkönnyíti,

hogy számos ismerőse nyaral vele egy időben Füreden. E társaságban pedig szép számmal akadnak nőtlen fiatal emberek, akik közül többen is gyorsan Etelka hűséges hódolóivá szegődnek. A leány fölöttébb szívesen fogadja heves udvarlásukat. Nyiladozó érzelmei megfelelő táptalajt biztosítanak a szép szavaknak, a forró, titkon megejtett kézcsókoknak, a tüzes pillantásoknak, a tánc közbeni szorosabb érintéseknek. A szerelembe szerelmes, de közben keresi a nagy Ő-t.

Érdeemes egy pillanatig elidőzni annál, ahogy füredi udvarlóit jellemzi: szinte mindegyikükkel kapcsolatban leír egy olyan szót, amit ma már férfiak jelzőjeként egyáltalán nem használunk: szép. Szép férfi első füredi udvarlója, Csetke Mihály, ugyancsak „szép” a Bakufáról (Vas megye) Füredre érkező gróf Hugonnay Gusztáv (bár rögvest leszögezi: nem menne hozzá, mert két korábbi feleség mellett már bizonyosan kiégett) és hát szép az a Szekrényessy József is, aki később aztán Etelka férje lesz.

Etelka pedig kifejezetten élvezi, hogy e „szép” férfiak rajongással veszik körül őt. Szóhasználata is árulkodik arról, hogy örömet okoz neki e sajtós érzéki játék. Így pl. egyik állandóan visszatérő szófordulata ez: „könnyűden felelek”. Kacérkodik az őt körülvevő férfiakkal, szédíti őket, nem is titkolt elégedettséggel írja le, hogy a bálokon újra és újra őt választották a legjobb „tánczosnénak”. A féltékenységgel sem ismeretlen fogalom számára, ha „monopóliumát” veszélyben látja. Mikor egyik „vetélytársát”, Rosty Ágnest (a későbbi báró Eötvös Józsefnét) dicsérő szavakkal illeti Szekrényessy, igazi női magabiztossággal veti papírra naplója XII. kötetében: „Na várj! gondolám magamban; tán csak nem Neszi az egyetlen, kinek hatalmában e varázspillanat van? – ha szemem nem is olly szép, minő az övé – de a pillanat, de a kifejezés meglegyen. S valóban, úgy látszik, eltaláltam. Olly tüzes pillanat követő az enyémet, s egy olly gyöngéd kézszorítás – e mellett látám, miként tódult a vér arcaiba – ah! hát eltaláltam Na ez már jó!”

A fogékony leányt csupán egyetlen dolog gátolja ártatlan hódí-

tásaiban: minden mozdulatát óvó szülői szemmel követi édesanyja. Az anyában kettős érzelem munkál. Bár betegsége kényszerítette fürdőre, leányát azért hozta magával Füredre, amely kiváló ismerkedési alkalmat biztosított, hogy férjhez adja, méghozzá jól adja férjhez. Nem fogadja hát szívesen, hogy Szekrényessy – akinek egzisztenciáját korántsem látja biztosítottnak – hevesen udvarol Etelkának, azt pedig főleg nem, hogy lánya ezt láthatóan örömmel veszi. Az ő jelöltje Hugonnay Gusztáv gróf, épp az, akihez Etelka semmiképp nem akar hozzámenni (dacára, hogy ő is szép férfi . . .). Etelkában így – az udvarlók el nem utasított hada ellenére – egyfajta ellenérvés alakul ki: férjhez menni nem akar, de a bókoknak örül, és további bókokra biztat.

A naplóban azonban a megörökített események és gondolatok – miután az első komolyabb udvarló, Csetke Mihály helyébe Szekrényessy József lép – alapvetően egyetlen „tengely” körül forognak: ez Szekrényessy és Etelka mind szorosabbra fonódó, ám ellentmondásokkal terhelt viszonya: a személytelen erotika helyett mindinkább egyetlen férfi alakja válik meghatározóvá. Etelka sajátosan szemléli e mind jobban kibontakozó kapcsolatot. Naplójának függelékünkben között egyik részlete pl. egy éjszaka leírásával veszi kezdetét. Egy olyan hosszú éjszakával, amely vélhetően minden ember életében előfordul időről időre: amikor nem jön álom a szemre, mert a nappal eseményei felszínre hozzák az emlékeket, és a sötétben nyugtalanul hánykolódó ember végiggondolja életét. Etelka Szekrényessy iránti érzelmeivel próbál elszámolni, ám néhány meglepően érett gondolat után naplója – talán romantikus olvasmányélményei hatására – váratlanul „irányt vált”, és a súlyos gondolatokat a szenvelgő önsajnálattal valóságos tobzódása váltja fel, olyan szóhasználattal és nyelvezettel, amely vélhetően már az 1840-es években is túlzottnak hatott. Visszatérő gondolata: ő már soha többé nem lesz, nem lehet szerelmes. Mi több, a férfiakhoz fűződő múltbéli kapcsolatait is „felülbírálja”, meg-

állapítva: egyik korábbi udvarlójába sem volt szerelmes, még abba az Augusz Antalba¹⁰ sem, akiről pedig azonnal érdeklődni kezd, amint Füreden közös ismerősök bukkannak fel. Az elvetélt ömlengések áradatát aztán egy újabb váratlan hangulati fordulattal éjjeli zene hangjai szakítják félbe: Etelkát – saját bevallása szerint – az idény első szerenádjával tisztelte meg valamelyik hódolója – akiben a leány természetesen Szekrényessyre ismer, s ezzel a lány máris visszazökken a megszokott, érzékiséggel teljes füredi hangulatba.

Séták, bálók, titkos vagy kevésbé titkos beszélgetések leírásai követik egymást a naplóban. S miközben Etelka újra és újra Szekrényessyhez fűződő viszonyán töri a fejét, fesztelenül élvezzi a vidám társaság nyújtotta kommersz örömeit, főleg kedvenc szórakozásának, a táncnak hódol előszeretettel. Emellett pedig elkeseredik, ha aludni kell mennie, miközben még tart a tánc, ha későn tér vissza éji szállására, úgy próbál ágyához óvakodni, hogy édesanyja ne vegye észre késését, letagadja, hogy Szekrényessy kísérte haza, hogy elkerülje a szülői feddést: mintha csak egy mai tizenéves szombat esti élményeit olvasnánk. „Ismét mindenki szeme elállott, nagy csudájú táncunkon.” – írja nem kis önbizalommal egy helyen. „Annyira valék faitirozva, mint senki más; s valóban, mintha az ünnep királynéja volnék.” – olvashatjuk máshol.

E dicséretes önbizalmat csak néha-néha ingatja meg egy-egy régi – túlságosan közeli – ismerős felbukkanása a múltból: Riefkohl Rudolf ulánushadnagyé, aki korábban maga is buzgón tette a szépet Etelkának, de bimbózó viszonyuk kellemetlen módon ért véget, illetve Frohmann Alajosé,¹¹ aki ismerhette azt – a napló utalásai alapján pontosan ki nem bogozzható – szerelmi pletykát, amely még Etelka családjának budai tartózkodása során kapott lábra. A leány mint társasági ember teljesen tisztában volt a pletyka gyilkos erejével, aggodalma azonban alaptalannak bizonyult, Frohmann úriemberként viselkedett.

Az Anna-bál után Szekrényessy és Etelka románca véget érni lát-

szott: mivel a fiatal ügyvéd mindhiába próbált többször egymásután egyértelmű biztatást kicsikarni az udvarlását egyébként látható örömmel fogadó, sőt nem egy esetben provokatív pajzánssággal folytatásra biztató leányból, bejelenti, hogy elhagyja Füredet. Amikor aztán Etelka megtudja, hogy Szekrényessy mégis a fürdőn maradt, sőt mi több egy zenés-táncos összejövetelen is részt vett, nem is próbálja leplezni önmaga előtt, hogy csalódást érez. Bár naplójában újra és újra leírja, hogy ő már bizony soha nem lesz szerelmes, és Szekrényessy iránt csak szimpátiát érez, bókjai és rajongása pedig csak női hiúságát legyezgetik, a történetek mégis bántják – no persze annyira azért nem, hogy ezt követően ne fogadja büszke örömmel a kor szívtipró színészenek, idősebb Lendvay Mártonnak az „ablakparádéit”.¹² Hogy miként rendeződött (vagy lángolt fel) Etelka és Szekrényessy viszonya olyannyira, hogy házasság lett belőle, s hogy ebben milyen szerepet játszott Etelka teljes árvaságra jutása, a napló megszakadása miatt nem tudjuk bizonyosan.

„Szeretettel, lelkes magyarsággal írta 100 évvel ezelőtt Schlachta Etelka naplóját.”¹³ – szögezte le Csatkai Endre 1943-ban. Ebben csak egyetérthetünk vele. S tegyük hozzá: őszintén, egy szerelemre vágyó, az élet szépségeit szerető fiatal lány minden bájával.

A függelékben közölt naplórészletekben a korabeli írásmódot – bár a mai olvasó számára az olvasást ez kétségtelenül megnehezíti – érintetlenül hagytuk. Ezért előfordulnak megduplázott betűk, kisbetűvel kezdett mondatok stb. Azonban e sajátosságok is információt hordoznak a napló írójáról, műveltségéről, a kor írásbeliségéről stb. – a mai helyesírásnak megfelelő állapot viszont csak a jelen helyesírási szabályait tükrözné, s mivel ez állandóan változik, néhány évtized (évszázad) múlva már ez sem lenne/lesz „naprakész”. A kor hangulatához is közelebb visz a közlésnek ez a módja, így kárpótolva az olvasót a nehezebb szövegértésért.

Függelék (forrásközlés)

16kán Valódi péntek! Ugyan rossz kezdet! Nem akartam ma ki-menni – pénteken semmit kezdek – azonban Anyám akará. Kipakoltam s nyilván ez, a három hét ólta álmatlan éjek, az irritatio¹⁴ vasárnap ólta – mind ez okozható, hogy d[él]. után]. rosszul lettem. Nem fűzhetém magam be. Anyám gonoszsága annyira ment, hogy sírt; annyira, hogy sértéseire mind inkább rosszul lettem – fehér felső köntösömet húzám, a selyem écharpe-ot¹⁵ vettem – s Isten neki! mivel nem lehet máskép – csak kitántorogtam! A kioszkba mentünk, de fagyaltot nem ettem; a sétán¹⁶ nem volt szép világ. Kedvetlen vagyok legfőbb mértékben. Valóban didomagement¹⁷ annyi kínokért csak az volna, ha vasárnap érkezne!

[vasárnap]. 18kán Ugyan pénteki reményeim nem mentek teljesülésbe, de mégis víg voltam, s vágy, s szükség volt bennem, víg lenni. Már 8-kor zöld percal ruhámban, azaz toilettben¹⁸ a sétán voltunk, s innen misébe. Hogy ez ajtatoságra buzdítna – nem mondhatnám! Muzsika előtt aztán az ügyetlen felöltöztetés a kápolnában – mind ez – nincs jól. Mise után Vargánéval,¹⁹ kedves Camilla lánykájával, fiával mint Inkey,²⁰ Pintér²¹ el mint inas Tihanyra kocsiztunk. Az apátúr²² igen szívesen fogadott. Kis beszélgetés után a könyvtárba vezetett. Éppen neveinket írtuk be, midőn három úr lépett be. Az egyik, hajdani nemes szépség nyomaival, a másik, egy közönséges jó arcú ember, s a Sík fiatal s szép, mint Adonis.²³ Középső, karcsú derék, superbe,²⁴ elegante,²⁵ valódi grófi tournure²⁶ – s az arc, olly szabályos római, hogy mindjár Voynára²⁷ emlékeztetett. Világos barna haj, s kitűnő szép szem, orr, áll, s száj. Nem sokára a beszéd közön lőn s midőn Pintér az Apátnak mondá, hogy Regélőben²⁸ írtam,²⁹ tüstént mindnyájan tudták; s én zavaromat semmi sem érezte annyira, mint szép fürteim, mellyek a verejéktől, melly homlokomról csurgott, egymásután felbomlottak. [...] Az ifjú átellenembe. Valódi charme³⁰ vala könnyűségét attitude-iben,³¹ noblesseét³² min-

den mozgásiban látni; milly elégagé,³³ mégis olly ment minden be-
tyárságtól. Ebéd allatt többször átszóllott, kérdi: mindig lakunk e Sop-
ronban, s a szederegylet³⁴ végett is. [...] Itt beszélgettünk míg végre
a viszhanghoz³⁵ vettük utunkat. Ekkor a többi urak is hozzánk csatla-
koztak, s előbb Kürt[h]i[y],³⁶ majd az érdekes állottak mellém. A mire
kijöttünk, oly iszonyú forró szél jött előnkbe, hogy tüstént vérpirossá
fűtt engem; a szél végett nem is leheté a viszhangot megkisérteni, s
így izzadva vissza futottunk. Itt a 3 úr ismét lehangyott bennünket s
én fen gyönyörű fűrtimet befontam. [...] Az ifjú most mindig mel-
lettem maradt, beszélé, hogy utóbb a nádoron³⁷ utazván, tűz támadt,
s egy tábornagy igen fiatal lánya, ki csak nevelőnéjével vala – ájulva
rogyott ölébe. Ebéd allatt az ellenkező szél a vitorlás hajót annyira le-
nyomá, hogy már víz tódúlt az ablakon be – s a lányka újlag ájulva
dőlt karjaiba hogy mondd: soha sem fogja feledni, hogy éltetője vólt,
s a. t. „Kellemes kaland volt, mond könnyűden az ifjú, én pedig igen
nagy kedvelője vagyok a kalandoknak!” A könnyutárról vólt most szó.
„Ön is beirá nevét?” kérdém könnyűden. „Igen is, én Csetke vagyok.”
– mond könnyű meghajlással. Többé nem távozott oldalamról, a szo-
bában karszékem mellé ült; s a szó legtökélyesb értelmében: hódolt.
[...] Vargáné lakához értünk, s kiszállottunk. Egy rondot³⁸ játszo-
tam Czernytől,³⁹ de Burgli, ama testes úr, még fürdeni akart, s így
Csetke is kéntelen vala távozni! Égő pillantással szökött hozzám: „Jő-
jenek önök is még a sétára”! esdé – azonban toillettem⁴⁰ szörnyűn
déroutirozva⁴¹ vala, anyám nem akara átöltözés végett haza menni
– s így világos nappal nem meheténk a sétára. Szomorúan távozott
az érdekes ifjú. [...] A zajos, zavarzó újságok fellett, feledém emlí-
teni, hogy tegnap reggel a vízivás⁴² után szörnyűn elijedtem, kezeim,
karaim tele lévén csiklandozó pörsenésekkel. Anyám fösvény vala or-
vos után küldeni. D[él]. u[tán]. Vargáné magával vitt egy fiatal or-
vost: Goth,⁴³ ez Piskovitsnak jó barátja. Sokat beszélgettünk Pestről.
Uzsonna alatt emlitém pörsenésemet. Goth kíváná azt látni. Ablak-
hoz szöktünk; megvizsgálá, a puha kezét soká tartá – végre már félig

elereszti, gyorsan ismét felhúzá, ajkaihoz vivé, s egy hosszú csókot nyomott reá. Könnyen elpirúltam, s vissza szöktem ülésekre. Igen udvarolt. Ez már jó kezdet gondolám.

k[edd]. 20kán 7kor mentünk le. Vargáné Tölgyesinével szóllottunk pár szót s végre Horváth⁴⁴ járt velünk. Neje ma nem volt itt. Urak sokan voltak; Haller⁴⁵ gróf mindig igen fixiroz;⁴⁶ de ma egy más, több urakkal járó fiatal ember, mellette elhaladván, párszor meg is állott; s olly iszonyúan fixirozott, hogy boszankodva, már nem is tudám, merre nézek; párszor futó pillantást vetettem reá, végre mindig szemeim lesütém.

Horváth elhagyott; s én erre hallom: Péter! oda nézek, hát azon fiatal ember szólítá őt. Pár percz múlva nálunk termett, s magát meg nevezvén, egyúttal mint Casino báli⁴⁷ tánczosomat bemutatá magát. Valóban nem emlékezem több! s nevét sem értettem jól. Most Meskóné⁴⁸ is hozzánk társult, s felszólított, vennénk valamit egy Somogyban adandó báli sorshuzásra. Bementünk Guttmannhoz; Anyám egy superbe poharat, én egy kis flacont⁴⁹ vettem; amaz ifjú is felszólított, keresnék valamit számára ki. Soká keresgéltem, míg egy kézi gyerta tartót a legcélzszerűbbnek hittem. Elvette, s kifizette. Meskóné kérdé nevéért. Szekrényes[s]i[y]: [...] Utóbb mondá: hisz ön novellát is irt! Bezzeg lelkes magyar kisasszony! s egy galantzia⁵⁰ követé a másikat. Mondá, mindig hitte, nagyon vidor vagyok, azóta, hogy novellámat olvasá, meggyőződött fellette. Casino bálról, akkori famosus⁵¹ fürtemről, Mátrayróf⁵² s a t. volt még szó. Végre haza mentünk s ő kísért. Zászlómhöz esküdött. [...] Innen a sétára. Már előbb láttuk Sz[ekrényess]i[y]t. Most mindjár hozzánk jött. Fel s alá mentünk. Csetke egy fa mellett állott, égő pillantással követett. Horvátné volt itt. Férje Koroséknak bemutatott. Egy kedves kis Kés-márky kis[asszony] vala velök. Sz[ekrényessy] mint irónőt mutatott be. Jól lehordtam. Végre innen távozván, leültünk. Szó volt kottáimról, mellyeket még Sopronba nem kaphaték. Mondám, majd ide hozatom. Sz[ekrényessy] eltűnt. Most Kürt[h]i[y] és Csetke jövének.

Cs[etke] féltékeny pillantást vete a távozó Sz[ekrényessy]re: „Ki ezen ember?” Könnyűden felelék. Csetke sokat, igen sokat szóllott – mit mondjak? s imád. Haza kell mennie, még ez éjjel. Testvére meg betegült, s atya haza hívá. A lehetőségig persuadáltam⁵³ maradna csak még Annára.⁵⁴ Nem lehet. Egy szó őt ide bilincselné – de ez a szó nem mondaték. Kérdém, mért nem vólt a sétán? „Igaz! mondá szemrehányó pillantással – korhelykedtem; csak igen későn feküdtem le – majd nem egész pénzemet elkártyáztam.” – Kis leczkét tartottam néki. – „De iszen, csak itt maradnék, majd visszanyerném pénzem!” Ezt ismét leczke követé. „De ne higye ám, hogy olly roppant sokat vesztettem! – Csak Boszankodom! – De itt vannak is mindig olly rosz emberek, kik ellenállhatatlanul vonzák az embert játékasztalhoz. Sehol sincs ez annyira, mint itt.”⁵⁵ – „Igen mondá, ha illy őrangyalom mindig vissza tartana! Sz[ekrényes]si jött most, nyílt levéllel kezében. Ő a terasson⁵⁶ jurátusának⁵⁷ írt, hozná a kottákat Etelkától el, s küldené gyorsan. Kérde, akarnám e a levelet olvasni? „Nem szükség.” Megköszönöm szívességét. Csetke kémeleő pillantással nézett reánk. „Talán útban vagyok?” kérdé féltő pillantással. Korántsem, csak csekélység, állítóik mindketten. Sz[ekrényessy]i. kérde még egyszer, valóban nem jövünk e fel, s távoza, hogy a levelet még elküldhesse. [...] Midőn Pintér távozott, a beszéd közös, s így német lőn. Meskónét nem szólítottuk, Cs[etke] haza kísért. A hegyen karomat fogá, felségíteni akart. Én gyengén húzám magam vissza. Az ajtónál lent bucsúzott; nékem még magyarul mondá: soha sem fogja feledni tihanyi ösmeretségét! Midőn Sz[ekrényessy] a levéllel távozott, mély sohajjal mondá: „a szerencsés! önt szolgálhatja! – s parancsoljon nékem is valamit, kívánjon tőlem is – hogy szerencsés lehessek Önnek kedvében jární, Önnek egyik kívánságát betöltni! Én megvallom, érdekel ez ifjú. Olly mély érzés, olly valami fájdalmas fekszik minden szavában. S e mellett milly szép ő! s milly lélek, mennyi szellem lakik benne. Érzékiségem fel van ingerülve – jó, hogy távozik különben bolondságot követhetnék el.”

Sz[erda]. 21kén. [...] Attemmsné⁵⁸ ruháját húzám hosszú újakal, hajamba ama fekete szalagos coiffuret,⁵⁹ melyet csak itt készítették. Alig kocsizánk ki, jött Hugon[n]ay⁶⁰ gr[óf], Bizay,⁶¹ Nagy Leo,⁶² Pintér, Goth. Bizay mindjár zongorához ült s kezdé egy barcarolet⁶³ danolni, de rekedt vólt. [...] Megvallom, nékem H[ugonnay] igen tetszett. Ó olly nyugodt, ment minden túlzástól, eszes, jószívű; mindenütt kisugárzik kedélyessége, nemes érzése. Jó hazafi mellette, és szép, nagyon szép ember. De mindez nem ámít engem el; még se mennék hozzá. Két nő után, kiégettnék kell lennie szívének; s nékem, éppen mivel hidegebb vagyok, annál forróbb szenvedélyű férjemnek kell lennem. E mellett két gyermeke van már. mit vesződjem én olly gyermekekkel, kikben tán anyok minden hibája, minden üressége van? – nem, én itt nem csinállok magamnak illúziót.⁶⁴ Én nem böldegíttatnám, s nem böldegíthatnék. Én tetszem néki – majd elmúlik! Érdekes egy ember, de nem nekem való. Nemes érzésű – szép is, tán belé is lehetne szeretni még – még is csak azt mondanák: csak azért mentem hozzá, hogy grófnő legyek! – meg nem foghatnák tán, hogy valódi sympathiára⁶⁵ lelt. Azért is minden gondolatot reá elűzők.

cs[ütörtök]. 22kén [...] Reggeli után ismét le jöttünk, ekkor Szekrényessy már előnkbe sietett; mondá, hogy már hallá, hogy hasonlíthatatlan pongyolám van – utóbb leültünk. Szekrényessy melém. Nem sokára Hertelendy⁶⁶ jött, s erre Hugon[n]ay. Sok figyelemmel vóltam iránta, s a beszédet nem kizárólag Szekrényessyvel folytatám. Egyszerre ez hívatik. Nevetve tért vissza. Hátunk megett több úr ült. Egyike egy nagy, barna: Perczel⁶⁷ Tólnából. Ez hívá vólt Szekrényessyt s kérdé: én vagyok e azon kisasszony, ki 13 nyelven beszéll? Hugon[n]ay mondá, hallá; Roth, Chernellel Annára jön; ösmerem e? s mostantól fogva mindig felhúzott vele, de olly finoman, annyi kellemmel, hogy nem is boszankodtam. Végre ez is fürdeni ment. Még előbb, Memlauerénak⁶⁸ szép kis Károlykáját magához hívá Szekrényessy. ölébe fogá őt, s legnagyobb szeretet kifejezésével halmozá őt. Én is szerettem vólna a gyermekkel játszani, azonban

szükségkép vagy fejeink, vagy kezeink közelségbe jöttek volna; s bár természetes lett ez volna, én mégis kerülni akarám – azért hívám a gyermeket, de nem nyúlék utána. Szek[rényess]y is nógatá: „menne a szép nénihez” – Egyszer a gyermek szeméből felpillantott égőn az én szemembe „óh! ha nékem illy szép fiam volna! – ah Adéle!” Érzém, hogy könnyű pír futja be arczám – elfordultam. Szek[rényess]y többekkel akart úszni menni – elmulasztá ezt, mellettünk maradván. Végre mi, a hideg fürdőnek vettük utunkat. [...] Ugyan rettentően szerelmes e Szek[rényess]y beléd édes Etim! Maga magát sem ösmeri; nem tudja, mit mível! – Rónay⁶⁹ mondta nékem” mond Tercsi.⁷⁰ [...] Pár percz múlva betoppan Pintér. „Tudják Nagyságtok, mi a legújabb Füreden? Bezerédyék⁷¹ éppen most érkeztek!” Tehát igazán?! Mindjár leküldtem Resit,⁷² nézne, hová szállottak. Azonban néhány percz múlva már szobánkban állott Pál,⁷³ Everilda,⁷⁴ fia, Murray⁷⁵ s Jemelka⁷⁶ Higyáról.⁷⁷ most jönnek fel, s megértvén, hogy itt vagyunk, mindjár felsiettek. Pál utóbb ide jön lakni, s Everilda pár hét után, érte. Kávét csináltunk csevegtünk. Pál fürdeni ment, a másik két úr magát körül nézni, s csak a kis nő maradt. Persze Augusz után kérdezni, ismét legnagyobb erőltetésembe került – de végre mégis megtettem; természetes könnyűden, minden többi ösmerősök között. „A szüret után, egy Schwájcz barátjával Schvaiczba utazik, onnan Lyonba, hól egy tudományos coursot⁷⁸ akar hallgatni, s a farsangra Párisba. Barátjai hiába törekedtek, őtet e szándékától elbírni – s így csak ruinirozza⁷⁹ magát.” Ön fog e Sopronba jönni, Viczayhoz?⁸⁰ „Nem” volt a keserű, csak igen is igaz válasz! Menj, menj leány, vegyülj a multságok zajába, szélesszed el magad! – légy könnyelmű, mert komoly érzésed csak bút készít néked! Viszonozzad másnak érzelmét, hogy ne szenvedje az azt, mit te most!! Illy eszmék szedelék keresztül agyamat. Hogyan szerettem volna könnyezni. Hogy nékem csak nincs sympathia szánva. Zsebkendőm széleit újjaimmal tördelém – ó sors! – mikor változadsz meg!

p[éntek]. 23kán. Már rég ágyamban fekvém tegnap – s nem jött

álom szemeimre. Hogyan is? Olly eseményteli vala a tegnapi nap! – mennyi hasonlítás, mennyi eszme, mennyi udvarló – s mennyi forró, mély érzés ama Szekrényessyben – ez valódián szeret. Mennyi eszme jövőm fellett! Válasszak e? Előbb jól ki akarom azt választani, ki egyszer övének mondjon – ésszel, tapintattal; s csak azután magam átengedni azon érzésnek, melly őt bódogtja. Egy kis láng fellobban bennünk, egy meleg érzés elterjed bennünk, ha magunkat szeretve látjuk – magunkon állt, ezt azután lúzelgett híúság eredte örömmel elnevezni; s ki hűteni, vagy ésszel támogatni, annak határt nem szabni, magunkat egészen – ha az ész már jónak látja – ezen érzésnek átengedni, s azt aztán szerelemnek cannonizálni⁸¹ [...] Én szerelmes soha sem leszek többé! De rendeltetésem, még is, magamat bár feláldozva is, másé lenni. Én csak tisztelni s barátian szeretni fogok. De a sok közül kit válasszak? A legjelesebb s ideálot leginkább megközelítő kétség k[ív]ül Augusz. Én nem vagyok szerelmes belé, bár utolsó együttlétünknel, azon kis felforrás, mellyet híúság szüle, ezt el is hiteté velem. Midőn hallám, másnak jegyese a bút nem szerelem, csak kedvencz ideám vesztése szüle; minekutánna, csak meggyőződés, csak ész fog választani, természetes, hogy fáj nekem, hogy éppen azt kit legjelesebbnek, s így legméltóbbnak találtam arra, hogy magam neki adjam – éppen azt kelle elveszítenem. Ha szerelmes lettem volna belé nem foglalkoztam volna más ideákkal, mint Voyna,⁸² Riefkolh, s többek, azaz, csak azon ideával, valljon nem volnának e ezek is elég jelesek, hogy az öszvehasonlítás Auguszal kiállják? Szerelem nem hasonlítgat, nem hágy időt másokat észre venni – ezt tapasztalám, midőn még Gindlyt szerettem!! Azonban Augusszal semmi – úgy hiszem, két év óta már szokhattam volna ezen ideához – Tehát mást kell választani. De kit? Kit az ész leginkább javasol; kihez leginkább egyesül szív; ész, elvek hasonlatosága, nemes, fínom s gyengéd érzés, műveltség, helyes tapintat, túlzástól mentesség, vagyok, s mind ezek fellett, forró szerelem hozzám. S ez legyen ezentúl is kitűzött célom; –

sz[ombat]. 24kén [...] A Czimbalmos előttem ült, s egyre gyö-

nyörködtete solojival,⁸³ mellyeket, pour son amusement⁸⁴ játszott. Végre kezdődött a zene. Szekrényessy lépett a terembe; köszönte. [...] „Miért? mond Sz[ekrényessy]. égőn. miért legyen oly örült, még tovább itt mulatni? miért tegyem magam még szerencsétlenebbé? önt kerülnöm kell, mivel meg nem lágyíthatom! – S aztán még gúnyolni is!” – Gúnyolni? „Inasom által megizzeni, 10kor lejönnek, én 1ig várok, reméllek – de napom csak nem tűnik fel!” – Lelkemre, le akarunk jönni, de aztán A[nyám]. mást határozott, s Vojnitsék ágyban lelék még őt, kérdezze csak Tercsit. – Önnek igazán szándéka elutazni? „Tüstént a darab után; a postát már megrendeltem.” – Ez allatt a darab kezdődött. Figyeltem kezdetén, de utóbb ábrándimba estem tudtomon k[ív]ül. Komor levék. Nem csak hiúságból sajnáltam, hogy Sz[ekrényessy] elutazik. Hiúságból, mert annyira kitűntetvén, ez által kitűnővé tesz az egész fiatalság előtt – senki sem tánczol annyit, mint én, senkinek [nem] udvarolnak annyian, mint nekem – s mind ezt Sz[ekrényessy].[nek] köszönhetem, ki mint maître de plaisir⁸⁵ animirozza⁸⁶ őket. Ki lesz Anna báli cotillon tánczosom? Azonban én azt hiszem, Sz[ekrényessy]. több, mint közönséges ember, s így igen sajnálnám, hogy illy gyors elutazta megfoszt az alkalomtól, vele közelebb megösmarkedni, elveit ki[ö]s[merni, nézeteit megtudni – Egy elmés barátom társaságát nélkülözendém – je tornbais en reverie⁸⁷ – magam sem tudám. Sz[ekrényessy]. ezt észre vevé, s tréfásan kérdé, mi vala az utolsó szó – valóban, nem tudtam. – „De ön olly komor, olly gondolkozó, mi baja?” mond ő részvéttel. Anyám nyugtalanít, mondám magam öszve szedve. [...] A darab végével a többi urak közt Sz[ekrényessy]. is kikisért. „De ön olly merengő vólt!” – Anyám hogy léte nyugtalanít – mondék kikerülve. Sz[ekrényessy]. azon figyelemmel vólt, hogy kedvencz darabimat játszátá a közök alatt. A kápolnánál⁸⁸ mondám Sz[ekrényessy].[nek] ne utazzék. „Mélyen tekintett szemembe. – „Komolyan mondja ön azt?” Csak nem térfából? utazik ön? „Hogyan is! hogyan is utazhatnék önnel e szavára? s hogy megvalljam: nem is vólnék képes, öntől válni –

hisz minden percz önnek közelében kifejezhetlen becses előttem. Csak utazni akartam, mivel hívém, gúnyol ön; csak azért magam elszakítani öntől, mivel hívém, bolonddá akar tartani – óh én maradok, mivel ön engedi!” Égőn tekintett szemembe; böl dog volt, csakhogy közelemben tűröm. Csak boszankodom, hogy merengésemet észre vevé – ez sejtésekre adhat neki okot.

v[asárnap]. 25kén [...] Szekrényessy csak utóbb jöve. Igen délicate⁸⁹ vala; semmikép sem tolakodó. Gludovác,⁹⁰ Frohmann, Rónay, Babory,⁹¹ igen körzének – Lendvay⁹² Lászlónéval⁹³ sétált. Egy pár figyelemteli pillantásával találkoztam. Valóban örvendetes az elegancete tournuréeben⁹⁴ látni. [...] Vargáné okos asszony; észre vevé Anyám mint kedveli a grótot,⁹⁵ s antipathiáját Sz[ekrényessy]. iránt; kérdé, melléje ültessen e? kérem: ne. Éppen ebéd előtt Sz[ekrényessy]. hozzám közelede. „Csak reményilem, olly kegyes lesz –.” én azonban el nem várá, s kiszöktem. Barczáné,⁹⁶ s Hugon[n]ay közt ültem. Igen szives valék evvel, a nélkül, hogy előző lettem volna. Sz[ekrényessy]. átellenembe jutott; beszédes vólt Barcza kis[asszonny]al, azonban égő pillanataival gyakran találkoztam. Félttem, hogy ezek észre vétetnek, s tán azok viszonzása supponiroztatik,⁹⁷ s többé át se néztem. Ebéd vége felé múltkori themánk: az emancipatio⁹⁸ került elő. Nagy ismét ellenünk vitatkozott. Pártunkon a kis Szunyogh⁹⁹ is vala. Sz[ekrényessy]. Nagy részén. [...] Ebéd után csintalanul mondám Sz[ekrényessy].hez: ellenségem! – „én e? – ön azt tette velem ma, mit még eddig senki – elvemet megváltoztatta; én önnek meggyőződésemet áldozám fel, s önnek pártjára állottam.” Mondá melegen. – „Ön belőlem mindent tehet!” tevé égőn hozzá. Bizay nevetve jött. – „Ugyan az a kis Szunyogh rettentően szerelmes önbe! magán k[ív]ül kérde engem: ugyan ki az a derék, az a mennyei leány? – hisz mondom, Nagysád mindenkít confusá¹⁰⁰ tesz!” – Ez egy, igen tetszik nekem Sz[ekrényessy]ben, hogy nem olly bolond féltő. Tegnap milly böl dog vala ő; minél inkább kitüntetnek, fáitiroznak,¹⁰¹ udvarolnak, annál inkább örvend, annál büszkébb ő. Ez ugyan talán kis hiúság, de a közönséges, s házas élet-

ben egy ritka, megbecsülhetlen kincs. Ebéd után Anyám, Hugon[ŋ]ay, Nagy, Korcsmáross, s utóbb Bizay vhisteztek.¹⁰² Engem zongora mellé expedáltak.¹⁰³ Nem voltam hangomnál. – fantaziroztam.¹⁰⁴ Sz[ekrényessy]. oldalamon ült. Egyszer kezemet fogá meg, szívére, ajkihoz nyomá; hangja remegett, szemei szikráztak, legnagyobb hevültségben volt. „Adéle! kedves Adéle! én önt szívből szeretem!” Ezen pár egyszerű szót úgy mondá, hogy valóban inkább lehet ezeknek hinni, mint sok czifra mondalmaknak. – „Lássá Sz[ekrényessy] – mondám szívesen – én önt nem akartam biztatni; én nem tudok szerelmes lenni; higye el, jobb szeretném ha égő tűz pusztitná keblem, mint ezen érzés nélküli, hideg állapotot – higye el, ez nem tesz böldoggá! – s én még sem segíthetek rajta!” „Ah!” sóhajtá, s felszökött üléséből. – Vojnitsné,¹⁰⁵ s Tercsi, egy sereg fiatal urakkal jött; Tihanyra kocsiztak, bennünket is akartak persuadálni,¹⁰⁶ vagy legalább engem kikérni. [...] Szerdán Sz[ekrényessy]. mondá, Annára nem marad, kell néki engem kerülni. Éppen táncz után sétáltunk, Sz[ekrényessy]. fel vala hevülve, s egy déclaration¹⁰⁷ követé a másikat. Használám a pillanatot: Annára hogyan állunk? „Hogyan állunk? – hát úgy, hogy én önt szívem mélyéből imádom!” mond ő. De én azt kérdem mondám mosolygva, kitérve, hogyan állunk Annára? „Hja Annára?! én azt nem hallottam volt – s így e tévedésből önnek azt mondám, mit érzek, mi szívemet nyomá – e tévedésből ön mindent tud!” Sz[ekrényessy]. ma mondá: „Anyja sokkal inkább kedvez nékem; annak inkább kegyében állok, mint önében” – Csak azt ne higye, mondám belevágva, akkor igen csalatkozik; bizonyossá tehetem önt, hogy igen téved – csakhogy én nem mutatok többet, mintsem érzek! [...] Alig haladunk pár lépést – Anyám felkiált: Ah! Riefkolh! – s valóban, ez őt üdvözlé. Remeken hajlottam előtte meg. A gúny, a hidegség, a dédain¹⁰⁸ egy nemével; a legfeltünőbb részvétlenséggel. Derra¹⁰⁹ vala vele. Igaz! már reggel Horváth Pepivel¹¹⁰ beszélgettünk, ez most is velök vala. Tüstén hozzánk társultak. [...] Végre mindnyájan a terembe mentünk. Nagyon tele vala, mert sokan innen is nézték a tűzjátékot. Gludo-

vác, ki a sétán is már igen hosszasan társalga velem, helyt csinált nekünk, s éppen Fiáthék¹¹¹ ellenébe jutottunk. A leányok mindjár magyarul szóllítanak, mire Anyám kérde, kik, s anyokkal beszélgetni kezd. Vojnitsné is csak hamar jött, s Tercsi mellém jutott. Végre az ifjak, s így Sz[ekrényessy]. is jövének. Nem sokára kezdődött a táncz. Egy asztal expedíaltatott a másik után el, s előképét láttuk a hólnapi bálnak, melly alig lesz népesebb a reunióánál.¹¹² Riefkolh első tánczát velem tánczoló. Derra igen szorgalmasan tánczolt velem, Kupritz,¹¹³ mint mindig, minden második tourt.¹¹⁴ [...] Egyszer Riefkolh Talián Sidyvel¹¹⁵ tánczolt; a leány coquette¹¹⁶ pillantást vettett utánna. „Ki vólt ez?” kérdé Semsey Sarolta¹¹⁷ egy hautaine¹¹⁸ mosollyal. „Egy tiszt; nem tudom nevét!” sugá fontosan Sidy. Már nyelvemen vólt neve – azonban mit keveredjem belé! Gyönyörű leányka ez a Sidy. Új tánczosink közt feltűnt Gerliczi báró,¹¹⁹ s Mérey.¹²⁰ Polkát játszottak. Jött famosus tánczosom, Riefkolh. Szinte jól esett! Ezután Derra, ki majdnem kizárólag csak velem tánczolta touráit – Ezt Sz[ekrényessy]. s végre hozzám futott gratios¹²¹ Rónaym. Ismét mindenki szeme elállott, nagy csudújú táncunkon. De igaz, nagyságunk, növésünk igen öszve illik, s hiszem is, hogy csinosan tánczoljuk. Ezt követé francaise, mellynek nagy colonneját¹²² Sz[ekrényessy] velem előtánczoló. Ez után Riefkolh gúny nemével mondá: „ej! mit nem tesznek önből a fürediek! Sopront ön soha nem szerencsértette francaiseal.” – [...] Sz[ekrényessy]. nem tánczolt, hátam megé ült; Tercsi mellett. Babory. Sz[ekrényessy]. ismét ömledező lőn. Ma már megpendített themájára tért vissza. Csak egy szót, csak igen, avagy nem!” – Hisz én önt igen kevéssé ismerem még, mindenik szó kimondására! – „Ah! azt pillanatnak kell szülni, nem fontolásnak! mi fontolva van, többé nem érzés!” s a t. – Gludovácz is jött. E keringő vége felé, bejelenteté a kocsi. Sz[ekrényessy], Frohmann, Babory lekisértek; Vojnitsékkal felültünk. Sz[ekrényessy]. a kocsiba segített. Kezemet még az övében tartá – „csak egy vígaszszót, csak egy szót Adéle!” esdeklé. – Valóban olly szerencsétlen arczot csinált, hogy – egy gyenge kézszo-

ritással, e mellett fejem nemet rázásával ülte be. Valóban olly igen sajnáltam őtet, annyira tudám magam hangulatába behelyezni, hogy már nyelvemen vala az „igen” – meg hisz megcsalád! ságá a lélekismeretesség. „Engedi e ön reménylenem? – csak igen vagy nem?” De ha igazat mondok, lekötelezem magam némikép. [...] Sz[ekrényessy]. nem ösmeré többé magát – il me devorait par se regards¹²³ – minden forrott benne – szemei szikráztak. [...] lehajolt, ajkaival kezem akará érinteni – észrevevém, s gyorsan visszahúzáám. Ő fel találá magát, s udvariasan mondá, e szép patience¹²⁴ mutatásáért akará kezem csókolni; ezt Korcsmáros is kijelenté, s így Anyám tán nem vevé észre, qui il avait perdu latéte.¹²⁵ Este velem egy tourát tánczolván, a hangászkar mellett egy „Ah”ot sóhajta. Mi baj? kérdem nevetve. „Ah mit kelle ma hallanom! – hogy Adéle nem tud szeretni!” erre helyünkre értünk, ő öklével homlokára ütött, s „ah!” fojtá magában, s hátam megé állott.

Jegyzetek

- ¹Zadjeli Schlachta Etelka soproni naplója 1838-1842. Sajtó alá rend. és jegyz.: Csatkai Endre. Sopron, 1943. 1-155.
- ²Schlachta Etelka életrajzi adatainak többségét a fenti közlésből merítettük, ezért erre a továbbiakban – az onnan vett idézetektől eltekintve – nem hivatkozunk.
- ³Mi újság? Vasárnapi Ujság, 1880. 36. sz. 602.
- ⁴Katona Csaba: Egy soproni kisasszony a füredi fürdőben (Schlachta Etelka naplója). Soproni Szemle, 2002. 2. sz. 126-145.
- ⁵Katona Csaba: „Menj, menj leány, vegyülj a mulatságok zajába...” Schlachta Etelka balatonfüredi naplója (részlet). Soproni Szemle, 2002. 3. sz. 256-276.
- ⁶Csatkai 1943. 7.
- ⁷Csatkai 1943. 7; 139.
- ⁸Csatkai 1943. 3.
- ⁹Csatkai 1943. 9.
- ¹⁰Augusz Antal tolnai földbirtokos, később Tolna vármegye alispánja, majd Pest vármegye főispánja, a helytartótanács-elnöke, 1875-től báró. Liszt Ferenc barátja. Schlachta Etelkához hasonlóan ő is zenerajongó volt, a lány egy időben viszonzatlan szerelmet érzett iránta.
- ¹¹Frohmann Alajos Budáról.
- ¹²Amennyire a szövegből kivehető, Etelka ablakparádé alatt azt érti, amikor egy hölgy a szállása ablakából a sétaterén folyó eseményeket szemléli, egy úr pedig a sétaterén az ablak előtt fel-alá járva, a hölgygel „szemezve” fejezi ki hódolatát.
- ¹³Csatkai 1943. 10.
- ¹⁴ingerlés (latin)
- ¹⁵derékszalag vagy könnyű sál (francia)

- ¹⁶Értsd: a sétatéren – a mai Gyógy tér Balatonfüreden.
- ¹⁷kárpótlás (francia)
- ¹⁸öltözékben (francia)
- ¹⁹A Füreden birtokos nemes Varga család valamelyik tagjának felesége. Személye pontosan nem azonosítható. A családra nézve részletesen: Tóth Attila: A szentlászlói és balatonfüredi Varga család. Füredi História, 2002. 2. sz. 3-6.
- ²⁰Inkey Kazimir szilasbalhási (Veszprém vármegye) szolgabíró vagy Inkey Sándor pacasai (Zala vármegye) táblabíró. A naplóban emlegetett fürdővendégek azonosítását elsősorban a füredi fürdő 1841. évi fürdőlistájának a balatonfüredi Városi Helytörténeti Gyűjteményben őrzött példánya lette lehetővé: az összesen 1799 nevet tartalmazó fürdőlista feltüntette a vendégek nevét, lakhelyét, „characterét”. (A 16. oldalon az alábbi bejegyzés olvasható: „Zadjeli Schlachta Ferencznő Assz[ony]. született Báró Hauer Terézia Etelka Kis-Asszonyával”. Lakhelyük: „Soprony”). A pontosan nem azonosítható személyeket a továbbiakban nem jelöljük lábjegyzetben.
- ²¹Pintér Mátyás soproni császári királyi kapitány, füredi törzsvendég.
- ²²Bresztyenszky Béla tihanyi bencés apát.
- ²³Adónisz: a görög mondavilág szépségéről ismert férfialakja.
- ²⁴gőgös – itt: büszke (francia)
- ²⁵jól öltözött, divatos (francia)
- ²⁶termet, megjelenés (francia)
- ²⁷Vojna Félix gróf, tábornok, Széchenyi István katonatársa, aki Sopronban gyakori vendége volt a Schlachta-háznak. Etelka iránt gyengéd érzelmeket táplált.
- ²⁸Divatos és népszerű irodalmi lap.
- ²⁹Schlachta Etelka vagy saját monogramja alatt, vagy Ligeti Irma álnéven több fordítást közölt a Regélőben.
- ³⁰vonzerő, báj (francia)

- ³¹testtartásában (francia)
- ³²nemességét (francia)
- ³³Helyesen: elégancé – választékosság (francia)
- ³⁴A részvénytársasági alapon működő rövid életű Sopron-Vasi Szederegyletet Széchenyi István alapította. Schlachta Etelka maga is részvényese volt az Egyletnek. Működésére nézve összefoglalóan: Bircher Erzsébet: Sopron-Vasi Szederegylet. In Tilcsik György (szerk.): Előadások Vas megye történetéről II. Szombathely, 1993. 97-105. Vas megyei levéltári füzetek 6.
- ³⁵A tihanyi visszhang.
- ³⁶Kürthy Lajos táblabíró Koltáról (Komárom vármegye), korábban Komárom vármegye alispánja.
- ³⁷A Nádor nevű vitorlás.
- ³⁸rondó (rondeau) (francia)
- ³⁹Zeneszerző, Ludwig van Beethoven tanítványa.
- ⁴⁰ruházatom (francia)
- ⁴¹itt: meggyűrdve (francia)
- ⁴²Gyógyfürdőn a fürdőzés mellett a kúra része volt a gyógyvíz ivása is a fürdőorvos által elrendelt adagokban és időközökben. Ezt a németül Invalidenschrittnek nevezett lassú, vízvással tarkított sétát szolgálták a kanyargós ösvényű fürdői parkok.
- ⁴³Goth Pál gyöngyösi (Heves vármegye) orvos.
- ⁴⁴Vélhetően Horváth Péter bácsi (Bács vármegye) főbíró.
- ⁴⁵Gróf Haller Sándor Telegdről (Bihar vármegye).
- ⁴⁶átszúr, átdöf, fogva tart (ti. tekintetével): feltűnően bámul (francia)
- ⁴⁷A soproni vagy a pesti Kaszinóban rendezett bál.

⁴⁸ A báró Meskó család valamelyik, nem azonosítható tagjának felesége két leánnyal nyaralt Füreden 1841-ben.

⁴⁹ üveget (francia)

⁵⁰ bók (latin)

⁵¹ hfres (latin)

⁵² Mátray (Rothkrepf) Gábor a Regélő szerkesztője.

⁵³ győzködtem (latin)

⁵⁴ A július 26-i Anna-napon megrendezett Anna-bálra.

⁵⁵ Füreden mindennapos volt mind a legális, mind az illegális szerencsejáték. Részletesen: Katona Csaba: A szórakozás legális és illegális formái Balatonfüreden: éji zene, mulatság, szerencsejáték, prostitúció. Bana József (szerk.): Hedonizmus. Győr, 2001. 17-28. Győri Tanulmányok, 25.

⁵⁶ teraszon

⁵⁷ joggyakornok (latin)

⁵⁸ Vélhetően gróf Attems Lipót ulánuskapitány felesége, Schärfenberg Emília grófnő.

⁵⁹ fejdísz, frizura (francia)

⁶⁰ Helyesen: Hugonnay. A Vas megyei eredetű Szentgyörgyi Horváth család építette a Gludovác családral Füred első szállodáját, a Horváth-házat. Részletesen: Feiszt György: Adalékok a balatonfüredi Horváth-ház történetéhez. Műemlékvédelem, 1977. 3.sz. 178-181. A család egyik tagja, Szentgyörgyi Horváth Zsigmond 1822-ben nyert grófi címet, és ezzel együtt az ág a Hugonnay nevet vette fel. A családból származott az első magyar diplomás orvosnő, Hugonnay Vilma. A naplóban szereplő személy nem azonosítható.

⁶¹ Bizay Mihály, a „nemzet bárója”. Évtizedeken át a nyarait Füreden töltő „népszórakoztató” ripacs, aki feltűnő külsejével, „elmés” bemondásaival, színházi közönség toborzásával stb. szórakoztatta a fürdővendégeket. A 19. századi Balatonfüred talán legismertebb alakja. Részletesen: Katona Csaba: A „nemzet bárója”,

aki már életében legenda lett. Bana József (szerk.): Homo ludens I. Győr, 2002. 35-46. Győri Tanulmányok, 26.

⁶²Nagy Leó táblabíró Pestről.

⁶³sajkásdalt (olasz)

⁶⁴ábrándot (latin)

⁶⁵szimpátiára – itt: (kölcsonös) vonzalomra (görög)

⁶⁶Vélhetően Hertelendy Károly volt Zala megyei alispán és országgyűlési követ, a balatoni gőzhajózás egyik kezdeményezője.

⁶⁷Perczel Mór (1811-1899) bonyhádi (Tolna vármegye) táblabíró, 1848-49-ben honvéd táborszernagy.

⁶⁸Mamlauer György pesti kersekedő felesége.

⁶⁹Rónay Mór főjegyző Zomborban, majd 1848-ban Torontál vármegye alispánja, vagy Rónay Lajos táblai hites jegyző Zomborban, majd 1861-ben Torontál vármegye képviselője az országgyűlésen. 1841 nyarán mindketten Füreden időztek, a napló hasábjain mindkettőjükéről említést tesz Schlachta Etelka.

⁷⁰Vojnits István szabadkai (Bács vármegye) táblabíró leánya.

⁷¹Bezerédy (Bezerédj) Pál soproni táblabíró és családja.

⁷²Etelkák szobalánya.

⁷³Ld. a 74. lábjegyzetet.

⁷⁴Bezerédy Pál felesége, Murray Everilda grófnő.

⁷⁵A Sopronban élő gróf Murray Albrecht szolgálaton kívüli tábornagy családja. Murray Everilda az ő lánya volt.

⁷⁶Jemelka József soproni orvos.

⁷⁷Hidja. Helység Tolna vármegyében.

⁷⁸kurzust (francia)

- ⁷⁹romba dönti (francia)
- ⁸⁰A gróf Viczay-család valamelyik tagja, vélhetően gróf Viczay Héder.
- ⁸¹törvényesít, hivatalosan elfogad – itt: elismer (latin)
- ⁸²Vojna Félix gróf, tábornok, Széchenyi István katonatársa, aki Sopronban gyakori vendége volt a Schlachta-háznak. Etelka iránt gyengéd érzelmeket táplált.
- ⁸³szólóival
- ⁸⁴a maga szórakozására (francia)
- ⁸⁵az öröm mestere (francia)
- ⁸⁶elket önt belé, felélénkíti (latin)
- ⁸⁷álmódzásba estem (francia)
- ⁸⁸A Gyógy téren álló, 1761-ben épült kőkápolna, amelyet az 1846-ban átadott ún. Kerektemplom felavatása után bontottak le. Zákonyi Ferenc: Balatonfüred. Veszprém, 1988. 132.
- ⁸⁹aggályoskodó (francia)
- ⁹⁰Gludovác József Pestről.
- ⁹¹Babory Kálmán Pestről.
- ⁹²Lendvay Márton (1807-1858) színész, a Nemzeti Színház ünnepezt művésze.
- ⁹³Vélhetően László Dávid veszprémi ügyész felesége.
- ⁹⁴az eleganciát megjelenésében látni (francia)
- ⁹⁵Ti. Hugonnayt.
- ⁹⁶Barcza Erzsébet győri táblabíróné.
- ⁹⁷feltételeztetik (latin)
- ⁹⁸átengedés – itt: a zsidóság egyenjogúsítása (latin)

- ⁹⁹Szunyogh József királyi táblai hites jegyző Pestről.
- ¹⁰⁰zavartta (latin)
- ¹⁰¹itt: buzgólkodnak
- ¹⁰²whist – népszerű kártyajáték
- ¹⁰³elintézték, lebonyolítottak – itt: rávettek, hogy zongorázzak (latin)
- ¹⁰⁴improvizáltam (francia)
- ¹⁰⁵Vojnits István szabadkai táblabíró felesége, aki két leányával érkezett Füredre nyaralni.
- ¹⁰⁶győzködni – itt: rábeszélni (latin)
- ¹⁰⁷kinyilvánítás – itt: vallomás (francia)
- ¹⁰⁸megvetés, lenézés (francia)
- ¹⁰⁹Derra császári királyi hadnagy Pázmándról (Győr vármegye) Etelka régi ismerőse volt Sopronból. Derra Etelka korábbi udvarlójának, Riefkohl Rudolf hadnagynak volt a fegyvertársa és barátja, Füredre is együtt érkeztek meg 1841. július 25-én hat másik katonatársuk társaságában.
- ¹¹⁰Szentgyörgyi Horváth József császári és királyi nyugalmazott főhadnagy Tótvá-
zsonyból (Veszprém vármegye).
- ¹¹¹A Fiáth család tagjai Füred állandó vendégei közé tartoztak. 1841-ben a Balaton-
nál időzött Fiáth István székesfehérvári táblabíró, Fiáth Ferenc Fejér vármegye
másodalispánja ugyancsak Székesfehérvárról stb.
- ¹¹²helyesen: réunion – összejövetel (francia)
- ¹¹³Kupricz Imre veszprémi ügyvéd vagy az ugyancsak veszprémi Kupricz Sándor
királyi táblai hites jegyző. 1841 nyarat mindketten Füreden töltötték.
- ¹¹⁴kör, forgás (francia) – Tournak azt nevezték, amikor a táncos és hölgypartnere
nem a zene végéig táncoltak együtt, hanem a zene alatt egyszer körbetáncolták
a termet, majd a táncos a hölgyet helyére kísérte.

- ¹¹⁵Tallián Szidónia Szilvágyról (Vas vármegye).
- ¹¹⁶kacér (francia)
- ¹¹⁷Semsey Józsefné született gróf Keglevich Éva Semséről (Abaúj vármegye) nyaralt Füreden 1841-ben, vélhetően az ő leánya.
- ¹¹⁸helyesen: hautain – gögös (francia)
- ¹¹⁹Báró Gerliczy István megyei aljegyző Biharból (Bihar vármegye).
- ¹²⁰Mérey Károly udvari kincstári titkár Budáról.
- ¹²¹kecses (latin)
- ¹²²oszlopba – itt: táncsorba (francia)
- ¹²³felfal engem a tekintetével (francia)
- ¹²⁴pasziánsz – kártyajáték (francia)
- ¹²⁵mennyire elvesztette a fejét (francia)

Katona Attila

„Tanácskozásuk több mint az asszonyok parlamentje”*

(Az 1913-as szombathelyi nőkongresszusról és a
helyi nőszervezetekről)

Az utolsó békeév utolsó hónapjában, 1913. december 6-8-a között tartotta a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége éves rendes közgyűlését Szombathelyen. Békésnek persze csak utólag lehet nevezni a világháború előtti éveket. A kortársak ebből vajmi keveset, vagy talán semmit sem érzékeltek. A Balkánon Mars újabb hadjárata szedte áldozatait, s úgy tűnt, hogy „lenn délen” vég nélkülivé váltak a fegyveres konfliktusok, a háborúk. Márpedig feszültség e nélkül is akadt elég az országban. A magyar parlamentben a korábbiakhoz képest eldurvultak – néha szó szerint véve – a pártcsaták. Egy

*Vasvármegye, 1913. december 7. 1. A tanulmányban a kongresszus, a közgyűlés és a parlament kifejezéseket szinonimaként használjuk, miként ezt a korabeli újságok is tették. A idézeteket (Sipos Péter útmutatásai alapján) a mai helyesírás szerint írtuk át, tehát a célú, illy, stb. és a rövid ékezetes változatokat elhagytuk, csak a tulajdonnevek esetében tartottuk meg, (pl. Szombathelyi Ujság). Az idézetek stiláris finomságának megtartására azonban mindvégig törekedtünk. Sipos Péter: A XX. századi forráskiadás problémái és ajánlásai a forráskiadás szabályzatára. Fons, 2000. 1. sz. 178.

látványos, emlékezetes per végén 1913 júniusában távozott a miniszterelnöki bársonyszékből Lukács László.¹ Utódja a küldetéstudattal megáldott Tisza István mágnesként vonzotta a konfliktusokat. 1913 őszén ifj. Andrássy Gyula új hadrendbe állította a képviselőket, alakulófélben lévő Alkotmány pártja megkavarta a politika nyugodtnak addig sem nevezhető állóvizét.² A képviselők közti „nagyfeszültség” persze az élet természetes elemének számított a hazai politikai kultúrában. Az újdonságot inkább a társadalmi elégedetlenségi mozgalmak megerősödése, vitalitása jelentette. Az „általános forrongások korszakában” tiltakozó összejöveteleken, utcai népgyűléseken a társadalom különböző, talán éppen akkor öntudatosuló csoportjai petíciókban követelték jogos, (vagy annak vélt) sérelmeik orvoslását.³ A szándékok nem egy esetben keresztezték egymás. Akadtak, akik (iparosok, munkaadók) a munkásbiztosító reformját, a szociáldemokraták visszaszorítását, valamint a szakszervezeti terror felszámolását követelték.⁴ Mások a tisztviselők érdekeinek további bővítését igényelték.⁵

Az érvek sokszínűek, az indulatok vehemensnek mutatkoztak. A keresztények gyűjtőhangú, retorikai támadást intéztek a szabadkőműves gondolat letéteményeseinek tartott kormányzat és azok helyi képviselői ellen. „Meg kell védeni Magyarország keresztény jellegét, mert ezzel a magyarság számára mentjük meg Magyarországot.”⁶ – írta a Katolikus Néppárthoz közelálló helyi lap a Szombathelyi Ujság, amelynek munkatársai már a „korlátlan panamás abszolútizmus,”⁷ és „a jogfosztó, korrupciós-rendszer”⁸ közeli bukását vizionálták.

1913 őszén az országban óriási tiltakozó hullám söpört végig, az esküdszék reformja és a sajtórendelkezések megszorítása ellen.⁹ A vitának sajátos helyi ízt adott, hogy a protestálók egyik vezérszónoka, a Lukács-kormány korábbi igazságügyi minisztere Székely Ferenc, egyben Szombathely város képviselője és díszpolgára volt. A választójogi törvény vitája kapcsán még az év elején a Lukács-kabinetből távozó miniszter nézetével megosztotta a helyi kormány-

támogató erőket.¹⁰ Ennek ellenére a lázas izgalmat okozó 1913 decemberi megyei választásokat imponálóan nyerte meg a Munkapárt, miközben minden ellenzéki tömörülés veszített támogatottságából.¹¹

Az egymással folyamatosan vitázó helyi publicisták abban egyetértettek, hogy Tél tábornok közeledtét korábban sohasem látott népnymor és munkanélküliség „fogadja”.¹² A társadalmi jótékony-ság intézményrendszere recseg-ropog, s a működésképtelenség felé tart. Javító szándékú ötletekben persze nem akadt hiány. A garasos jótékonykodás helyett, vagyonalapú szociális adó bevezetését javasolták.¹³ „Jól tudjuk, hogy a palotás házak ablakai mögött is nincstelenség és szegénység uralkodik és a társadalmi jótékony-ság áldozatos felkéréseire ma a gazdasági válság legszerencsétlenebb áldozatainak a munkanélküliek segítségét nehéz volna felépíteni. – írta a Vasvármegye újságírója – A középosztályt amúgy is erősen kimerítette a parádés jótékony-ság, amelyben a polgárság pénzzel, az előkelőség pedig a nevével szokott részt venni.”¹⁴ A század nagy kihívásának és egyben próbakövének a szociáliskérdés megoldását tartották.

Ebben a zilált, zavaros helyzetben a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének¹⁵ szombathelyi közgyűlése a nyugalom szigetének számított. No nem azért, mert minden a legnagyobb rendben lett volna a nők jogait illetően, és talán nem is azért, mert az utcai demonstrációra, látványos tiltakozásra hajlandó szüfrazettek száma elenyészőnek tűnt az országban, hanem mert más értékrenddel, eszköztárral rendelkeztek a hazai polgári nőszervezetek vezetői, irányítói.

A legutóbbi, mérsékelt sikert felmutató parlamentjüket, amelyet a fővárosiak túlsúlya és a vidék részvétlensége jellemzett 1912. november 22-24 között tartották Budapesten.¹⁶ A szövetség alapszabálya szerint, most egy vidéki városban kellett megrendezni a találkozót.¹⁷

Kétségtelen, hogy a főváros mutatkozott a hazai nőmozgalom legerősebb bázisának, de a további befolyás növelése érdekében egyre

jelentősebb szerepet kaptak a vidéki városok hölgyei, asszonyai is. A feminista eszmék népszerűsítése, támogatottságuk növelése elsősorban ebben a szegmentumban szélesíthető, bővíthető. A köztisztviselőben álló, országosan is ismert asszonyok „felvonulása”, nemcsak az aktuális gondolatok és célkitűzések elfogadtatásával, hanem a helyi nőszervezetek öntudatosodásával és megerősödésével járt. Ez azért is fontos, mert az alig évtizedes múltra visszatekinthető szervezet, ha látványos sikerekről nem is, de a feminista eszme áttöréséről, meggyökerezéséről biztosan beszámolhatott. Most már a feladat a napi apró szervezőmunkára és a propagandára helyeződött. Mindezt jól érzékeltette a mozgalom „kemény magjának számító” Feministák (FE) és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének (NOE) kommunikációs „fordulata”. Az eddigi havi közlönyről – A Nő és a Társadalomról – áttértek a szélesebb rétegek informálását célul tűző, „képekkel élénkített” népszerű kétheti lap, A Nő megjelentetésére.¹⁸

E dolgozat elsősorban a vasi megyeszékhely és részben a korabeli feminista sajtó és irodalom segítségével kívánja bemutatni a nőmozgalom célkitűzéseit, elképzeléseit és az első világháború előtt elért eredményeit. A kongresszus alkalmát felhasználva arra kíváncsi, hogy egy dinamikusan növekedő, harmincezres középvárosban milyen feladatra orientált nőszervezetek működtek, és ezek mennyiben voltak képesek a legyezőszerűen szétnyíló női törekvések helyi reprezentációjára. Tevékenységüket miként tükrözik a helyi médiumok, mekkora szimpatizáns tábor tudtak maguk mellé állítani egy erősen patriarchális világban.

A színhely: Újváros nyugaton

Szombathely lendületesen fejlődő, modern városként robbant be a századforduló hazai köztudatába. Az álmos közigazgatási és egyházi szerepkörrel rendelkező kisváros feltámadása a Széll Kálmán – Radó Gyula – Károlyi Antal – Török Sándor kvartettnek köszönhe-

tően 1894-ben kezdődött el.¹⁹ Igaz nem egykönnyen, de félresöpörték azokat a régi konzervatív figurákat, akik „minden bátrabb és szabab-
dabb kezdeményezést a gondos óvatosság, a takarékos zsugoriskodás
és a quinta non movere könnyű, de mégis ólomlábakon járó gondol-
kodása akasztott meg.”²⁰ S akik „gondolatvilágában az élet zajától
visszahúzódó békés nyárspolgári nyugalom, a csendes kisvárosi tusz-
kulátum volt az ideálok ideálja.”²¹

1910-ben a 32 407 lelkes megyeszékhelyen kétszer többen éltek,
mint két évtizeddel korábban.²² A század első dekádjában a népesség
13 809 fővel gyarapodott, a növekedés nagyságát illetően az ötödik
helyen állt az országban, csak kelet-magyarországi városok előzték
meg.²³

Szombathely mindig is „városias jellegű” településnek számított,
ahol kevés ember kötődött a mezőgazdasághoz, így e szféra ne-
hézségei, érdekei csak áttételesen éreztették hatásukat. A magyar
nyelvű város foglalkoztatottjainak döntő része az ipari szférához
(39,6%), a kereskedelemi-, hiteléhez (9,3%) és a közlekedéshez
(14%) kapcsolódott. E tekintetben a rendezett tanácsú városokat
„utca hosszal verte”, s csak egy-két törvényhatóságú város előzte meg
a vasi települést.²⁴ A polgárosodás szintjét mutatta a házicselések
magas száma is, 1910-ben 1770 fő, a népesség 5,5%-a. Természe-
tesen a munkavállalók többségét a férfiak adták, de épp a jelzett
időszakban növekedett meg a gyengébbik nem munkavállalói hajlan-
dósága/kényszerűsége is.

A megyeszékhelyt e dinamikus növekedése miatt a hírlapírók
amerikai városként emlegették, amely „a semmiből nőtt ki húsz
esztendő alatt.”²⁵ Az imponáló fejlődés eredményeként a nyugat-
dunántúli régió előkelő kereskedővárosává, empóriumává vált.²⁶
„Nagy üzlet, gazdag kereskedő egyelőre kevés van Szombathelyen,
– írták – de mégis az egész szombathelyi kereskedelem a szolid meg-
bízhatóság olyan bázisán pihen, mely a legszebb jövő reményével
biztat. A váratlan és hirtelen meggazdagodás éppoly ritkaság Szom-

bathelyen, mint a váratlan és hirtelen összeomlás, és ez jelenti és bizonyítja, hogy a szombathelyi piac egészséges.”²⁷

Természetesen a gyors növekedés minden hátrányát is magán viselte a település, a zsúfoltságot, a lakáshiányt, a nagyfokú mobilitást és a populáció kulturálisan heterogén összetételét. Csupán ötven családra becsülték azoknak a számát, akiknek a harmadik öse valaha itt élt a városban. A polgárosodás deficitjéről emígyen szóltak: „Egy régi város ősi polgársága hiányzik nálunk, erős tradíciókba megszilárdult polgárság, mely itt nagyszabású gazdasági és társadalmi életet él.”²⁸ Az újonnan felemelkedett kereskedők, iparosok és hivatalnokok „legyőzték” a régi polgárságot, a város vezetésétől most már a biztos megélhetésüket várták.²⁹

A település sokban emlékeztetett Babits Mihály Kártyavárjában bemutatott Újvárosra, annak minden erényével és gyengeségével. Látványos igény mutatkozott a kor újdonságai, divatirányzatai iránt, ezek közé tartozott a feminizmus is. A város kicsiben magába foglalta a századforduló átalakulásának összes női gondját, a leánynevelés és a munkavállalás ügyét, a cselédkérdést, a prostitúciót. Így egyszerre mutatta a diagnózist, és egyszerre várhatta a gyógyító terápiát.

A századelőn nagyra tartott és megcsodált szombathelyi siker, a Széll-testvérek³⁰ által biztosított politikai „hátszéllnek” és az újdonságra, a korkívánatra ráérző helyi vezetésnek köszönhető. A századforduló polgármestere Éhen Gyula, a „vidéki városi lobby” meghatározó és elismert tagja lett, nemcsak gyakorlati munkájával és tetteivel, hanem elméleti igényű – közigazgatási és urbanisztikai – írásaival is az átlag fölé emelkedett.³¹

Két területre koncentrált a modern város megteremtésének programja, egyrészt a kor igényeinek megfelelő infrastruktúra kialakítására, másrészt a századelő társadalmi betegségeinek újszerű – liberális-konzervatív elveken nyugvó – gyógyítására. Az infrastrukturális fejlesztéseket behatárolták a pénzügyi lehetőségek, félévszázadra eladósodott a település,³² de szociálpolitikai kezdeményezése-

ivel, kísérleteivel méltán vívott ki rangot magának. Bár hozzá kell tennünk, hogy ez irányú tevékenységük az évtizedek távlatából még a helyiek emlékezetben is elhalványult! Az állami támogatással hatá-
sosan élve a szociálpolitika új kísérleteinek egyik terepe lett a város. Ami elsősorban nem a kalapozás, és a segélyre várás stratégiáját je-
lentette, hanem a társadalmi összefogás, a szolidaritás hatékonyabb
meggyökereztetését, valamint új, főként német területekről átvett
szociális intézmények, mozgalmak beindítását.³³

Az Éhen Gyulát felváltó Brenner Tóbiás polgármestert tisztel-
ték, de innovativitását szerénynek ítélték. (Igaz, lehetőségei korláto-
zottabbak voltak.) Szomorúan konstatálták előnyük egyre csökken:
„Fáj látni, hogy legyőzött versenytársaink újból a nyakunkra ülnek
és az előretört Szombathelyt rohamosan szorítják vissza a második
glédába.”³⁴ A tízes évekre abban már konszenzus uralkodott, hogy
a város lendülete alábbhagyott, a végig gondolt tervszerűséget felváltotta az alkalmi improvizálás politikája. 1913-ban a megtorpanást még csak átmenetinek és a helyi vezetés hibájának vélték, „ma már legfeljebb a semmittevésünk által terjed el hírünk”³⁵ – állították. Így a bizakodó optimizmus nem hiányzott a közvéleményből.

Rendezőség: a szombathelyi nőszervezetek

A Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége az 1913. évi rendes közgyűlésének az előkészítésével és lebonyolításával a szombathelyi nőszervezeteket bízta meg. Hogy mikor, és mindez kinek jutott az eszébe, az nem derült ki a forrásokból.³⁶ A dolog annál inkább érdekes, mert a helybéli nőszervezetek a kongresszusig nem is voltak tagjai a szövetségnek. Sejtésünk szerint a NOE országos vezetői játszhattak ebben meghatározó szerepet, s a szervezésben ezért lehetett domináns szerepe a helyi nőtisztviselőknak. A döntés háttérében minden bizonnyal az húzódott meg, hogy a szövetség e tájon is meg kívánta erősíteni pozícióit. Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, akkor

a határozat – miként utóbb látható – tökéletesre sikeredett. Mindenesetre a vasi megyeszékhely asszonyainak ez egyszerre jelentett kihívást és az eddigi munka elismerését. Önbizalomban természetesen nem volt hiány: „Szombathely társadalmának kultúrszínvonalát teszik próbára újból a kongresszus napjai és ennek a városnak hagyományos múltja, lakosságának megértő intelligenciája teljes garanciát nyújt arra, hogy a kongresszus vendégei a legkellemesebb emlékeket viszik magukkal ős Sabariából.”³⁷ A helyi lapok viszonylag későn, november közepén számoltak be a várható országos eseményről.³⁸

A szervezés dandárját Greisinger Ottóné Kerecsényi Ilona a Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének elnöknője vállalta magára. (Akadt olyan helyi újság, amelyik nyilván tévedésből, vagy félreértésből kezdetben egyszerűen a nőtisztviselők kongresszusáról írt.³⁹) A helyi nőegyesületek munka megbeszélésére, és a közgyűlési program kialakítására november végén került sor. A Vármegyeházán megtartott előkészítő ülést a rendezvény fővédnöke a főispán felesége, Békássy Istvánné vezényelte le. A 150 tagú rendezőség november 26-ára készítette el a végleges programot, majd közölte az országos szövetség irányítóival, remélve annak jóváhagyását.⁴⁰ Ami pár nappal később meg is történt. Presztízskérdést csináltak a megyeszékhely asszonyai az ügyből, a munkában felekezeti különbözőség nélkül, egymással versengve vették ki részüket.

Az előkészítő feladatok két részre tagolódtak, egyrészt a technikai feltételek biztosítására, kidolgozására, másrészt a találkozó beharangozására, szellemi „előkészítésére”. Az előbbinél biztató összefogás mutatkozott. Felállították Greisingerné vezetésével az elszállásoló bizottságot, a helybéli családok 25 hölgynek biztosítottak elhelyezést, a többieknek – 2,8 koronáért – szállodai szobákat igényeltek. A fogadásokat is minden részletre ügyelve készítették elő, nagyban építve az aktivisták adományaira, felajánlásaira.⁴¹ A vasárnapi nagy társas ebéden 3 koronáért mindenki részt vehetett, a befolyt összeget

szociális célokra fordították. A közgyűlésre a helyi Védő Egyesület a Megyeháza termeiben háziipari kiállítással készült.⁴²

A program szerves részét képezte a szombathelyi szociális intézmények (Gyermekmenhely, Árvaház, Vakok Intézete) és kulturális látványosságok (Székesegyház, Kultúrpalota) megtekintése, valamint a város hölgyeivel, kisasszonyaival történő kötetlenebb találkozás. Tervbe vették még a jáki apátság megtekintését is, de erre az idő rövidege miatt nem került sor. Az érdeklődés minden korábbi várakozást felülmúlt. Csak személyre szóló két koronás meghívókkal lehetett részt venni a közgyűlésen, ennek ellenére a tanácskozás mindhárom napján zsúfolásig megtöltötték a Megyeházát. Sőt sokan ki is szorultak a folyosókra és a szomszédos szobákban kialakított büfékbe.⁴³

A kongresszus szellemi előkészítését – a nemek közti munkamegosztás jegyében – a férfiak által írt és szerkesztett sajtó végezte. Részletesen tájékoztatta az olvasókat a várható programokról és az előadások témáiról. Így az oktatás gyakorlati reformjáról, újabb egyetemi fakultások nők előtti megnyitásáról, a polgári törvénykönyv kívánatos módosításáról, valamint az alkoholizmus és a prostitúció elleni küzdelem újabb fázisáról.⁴⁴ Egyben lelkendezve közölték a várható előkelőségek névsorát. Igazából csak a helyi katolikus lap tartotta feladatának ez alkalomból a nőmozgalom céljainak „részletesebb” bemutatását, és a modern idők kívánatos női szerepeinek a tudatosítását.

A félszáz helyi szervezet közül 14, mások szerint 16 nőegyesület készült a vendégek fogadása.⁴⁵ Az eltérő számadatok mögött nemcsak a civil társadalom ismert gondja, a főnixszerű létforma és a folytonosan változó tagság ügye, hanem a nőszervezetek fogalmának rugalmas értelmezése húzódott meg. Ide soroltatott minden a női szerephez szélesebb értelemben kapcsolódó tömörülés. Itt nemcsak a „klasszikus” anya és gyermekvédelmi feladatokat ellátókra gondolkunk, vagy az ezekhez szorosan kötődő szegényügyi, karitatív szer-

vezetekre, hanem olyan alapítványi, önkormányzati, esetleg állami segéllyel működő altruista intézményekre, amelyek hölgybizottságai a lét elviselhető kereteit kívánták megteremteni, (pl. Vakok Intézete vagy a TEVVE). Nem kétséges, hogy e szervezetek feladatai, tagsága és aktivistái között jelentős átfedések voltak, vezetőségük sok esetben azonosnak mondható. Működtetésüknél meghatározó szerepet játszott a nagy szakmai elhivatottsággal rendelkező férfiak (orvosokból és jogászokból álló) kicsiny, de lelkes csapata. Éppen az említettek miatt hasznos e szervezetek működését áttekinteni, mert létükből érzékelhető, hogy milyen bázisra és feladatra számíthatott az elsősorban középosztályi vezetésre épülő magyarországi feminista mozgalom.

A kezdeményezők – A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete

Elsőként a Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének a tevékenységéről célszerű szólni, tekintettel arra, hogy e szervezet meghívásának köszönhetően került sor a kongresszusra. Az egyesület vezetője Greisinger Ottóné Kerecsényi Ilona nemcsak az operatív munkában játszott meghatározó szerepet, hanem előadásával a kongresszus „szellemi alakítójává” is vált. Az 1897-ben alakult Nőtisztviselők Országos Egyesületének szombathelyi szervezete egy évtizeddel később, 1907-ben kezdte meg tevékenységét.⁴⁶ Mint az közismert, az országos szervezet bázisán, a mellőzött célkitűzések képviselőjére jött létre a Feministák Egyesülete 1904. december 19-én.⁴⁷ S az első világháborúig közös vezérkar – Bedy-Schwimmer Rózsa, Glücklich Vilma – irányította a sokak által radikálisnak, de mindenképp a legkezdeményezőbbnek tekinthető szervezetet.

1907 októberében – kissé váratlanul – került a helyi újságok lapjaira a hír, hogy létrejön a Nőtisztviselők Egyesületének szombathe-

lyi fiókja.⁴⁸ Az „ötletadó”, az organizátor személyét nem közölték, csupán annyit, hogy az alakuló értekezletet október 20-án délután 3 órakor a Széll Kálmán utca 11-ben tartják. (Nem kizárt, hogy a kezdeményezés mögött a helyi szabadkőműves táboron belüli viták és nézeteltérések húzódtak meg.⁴⁹) A megbeszélésen az érdeklődő hölgyek mellett a „nagy öreg” liberális, Éhen Gyula, valamint Pálffy Boldizsár polgári iskolai igazgató, Fehér Mihály ügyvéd és Schwartz Bertalan orvos is részt vett. Az összejövetelen elnöknek Greisinger Ottóné polgári iskolai tanárnőt, (utóbb igazgatóhelyettest) javasolták, egyben döntöttek arról, hogy az alakuló ülésre november 10-én kerítenek sort, amelyre Bedy-Schwimmer Rózát is meghívják.⁵⁰ Az idő rövidsége ellenére 45 rendes és 50 pártoló tagot sikerült addig toborozni. Az utóbbiak közt egy-két üzem, gyár is szerepelt, pl. a Légszesz, a Pohl gyár, a Magyar-osztrák Nemzeti Bank helyi fiókja.⁵¹ Az kétségtelen, hogy ekkor már ismerték a városban a magyarországi feminizmus célkitűzéseit, és természetesen megjelentek vele szemben a fenntartások, felekezeti indíttatású előítéletek is. „A magyar és konzervatív közönségnek annyira új és szokatlan, hogy asszonyaink a nyilvánosság előtt érdekeik előmozdításáért küzdjenek, még-hozzá jogokért harcoljanak ... hogy komolyan nem veszik, hóbortos túlzónak nézik őket.”⁵² Schwimmer Róza fellépése, racionális érvelése, politikai jogokat is megfogalmazó követelése azonban meggyőzte mindazokat, akik lelkük mélyén azonosultak a feminizmus céljaival. Nagy lelkesedés közepette mondták ki a szervezet megalakítását a „rogyásig megtelt” Vármegeháza nagytermében 1907. november 10-én. A „nőknek napján”, ahogy nevezte a helyi újság az eseményt, természetesen megválasztották az egyesület vezetőségét is. Az elnök Greisingerné Kerecsényi Ilona, az alelnök Salamon Erzsébet, a titkár Trombitás Zsuzsa lett.⁵³

A belügyminiszter által 1909. március 5-én jóváhagyott alapszabályukban a magán, valamint az állami és egyéb közhivatalokban működő nők és női kereskedelmi alkalmazottak érdekeinek ápolását

és előmozdítását tűzték ki célul. Mindezek megvalósítására, szakmai színvonaluk emelésére tanfolyamokat tartottak, a szórakoztató programok szervezése mellett ingyenes állásközvetítést végeztek.⁵⁴

A test és a lélek „karbantartását” az önálló könyvtár és a torna-tanfolyam szolgálta. Külön figyelmet szenteltek az egyedülálló, szegényebb sorsú pályatársaik támogatására, hol a kenyéradó humanista főnökök, hol a jómódú hölgyközönség áldozatkészségére apellálva.⁵⁵

A tagság nemcsak újak beszerzésére, hanem titoktartásra és az üresedő állások bizalmas közlésére is szövetkezett. Tizenkét tagú választmányuk havonta ülésezett, munkájukat hat kültag (egy részre férfi is lehetett), és a NOE küldöttje segítette. Hivatalos közlönyük, a szervezet országos lapja: A Nő és a Társadalom lett.⁵⁶ A hat éven át folyamatosan működő helyi egyesület taglétszáma közben a duplájára emelkedett. A rendes tagok száma 60-70 között, a pártolóké száz körül mozgott.⁵⁷

Tevékenységi körük az évek során kiteljesedett, kezdetben táncestélyeikkel és teadélutánjaikkal csak új színfoltot jelentettek a helyi béli kínálatban és a társasági összejöveteleken.⁵⁸ De a közélet elismert alakjainak előadásaival sikeresen tovább népszerűsítették a feminizmust. Előadásaikon nagylétszámban jelentek meg a szimpatizánsok és az érdeklődők. 1911 februárjában Glücklich Vilma a Vármegyeházán az iskolai koedukáció problémáiról és a leányoktatás további feladatairól beszélt.⁵⁹

Óriási visszhangot váltott ki Prohászka Ottó 1911 márciusi fellépése is.⁶⁰ Egy évvel később Guttenberg Pál és Madzsar József tartott előadást a közegészségügy, valamint az anya és gyermekvédelem aktuális témakörében.⁶¹

Az első felolvasó ülésre csak 1912. november 10-én kerítettek sort, Halász József a Vasvármegye főszerkesztő-helyettese – akinek felesége akkor a szervezet titkára volt – a női választójogról beszélt. Az előadást Békássy István főispán is megtisztelte jelenlétével. Az alkalmat az akkor formálódó választójogi törvényjavaslat szolgáltatta.

Halász József tárgyilagosan ismertette az 1782 óta tartó folyamatot, és meggyőződését fejezte ki, hogy mivel már most is bírnak bizonyos területeken (kamarai tagság, önkormányzatok) szavazati joggal a hölgyek, előbb-utóbb a képviselőházi választásokon is gyakorolhatják azt. Nem sok jele mutatkozott a radikalizmusnak, inkább kitarásra, türelemre szólította fel a tagságot.⁶²

A második felolvasóülésükön 1913. január 6-án, a németországi tapasztalatok tükrében a nő szociális helyzetéről beszélt Kapi Béla körmendi, (1917-től szombathelyi) evangélikus lelkész, utóbb püspök. A felolvasás a júniusi budapesti női választójogi világtalálkozásra való ráhangolódás szándékát viselte magán.⁶³

Az identitást erősítő szellemi önképzésen túl országos akciókba is bekapcsolódtak a nőtársak. 1911-ben a női egyenjogúság és a versenyképesség megőrzése érdekében (sic!) tiltakoztak a nők éjszakai munkáját szigorító rendelet kiadása ellen, csatlakozásra szólítva fel a helyi szocialistákat és a vármegyei vezetést.⁶⁴

Egy évvel később egy kisebb küldöttséggel vettek részt a budapesti női választójogi gyűlésen, de sikeresnek ítélték a munkásbiztosító pénztár 1913-as választásán elért eredményüket is.⁶⁵

Az egyesület erejéhez mérten sokat tett a női munkavállalás kiszélesítése érdekében. Kérték a helyi érdekképviseleti szerveket, hogy a pozsonyi és a kolozsvári példa alapján bővítsék három évre a kereskedelmi tanfolyamokat.⁶⁶

Nagy meglepéssel nyugtázták, hogy a helyi cégek adtak referenciájukra, javasoltjaik beváltak. Szintén nagy büszkeséggel számoltak be közgyűlésükön arról, hogy a szaktanfolyamokon tagságuk mindig kitartott, és sikeresen abszolválta a vizsgákat.⁶⁷

A fokozódó elismerés jeleként értékelték a helyi cégektől, intézményektől kapott pénzügyi támogatást (a Mezőgazdasági Banktól és a polgármestertől), valamint a tagságának a színház és mozi látogatáson biztosított 10%-os kedvezményt.⁶⁸

A legsikeresebb programjuknak éveken keresztül a Hafner Ede

tanító vezette téli tornatanfolyam számított. Fél évtizednél alig hosszabb történetük alatt jól érzékelhető a helyiek változó viszonya a feminizmushoz. A kezdeti újdonságból eredő felfutást, népszerűséget, a megtorpanás, a pangás követte. Az 1911-es közgyűlésükről már így tudósítottak: „Úgy véljük, hogy eredményekről az idén nem tudnak beszámolni a feministák. De így van minden haladó törekvéssel, látható nyomokat kézzel fogható eredményeket az erjedés és erőformásodás mai korszakában egyik sem tud felmutatni, csak a lelkek mélyén található meg e mozgalmak hatásai, a gondolatok átformálódásában, felfogásnak ma még homályos, de derengő kialakulásában, mely az egész világ sorakozik.”⁶⁹

A másik gondot a velük kapcsolatos előítéletek legyűrése jelentette: „Sokan ugyanis részint tájékozatlanság, részint mesterségesen szított szuggesztió miatt abban a téves felfogásban vannak, hogy törekvéseink vallásellenesek. Ezért mozgalmunk sokak szemében annyira antipatikussá vált, hogy vagy teljes közönnyel vagy elenséges indulattal haladnak el mellette és így nem volt alkalmuk észrevenni, hogy szükséges és üdvös munkánk legkevésbé sem igazolja ezen felfogást.”⁷⁰

Az említettek miatt stratégiaváltás ment végbe a tízes évek elején, nem a létszám növelésére helyeződött a hangsúly, hanem egy tartós, de öntudatos mag kialakítására. „Talán megrostálva áll itt a nőtisztviselők egyesülete, de a magva szilárd és erős és sokkal nagyobb komolyságra tarthat számot. A helyes szelekció után, amely a jó ügy meggyőződéses híveit tartotta egy táborban kiállta az eddigi próbát, talán lesz belőle valami.”⁷¹

S lett is, hisz 1913-ban a rendes tagok száma 70, a kültagoké 93 fő volt. A szervezet fluktuációja normális mértékű maradt, különösen erénynek vélték a tagdíj hátralékok hiányát, ezt az életképesség legbiztosabb jelének tartották.⁷²

Nyilván az országos példák és tendenciák is arra ösztönözték őket, hogy támogatottságukat növelendő vezetőségükbe – az ügyész mel-

lett, aki végzettsége miatt csak férfi lehetett – nevesebb helyi személyeket is felkérjenek, így került a választmányba Zimmermann Károly a Kereskedelmi Kör elnöke.⁷³

A Nő és a Társadalom című lapban általában kéthavonta adtak hírt önmagukról és az elmúlt időszak legfőbb eseményeiről, a fővárosi vezetés elismerően szólt tevékenységükről.⁷⁴

A szervezet helyi kisugárzó hatása összességében mégis elhanyagolhatónak tűnik: „néhány évvel ezelőtt – írták 1911-ben –, a mikor még új volt a feministák akciója Szombathelyen, gúnyral és élccel fogadták az egyesületet.”⁷⁵ Utóbb is a helyi (maszkulin) sajtó szerint „kopottas ruhában volt jelen a feminizmus”. Úri körökben inkább lekicsinylően, gúnyosan beszéltek tagjaikról, a szürke irodista kisasszonyokról, akik egész nap „feminista zongorájuk”⁷⁶ (értsd: írógép) mögött ülve görnyedten dolgoznak. Így nem véletlen, hogy konfeszionális okok mellett, a helyi katolikus lap a kongresszus előtt csak a szervezet vezetőjéről és annak aktivitásáról írt, de hallgatott az egyesület tevékenységéről.⁷⁷

„Feltűnés nélkül jót tenni”⁷⁸ – Tradíció és karitatívítás

Több mint négy évtizedes múltra tekintett vissza a legrégebb nőszervezet a Szombathelyi Jótékony Nőegylet. 1870. január 26-án az akkori főispán felesége Széll Józsefné, Bertha Júlia kilenced magával felhívást intézett a város „nemes szívű hölgyeihez” egy jótékonsági nőegyesület megalakítása érdekében.⁷⁹

A mintát, a modellt a kőszegiek, az indíttatást a kialakult szorongató helyzet adta. „A földi élet valódi öröme és édessége a jótékonságból ered”⁸⁰ – hirdették a matrónák, a gyengéd női szív pedig a jótékonság igazi hajtóereje. Márciusban már az egyesület szabályzatát tették közzé, közben megkezdték a vagyon gründolását.⁸¹

Ünnepélyes formában 1870. május 8-án délután 3 órakor alakult meg az egyesület, és minden esztendőben megemlékeztek a születésnapról. Az esztendő is számukra ezen a napon kezdődött.⁸²

Az alapszabály értelmében a szervezet célja: „Szombathely városában vallás, kor és nem különbség nélkül szükség, betegség, egyéb nyomorban” szenvedő szegényeken segíteni. A munkanélkülieken munkával, a munkaképtelenek nyomorán adományokkal kívántak enyhíteni. Az egyesület felépítése az évtizedek során lényegében nem változott, tagok csak nők lehettek (alapszabály 2. §-a), de a jótévő férfiaktól elfogadtak adományokat. A rendes és pártoló tagok havi díjat fizettek, vagy önkéntes szociális munkát végeztek. Szervezeti felépítésük még magán hordozta a korai polgári korszak archaikus-ságát. Az elnöknő és helyettese mellett, ugyanis kerületenként (négy ilyen volt akkor a városban) 2-2 tanácsnő mozgatta, irányította az egyesületet. Ők a szülőkkel, a papokkal szoros kapcsolatot tartva orvosolták a felmerülő szociális problémákat. Külön raktár és depó felügyelővel rendelkeztek, az előbbi az összegyűjtött adományokért (fa, ruhanemű, pénz), az utóbbi az élelmiszerek tárolásáért felelt.⁸³

Feladatuknak érezték a szegény gyerekek felruházását és a koldulás megszüntetését.⁸⁴ Ha kellett, rendkívüli pénzsegélyt nyújtottak a rászorulóknak, karácsonyi ajándékosztásuknak bevált liturgiája alakult ki.⁸⁵ Az adománygyűjtések formái az évtizedek során természetesen némileg módosultak, a dominóbáli és teadélutáni bevételek mellett, nyári sétahangversenyekkel és gyermeknap rendezvényekkel bővült a repertoár.⁸⁶

Tevékenységükben a századfordulón váltás ment végbe, a városi szegényügyi szabályzatok megszületése után (1897, 1904) karitatív feladatuk koncentráltabb lett. Éhen kérte a Nőegyletet, hogy a népkonyha üzemeltetésében vegyenek részt, ők ezt elutasították mondván csak a házi szegényápolás a feladatuk.⁸⁷

A nőkongresszus idejére, 1913-ra a 381 tagú szervezet jelentős vagyont halmozott fel. A megalakulásakor 612 pengőforinttal in-

duló egyesület negyedszázaddal később 11461 forint, 1898-ban 12647, 1912-ben már 24990 koronás vagyonnal sáfárkodott.⁸⁸ 1874-ben özv. Sággy Mihályné javaslatára hozzáálltak a törzsvagyon tőkésítéséhez, ez azonban a jelentős kifizetések miatt, nem hozta meg a remélt sikert.⁸⁹ A szervezet működésének első négy évtizede során 185 ezer korona bevételre tettek szert, amiből 171 ezret fordítottak a város szegényeinek támogatására.⁹⁰ Évente a vagyon értékének kb. egyötödét osztották ki, a segélyezettek száma 120-140 között ingadozott, hasonló nagyságrendben találtak gazdára a karácsonyi csomagok is. Az egyesület védnöknői szerepét a főispánok felesége látta el, az elnöknő a helyi előkelőség tagjaiból választatott. A századfordulón Borsits Béláné, 1911 után Mayerné Dömötör Eliz. 1913-ban az alelnök özv. Réthy Józsefné, a titkár Nádas Róbertné és pénztárnok a kezdetek óta (1870-től!) Ritter Júlia volt.⁹¹ A szervezet végig jó kapcsolatokat ápolt a püspökséggel, utóbb a katolikus jelzőt is felvette nevébe.⁹²

Nem női, hanem a tankötelezettséget elősegítő szervezetnek indult az 1884. június 21-én megalakult Rongyos Egyesület. „Kévésbíteni” és megszüntetni kívánta a ruházat hiányából származó iskolai mulasztásokat.⁹³ Hatáskörét felekezeti különbség nélkül az összes népoktatási tanintézet nebulóira kiterjesztette.⁹⁴ Az egyesületnek mindenki tagja lehetett, aki segített, csak akkor szüntették meg tagságát, ha két éven át elmaradtak az adományai.⁹⁵ Kezdetben férfi tanítók (Németh Ferenc, Kemenes Bálint) vezették az egyesületet, és arról híresült el, hogy közgyűléseit az alacsony létszám miatt mindig meg kellett ismételni, pedig húsz fő elég volt a határozatképességhez.⁹⁶ Fordulatot hozott, hogy az érdemi munkát eddig is végző hölgyek vették át a szervezet irányítását. Előbb alelnökként, majd elnökként tevékenykedett Greisingerné Kerecsényi Ilona tanárnő. Eredendően az összegyűjtött és rendbe tett ruhák, cipők osztásánál az „igazolt szegénységet és az érdemeket” vették figyelembe, de 1897 után már a jó magaviselet is sokat nyomott a

latban.⁹⁷ Természetesen mindig az iskolai hatóságok tudtával, belee-gyezésével történt a támogatás. A szervezeti szabály 1904-es módosít-ásában az igények miatt lehetővé tették, hogy rendkívüli esetekben a nem tanköteles gyermekek is részesülhessenek a ruházatból.⁹⁸ Az évente összegyűjtött adományok az egy nyolcadát tették ki a Nőegye-let bevételeinek. Ha maradt pénz, abból taneszközöket vásároltak, vagy jelképes összegű ösztöndíjakat nyújtottak. Munkájuk nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a főváros és Sopron után a vasi megye-székhelyen volt a legalacsonyabb az analfabéták száma. Különösen 1890 után kezdett jelentősen javulni a tankötelezettségi statisztika. A tízes években még mindig Greisingerné vezette a 120 tagú egye-sületet, amely 1912-ben 40 fiút és 60-80 leányt ruházott fel, és a rászorulóknak 25 pár cipőt biztosított.⁹⁹

Konfesszionális nőszervezetek

Az Izraelita Nőegylet megalakulásának pontos időpontja a ho-mályba vész, a hitközségi jegyzőkönyvek tanúsága szerint már 1858-ban működött a szervezet,¹⁰⁰ mások 1863-ra taksálták megalakulását.¹⁰¹ Az kétségtelen, hogy 1881. január 13-án hivata-losan is létrejött a Szombathelyi Jótékony célú Izraelita Nőegye-let, amelynek alapszabályát már február 25-én jóváhagyta a bel-ügyminiszter.¹⁰² Feladata a „szükségben úgy bár mi más nyo-morban szenvedő izr. vallású nőknek segélyezésében és általában gyakorlásában”¹⁰³ állt. Utóbb feladatkörét kiszélesítették, nevét le-gyszerűsítették, s 1896. április 25-én elfogadták új alapszabályát.¹⁰⁴ A századfordulóra nemcsak létszámában gyarapodott jelentősen a helyi zsidóság, hanem öntudatában, büszkeségében is. A háromezer főt meghaladó izraelita közösségek vezetői szervesen integrálódtak a helyi politikai, kulturális testületekbe, azok meghatározó alakjaivá váltak. A nőszervezet rendezvényei, a bálók, a zsúrok és a hónap első hétvégjén rendszeres tartott teadélutánok, kulturális estélyek

nemcsak az ismerkedés és a párválasztás jól működő fórumai voltak, hanem nagy presztízsű társadalmi események is.¹⁰⁵ Ahol nemcsak a legújabb toalettek felvonultatása zajlott, hanem az új divatirányzatok prezentálása is. (Pl. 1913 nyarán ilyen alkalommal mutatták be először a tangót Szombathelyen. Ami akkor még komoly botrányt okozott, három hónap múlva már mindenki az új módinak hódolt.¹⁰⁶) A kultúrpalotában tartott rendezvényeken a város előkelőségei, asszonyai is megjelentek, napokig témát adva a sajtónak.

Az Izraelita Nőegylet irányításában meghatározó szerep jutott, a helyi társadalomban nagy köztiszteletet élvező, hitközségi, utóbb kerületi elnök, Weiner Károly feleségének, aki másfél évtizedig látta el az elnöknői, majd a díszelnöki teendőket. Lemondását követően, 1912-ben olyan úri asszonyt kívántak választani, „erre a díszes pozícióra, aki bírja az összes tagok szeretetét és akinek egyénisége biztosíték arra, hogy vezetése alatt az egylet tovább halad.”¹⁰⁷ 1912. október 6-án dr. Szili Miksáné személyében meg is találták.¹⁰⁸ Ő nagyobb hangsúlyt kívánt adni a kulturális misszióknak, és teadélutánjaik, zsúrjaik egyre inkább a lelkes, és reményteli amatőrök bemutatkozási fórumává vált. Ez a fordulat kétségtelen, hogy a könnyű táncmulatságokat kedvelők nemtetszését váltotta ki. A nőegyleti zsúrok állandó fellépőjének számított Spitzer Jenőné Flesch Elza, aki a kor divatos kupléival szórakoztatta az egybegyűlteket, de gyakran társául szegődött hozzá Kuzmanek Elly, Mandl Jenő és Mayer Lajos is. Az alkalmi orfeumban saját rendezésükben humoros jeleneteket, Molnár Ferenc és Gábor Andor átiratokat vitték színre, óriási sikerrel. Esetleg újságírók (Radnóti Dénes, Pilisi Lajos) olvasták fel vidám karcolataikat. Természetesen igényesebb zenei előadásoknak is helyet szorítottak, Kardos Elli és a 11 éves Hubay tanítvány, hegedűvirtuóz, Blau Jenő jóvoltából.¹⁰⁹

Szili Miksáné és dr. Szöllösi Gáborné titkár vezetése alatt Zsur-ujság címen három alkalmi kiadványt is megjelentetett az egylet.¹¹⁰

A 400 tagú szervezet természetesen adományok gyűjtésével és

kiosztásával is foglalkozott. Hatvan családot segítettek évente, télen fűtőanyagot és fürdősegélyt biztosítottak a rászorulóknak. Minden hó elején fizették a segélyt, amelyről a 32 tagú választmány döntött.¹¹¹

Kezdetben még e szervezet keretén belül, majd utóbb elkülönülve működött a „Baba” egyesület, amely feladatának a szerény jövedelmű, zsidó kismamák megsegítését tartotta. A Rainer Ignácné, majd Hoffmann Sándorné vezette egyesület aktivistái sorra látogatták a gyermekágyasokat, s 20 korona – utóbb szülési segélynek nevezett – juttatást adtak, ha sokáig az ágyhoz voltak kötve a kismamák, akkor esetleg újra folyósították az összeget.¹¹²

Tevékenységük nemcsak az anyagiak gyűjtésében és osztogatásában merült ki, hanem az egészségügyi felvilágosításban, tanácsadásban is.¹¹³ Természetesen nem számított volna igazi nőegyesületnek, ha nem tarthatott volna táncestélyt.¹¹⁴

Jóval kevesebb információval rendelkezünk az Izraelita Patronage Egyesület tevékenységéről, az első évtized második felében fénykorát élte e szervezeti forma, eszme. A különböző felekezetek egymással versenyezve hozták létre egységeiket. A nagykáta-i rabbi, Blau Soma szorgalmazására 1910-ben alakult országos szervezet helyi fiókjá 1911 májusában jött létre. Céljuk a felekezeti szellem, a szolidaritás erősítésével a gyermekvédelmi feladatok biztosítása, az árvák családoknál történő elhelyezése, gondozása. A helyi bizottság elnöke Schliffer Ede, titkára Kemény Hümér, pénztárosa Deutsch Ottó lett. A 135 tagú szervezetben külön hölgybizottság működött, akik az elit legismertebb tagjaiból kerültek ki.¹¹⁵

Országosan ezer gyerek állt a szervezet felügyelete alatt, Szombathelyen 18-an éltek nevelőszülőknél. Az egyesület a szegényebb, de áldozatkészebb családoknál (16 ilyen akadt) 5-5 koronával toldotta meg az állami támogatást. A vezetőségi beszámolóik alkalmából az országos szervezet képviselői végigjárták a nevelőszülőket, és megtekintették a gondozásra kihelyezett gyermekeket. Örömmel állapí-

tották meg, hogy jól fejlődnek, és a nagyobbak rendszeresen járnak iskolába.¹¹⁶

Ennek ellenére úgy ítélték meg, hogy nincs elég vállalkozó család, így a hölgybizottságnak fokoznia kell az aktivitását. Már pedig tragédiának tartották, ha más felekezetű családokhoz kerülnek a porontyok, mivel az utóbbi időben felerősödött a „lélekrablás”, azaz a gyermekek nevelőszülők révén történő átkeresztelése. (Természetesen minden felekezet képviselője azt állította, hogy ők kerültek hátrányba!)¹¹⁷

A szombathelyi Ortodox Izraelita Nőegylet alapszabályát 1904-ben hagyták jóvá. Kongresszusi társához hasonló feladatokat látott el, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy vallási felfogásának megfelelően merevebben elzárkózott a nyilvánosság elől. Igaz, ekkor már a hitközségen belül azok a személyek kerültek meghatározó pozícióba, akik fontos ügyüknek tekintették a magyar nyelv ápolását és a magyar kultúra továbbadását.¹¹⁸

Megalakulásakor Kohn Jakabné, Frey Sámuel titkár segítségével irányította a szervezetet, tiszteletbeli elnöke a mindenkori rabbi (1900 óta Benedikt Márk) felesége volt.¹¹⁹ A szervezet munkájáról a helyi lapokban alig jelent meg információ.

A városban a protestánsok lélekszáma sohasem volt jelentős 5-7% közti, a századfordulón még a kétezret (1773 fő) sem érte el, s tíz év múltán is csak épp hogy meghaladta azt (2127 fő).¹²⁰ A többségi evangélikus és a kisebbségi reformátusok által működtetett közös gyülekezet vezetőinek tényleges társadalmi befolyása, szerepe lényegesen túlszárnyalta a közösség számszerű súlyát.¹²¹

A századelő vallásos megújulásának jeleként 1909-ben a protestáns gyülekezeten belül megalakult a nőegylet. De a világi és az egyházi vezetők úgy vélték, hogy célszerűbb a szervezet szabályza-

tát a belügyminisztériummal is jóváhagyatni, ami 1910. május 23-án megtörtént.¹²²

A Nőegylet célját az alapszabály hat pontban rögzítette, az első helyen a protestáns öntudat ápolását és vallásos estélyek megszervezését jelölték meg.¹²³ A templom, valamint a megépítendő iskola felszerelésének kiegészítését, a szegény gyerekek tanulásának segítségét, az egyházi közadakozás sikeresebb lebonyolítását, és a diakonisszák megtelepítését fogalmazták meg további feladatként.¹²⁴

A körvonalazott elképzelésekben vallási, egyházi szempontok domináltak, s nem kimondottan speciális nőmozgalmi célok. Inkább arról volt szó, hogy a nőegylet mint forma hatásosabban tudta e kívánatos célokat megvalósítani.

Az együletet 1910-től egy évtizeden át Somogyi Miklósné vezette,¹²⁵ helyettesei az ismert helyi gyártulajdonos felesége, Pohl Sándorné és a feministák, valamint a Rongyos Egylet irányítója Greisinger Ottóné volt. Taglétszámuk százötven körülire tehető.

A felekezeten kívüli nyilvánosságnak szánt kultúrprogramjaik között épp úgy szerepelt táncestély, kabaré, mint igényesebb színvonalú a diakonissza megteremtésére szánt jótékonysági hangverseny.¹²⁶ Ez utóbbi kapcsán jegyezte meg a helyi napilap a Protestáns Nőegyletről: „... ha nem is egyesítette Szombathely egész társadalmát, de a társadalom széttagozódottságát afféle képviseleti rendszerrel összehozta a Kultúrházban.”¹²⁷

Szombathely hétköznapjaira erősen rányomta bélyegét a katolikus ethosz, aminek nemcsak a püspöki székhely volt az oka, hanem a római katolikusok népességén belüli hegemón helyzete. Az egyházpolitikai küzdelmek óta a hazai harcos katolicizmus egyik fellelegvárának számított e vidék. A Katolikus Néppárt folyamatos támogatást kapott Hidassy Kornél, István Vilmos, majd Mikes János püspöktől. A keresztény restauráció szándéka és jelszava folyton jelen volt, de a szellemi ösztönzés kijutott a jobboldali extrémizmusnak is. A tí-

zes években úgy jellemezték a helyzetet, hogy: „a központi papság, úgyszólván kivétel nélkül híve, sőt fanatikus híve a szélső ellenzéki hangulatú néppártnak.”¹²⁸

Az osztrák mozgalom hatása alatt formálódó magyar katolicizmus heti, majd napilapjában sőt krajcáros újságjában a Szombat-helyi Kis Újságban is¹²⁹ sikeresen népszerűsítette antiliberalis nézeteit, konzervatív és szociális téziseit. A kor hivatalos – a Vatikán által ösztönzött – vonalához kapcsolódva állandó filippikát folytattak a szabadkőművesség ellen. Minden bűn forrásaként aposztrofálta a szervezetet, függetlenül a helyi Ébredés páholy tényleges szerepétől és befolyásától. A liturgia szerves elemét képezte a szocialisták és a szabadkőművesek összeházasítása, és az antiszemita toposzok állandó emlegetése, a „kód” ébrentartása.¹³⁰

A nem kívánt modernizáció elleni védelem szándékával az első között (1903-ban) bontotta ki zászlaját a keresztényszocializmus a városban, munkásegyletet alapítottak.¹³¹

A tízes években a formálódó keresztény-nemzeti kurzus minden instrumentuma felbukkant. (Egyházmegyei bankot alapítottak 1913-ban, Tours-ból visszaszállították Szent Márton ereklyéit.¹³²) Offenzívítása, új módszerekkel, szervezeti formákkal kísérletező lendülete az új típusú konzervativizmus szinte minden jelét magán viselte. Ez a defenzívából támadásba átmenő harcosszellemi irányzat a nőkérdést sem tartotta „semleges” területnek. „Már a nőt is el akarják szakítani, a női szívből is ki akarják irtani a vallásosságot, hogy ne legyen anya, aki vallásra neveli a gyermekét, ne legyen dajka, aki imádkozni tanítja a gagyogó kiseddet.”¹³³ Így az egyház képviselői nem lehetőségüknek, hanem kötelességüknek tartották a nőmozgalmak támogatását s egyben ellenőrzését.

Ma még több ponton homály fedti a Szent Erzsébet Egylet megalakulásának körülményeit. Alapszabályuk szerint 1897. március 23-án karitatív céllal jöttek létre, de erről a korabeli katolikus sajtó

nem tudósított. Csak később 1898 szeptemberében szólt arról, hogy formálódóban van az egyesület.¹³⁴

Az azonban jól követhető, hogy honnét is származott az ötlet, a minta: Bécsből. 1897 januárjában a katolikus munkásnők védelmére rendezett „Patronage” ünnepről részletesen számolt be a Szombathelyi Ujság. Az ott deklarált eszme, szervezettség kiváló modellül szolgált a kívánt cél: a keresztény restauráció megvalósítására. A 700 tagú Zichy-Metternich Melania irányította bécsi alakulat megnyerhette a helyiek tetszését. Minden elemével azonosultak, a munkáskérdést ők sem materiális ügynek tartották, a valláserkölcsi oktatást központi ügynek vélték, a jótékonyosság gazdag formáit bővíteni szerették volna, sőt egyetértettek a munkásnők számára történő lakásépítésekkel is. Még a szervezeti szabályzat azon elemét is átvették, miszerint a püspök által kinevezett áldozópap az egyesület központi figurája, aki „minden vitás ügyben végérvényesen határoz, s döntő ítéletétől fellebbezésnek nincs helye.”¹³⁵

A látottak alapján meg is fogalmazta az újságíró sóhaját. „És nálunk? Mikor fog végre a katolikus egyleti és társadalmi tevékenység nagyobb mértékben megújulni?”¹³⁶ Lassabban, mint azt sokan szerették volna. Még budapesti hatások, megerősítések is szükségeltettek a határozott cselekvéshez.¹³⁷

Ez az egyesület lett a századfordulón a helybéli katolikus patronázs szervezetek „szülőanyja”. A Szent Erzsébet Egylet alapszabálya szerint, a „szükséget szenvedő elhagyott családokon, valamint egyes magányosan álló szegényeken”¹³⁸ kívánt segíteni, adományok juttatásával. Az előkelő hölgyek (Bezerédy Istvánné, Puteáni Paula az alispán felesége) támogatását és vezetését élvező egyesület, szerény tagságot képviselt, összesen száz tagról írtak, de a ténylegesen tevékenykedők száma csak két tucatot tett ki. Bevételük és kiadásuk a századfordulón 5000 korona körül mozgott. Állandó igazgatójuk a kezdetek óta – a püspök megbízottja – Tóth János volt.¹³⁹

Az előkelő hölgyek munkájára épülő konstrukció mindig azzal a

veszéllyel járt, hogy a politikai fordulat magával sodorja a vezetést, s újra előről kezdődhet a szervezés. Nyilván ez játszhatott szerepet abban, hogy az újságok szerint 1908-ban alakult meg (pontosabban újjá) az egyesület. Akkor vezetését az addigi helyettes, Ambrózy Teréz vette át, a 22 rendes és 100 pártoló taggal tevékenykedő társaság továbbra is az elhanyagolt családokon, a munkaképtelen öreg, magányos asszonyokon kívánt elsősorban lelki és erkölcsi ösztönzéssel segíteni. Hetente 3-4 családot látogattak meg a körhöz tartozó aktivisták, így tevékenységük célra orientáltabb lett, sok esetben a mai szociális munkások előfutárainak tekinthetők. A ruhaneműekben, tűzelőben, élelmiszerekben összegyűjtött adományokat hatékonyabban sikerült szétosztani. A kiutalt segélyek nagysága abszolút értékben megközelítette az előző szervezetekét (azaz évi kb. 4-5000 koronát), de a támogatottak köre csak félszázat tett ki.¹⁴⁰

A Szent Erzsébet Egyesület aktivistái teremtették meg – igaz hosszú vajúdással – 1902-ben a Szombathelyi Katolikus Nővédő és a Katolikus Leányvédő Egyesületet. Az előbbire nemcsak karácsonykor várt látványos, fontos szerep, hanem évközben is.¹⁴¹ A püspöki iskolában tartott havi választmányi ülésükön addigi patronázs tevékenységüket tekintették át. Végig szoros kapcsolatokat ápoltak az egyház képviselőivel (dr. Boda Jánost nevezték ki a szervezet igazgatójának), és a Károlyi Lászlóné vezette Katolikus Háziasszonyok Szövetségével. A tízes évektől közgyűléseiken állandó résztvevőnek számított Schlachta Margit.¹⁴²

A Leányvédő Egyesület az említett mintákat követve a harc szellemében fogant: „Harc lesz ez igaz, de üdvös és szükséges úgy a társadalomra, mint a hazára, mert mindkettőnek keresztény munkásnőket és jó anyákat akarnak nevelni!”¹⁴³

Már eddig is tartottak szabadidő foglalkozásokat és lelki gyakorlatokat a gyári munkásnőknek és cselédeknek vasárnap délutánonként, amin kb. 150-en vettek részt. 1902. november 18-án aztán rászánták

magukat a megalakulásra, decemberben már István Vilmos püspök megbízta az egyesület vezetőjét, de a formális bejegyzés sokat késett, egy évbe is beletelt mire letisztultak a viszonyok, és a tényleges munkára lehetett koncentrálni.¹⁴⁴

Deklaráltan a lélekmentés és a lélekvédelem szándékával alakultak. „S az a közszellem mely a nőt, a leányt otthonától így elvonja, a műhely és a dolgozó terem fülledt levegőjébe hozta, s a férfival való nagyon kétes értékű versenyre kényszerítette – s ekként emancipálta: az nem az igazság, nem a hit, hanem az önzés, a nekivadult humanizmus szelleme!”¹⁴⁵ Elsősorban a fiatal gyári munkás- és varrónőket kívánták megvédeni, de kulcsszerepet játszottak a helyi cselédviszonyok formálásában, átalakításában is. Segítséget nyújtottak a beilleszkedésben a faluról érkezőknek. A szervezet otthonában, a püspöki iskola helyiségében vasárnap délutánonként 140-150 fiatal cseléd és munkásleány jött össze, hogy lelkes úrinők felügyelete alatt estig foglalkozásokat tartsanak. Ápolják, fejleszték vallásos tudatukat.¹⁴⁶

Az egyesület élén a koalíciós időszak óta báró Ambrózy Terézia állt, a titkári teendőket Gyuk Margit végezte, húsz patronessz pedig irányította a foglalkozásokat. 1910-ben a faluról érkező cselédek elhelyezésére jött létre az Óperint utca 19-ben a Cselédotthon és Elhelyező Intézet. A gondoskodás főleg a kezdeti kritikus korszakban tűnt meghatározónak. Munkaközvetítői feladatokat is elláttak, de ha kellett ingyenes szállást is biztosítottak. Havonta 100-120 leány jelentkezett munkára, s ennek több mint feléről gondoskodni tudtak. Az 1912-es évben 1059 leány kereste fel őket, 572-nek szállást, 889-nek pedig munkalehetőséget kínáltak, a következő esztendőben már 786-nak, illetve 780-nak.¹⁴⁷

A falusi leányok számára a város egy más világot jelentett: a mozik és színházak csábító világát. Ez a populáció adta a sokak számára már így is elviselhetetlen prostitúció folyamatos utánpótlását. A szervezet áldásos munkáját a helyi katolikus újság szinte reklámszerűen ismertette: „Szerez nektek ez a katolikus intézet helyeket,

ahol az úri arcátlansággal, csábítással nem kell találkoznotok, helyeket, ahol vacsora helyett nem a kapukulcsokat nyomják a kezetekbe éjjeli kimaradozásra, hanem ahol elismerik jogotokat a rendes szentmise hallgatására, ahol nem lesztek rabszolgái semmiféle asszonyi személynek, ahol nem kívánják tőletek, hogy munkabérért áruba bocsássátok magatokat is.”¹⁴⁸

Az egyesület tevékenysége jól érzékeltette a magyarországi katolikus patronázs mozgalom célkitűzéseit. Az osztrák minta alapján hazánkban kifejlődő irányzat szellemi megalapozója, apostola Prohászka Ottokár szerint patronázs alatt „a szociális tevékenységnek a társadalom vezető köreiből s felsőbb rétegekből kiinduló irányát”¹⁴⁹ kell érteni. A jobb elemek kötelességét. Ez a szociális nevelőmunka a keresztény érzés válasza a társadalmi osztályok szenvedéseire, de mindig az egyénnel foglalkozik, az ő problémájukat kezeli. Egyszerre modern, érzelmi és racionálisan tervezett, és egyszerre testvéri, atyáskodó. Az organikus társadalomszemlélettel áthatott tevékenység a valláserkölcst megerősítését szolgálta.¹⁵⁰

A Katolikus Sajtóegyesület Szombathelyi Hölgybizottsága a legfiatalabb nőszervezetnek számított a városban. A 156 tagú kör csak az esztendő elején, 1913. március 13-án, a sajtónapon alakult meg.¹⁵¹ Erős részrehajlással a legnagyobbra titulálta a Szombathelyi Ujság e tömörülést. Maga Bangha Béla is személyesen jelent meg a társaság alakuló ülésén a Domonkos rendi apácák iskolájának nagytermében. A páter a médiumok fontosságáról beszélt, újfent hirdelve, hogy „a katolikus sajtó sorsa a katolikus hölgyek kezébe van letéve. A hölgyeken múlik, hogy Magyarország további fejlődésében az erkölcs, a tisztesség, a vallásosság legyen az úr, ne pedig az erkölcstelenség, hitetlenség.”¹⁵² A tudatosan minden osztályt reprezentáló szervezet vezetőségét csak május 4-én választották meg.¹⁵³

Az erősödő katolikus fundamentalizmus – Bangha szellemiségét, útmutatásait követve – az erkölcstelen és vallásellenes sajtó jobb útra

térítését szorgalmazta. Ezt részben a vidéki, járási – a plébánosok irányította – hölgybizottságok hálózatának megteremtésével és az üdvös szellemiségűnek mondott újságok előfizetésével, valamint gyakori sajtónapok tartásával kívánták elérni.¹⁵⁴

Az eszmei harcot az állandósuló dörgedelmek jelentették. A hölgybizottság tagjai havonta egyszer, az első csütörtökön találkoztak, de irodalmi felolvasó esteket is szerveztek, ahol a vidék szépirodalommal kacérkodó írói (Kincses István apátplébános, Rogács Ferenc) olvashatták fel legújabb zsenyéiket. Az esteket lelkes amatőr muzsikusok színvonalasnak mondott kamara produkciója tett teljessé.¹⁵⁵ A Holczheim Gáborné ügyvezető elnök és a Somogyi Gabriella titkár vezette szombathelyi „szakaszhoz” az év végén már csatlakozott a formálódó kőszegi és körmendi szervezet is.¹⁵⁶

A szateliták – gyermekvédelmi egyesületek, intézmények

Az alább említendő szervezetek közös eleme, hogy a női szerephez csak áttételesen, a gyermekeken keresztül kapcsolódtak, és az intézményekhez kötődő civil szervezeteknek sajátos hármastagolása alakult ki. Egy hivatásos, szaktudással rendelkező – orvosok, tanítók – aktív belső magjához, a társadalmi reprezentációt képviselők széles köre, valamint egy hölgybizottság társult. Az utóbbiakat azért tartották fontosnak, mert hatékonyabban tudták mozgósítani a társadalmat. Összekapcsolta még e szervezeteket az új, korszerű formák keresésének szándéka, a kapcsolati tőke, a kormányhivatalokban tevékenykedő vasiak kezdeményezőkézsége (Széll Ignác belügyi és Nárai Szabó Sándor kultuszminisztériumi államtitkár), valamint az 1904 januárja óta Szombathelyen megjelenő Gyermekvédelem című havi lap. Amely formálisan a Szombathelyi Fehér Kereszt Egyesület

újságaként látott napvilágot, de alapvetően az említendő egyesületek tevékenységét taglalta.¹⁵⁷

A szakfolyóirat célja az ismeretterjesztés és az egészségügyi felvilágosításon túl, az új női szerepek tudatosítása mellett a helyi és a regionális egyesületekről történő híradás, valamint az országos kezdeményezések megismertetése volt.¹⁵⁸ Folyamatosan tájékoztatták az olvasókat a gyermekvédelem legújabb eredményeiről és a nemzetközi tendenciáiról. Programadó cikkükben úgy fogalmaztak a szerkesztők, hogy feladatuknak „általában a tömegnyomor enyhítésével foglalkozó jótékony egyesületek között való összeköttetés”¹⁵⁹ létrehozását tekintik. E nemes szándék csak töredékesen valósult meg. Közismert, hogy e korszakban ment végbe a gyermekvédelem és a szegényügy szétválása.¹⁶⁰

Még 1874-ben Ernuszt Kelemen főispán indítványozta a vármegye és az árvaszéki alap terhére az árvaház megépítését. A javaslat termékeny talajra hullt, a társadalmi összefogás, a gyűjtés gyors eredményt produkált. A Szabó Imre római katolikus püspök által adományozott telken, 1878. december 1-jén nyitotta meg kapuit az intézmény.¹⁶¹ Az egyemeletes 9 teremből és 15 kisebb helyiségből álló, száz gyermek befogadására alkalmas épületben, 1886-tól már hatosztályos fiú és leányiskola is működött. 1884-től az intézmény igazgatója, a helyi gyermekvédelem országosan elismert szaktekintélye Gerlits Sándor, aki fontos szerepet játszott a hazai gyermekjátékipar megalapozásában is.¹⁶²

Az árvaház palotájában mindig nagy hangsúlyt fektettek a korabeli modern pedagógiai elképzelések („a munka által munkára nevelés”) megvalósítására.¹⁶³ A lányok csipkeverést tanultak, a fiúk iskolai szemléltető eszközöket és játékokat készítettek, amit némi haszonnal értékesítettek. A kikerülő lányok beilleszkedésének elősegítésére „kiházásítási alapot” hoztak létre, ezzel próbálták „pályakezdésüket”

megkönnyíteni. E nemes munkát irányító hölgyválasztmány díszelnöke Hidasi Krisztina, elnöke (nárai) Szabó Lászlóné volt.¹⁶⁴

A Fehérkereszt Országos Lelencház Egyesület első vidéki fiókin-tézeteként 1899. július 23-án alakult meg a Vasvármegyei Fehér Kereszt Egyesület. 1902. július 13-án, az 1901. évi VIII. és XXI. törvények hatására önálló gyermekvédelmi egyesületté formálódott. Legfőbb feladatának a gyermekhalandóság csökkentését, az egészségügyi felvilágosítást, valamint a gyermekek törvényes védelmét tartotta. Ez utóbbi magába foglalta a családon belüli és az iskolai erőszak betiltását, és az elesettek méltó gyermeki életének biztosítását.¹⁶⁵

Az egyesület lelke, motorja Szegedy Györgyné, Gerliczy Irma, a főúri világ elismert, aktív tagja. Legfőbb vágya egy gyermekkórház felépítése volt, az 1902-ben megfogalmazott szándék egy évtizeden belül teljesült. A társadalmi összefogásnak és a város támogatásának köszönhetően a Rauscher Miksa által tervezet 100 ágyas gyermekkórházat, amely e műfajban harmadik volt az országban 1910. február 14-én adták át. Az egyesület tartotta fenn az intézményt, de hozzájuk kötődött Szombathelyen az ingyen tej akció megszervezése is. 1903 februárjától márciusig 5900 adag tej és kenyér került kiosztásra az elemi iskolások között.¹⁶⁶ A sikert és az igényeket látva ezt követően minden évben novemberben-decemberben, illetve februárban-márciusban az egyesület hölgybizottságának irányításával megismételték.¹⁶⁷

A Fehér Kereszt Egyesületnek kezdetben 601 (12 alapító, 19 pártoló és 570 rendes) tagja volt, ami utóbb sem változott lényegesen.¹⁶⁸

A Tuberkulózis Ellen Védekező Vasvármegyei Egyesület (a TEVVE) 1780 (148 alapító, 601 rendes és 1031 pártoló) taggal 1903. március 1-jén alakult meg. Élén a helyi társadalom reprezentánsaival, a főispánnal, Reiszig Edével és a polgármesterrel Brenner Tóbiással, valamint Lajos bajor királyi herceggel és feleségével, Mária

Teréziával. Az egyesület célja a tüdőbetegek számának csökkentése, a fertőzöttek gondozása és meggyógyítása volt. A társaság hölgybizottságát egy évig gróf Erdődy Gyuláné vezette, „aki leginkább hivatott az egyesület nemes céljait társadalmi úton biztosítani, a jótékony-ságot közvetlenül is gyakorolni.”¹⁶⁹ Utóda (nárai) Szabó Lászlóné, majd Szegedyné Gerliczy Irma lett.¹⁷⁰

A hatékonyabb munka érdekében 1907. április 1-jén létrehozták a Dunántúli Tuberkulózis Ellen Védekező Szövetséget (DTEVSZ), amelynek kötelékébe Győr, Moson, Veszprém, Zala, Tolna, Vas, Somogy, Sopron vármegyék, Győr, Sopron, Szombathely, Kőszeg városa, valamint a Fejérmegyei és Székesfehérvár szabad királyi város Tuberkulózis Ellen Védekező Egyesülete tartozott. Hatévi együttműködés után, zajos vitáktól kísérve 1913. szeptember 29-én kimondták a szervezet feloszlását, vagyonát egy Szombathelyen létesítendő gyermekotthon javára engedték át. Az egyesület titkára Gerlits Sándor és helyettesei dr. Mezihradszky Kálmán és dr. Feldmann Bódog alelnök-orvosok szervezték meg a tüdőbeteg gyerekek rendelkezését és erdei iskoláját. Az erdei iskola modelljét a németországi Charlottenburgból vették át, ahol a helyi nőegylet irányítása mellett 1904-ben állították fel kísérletképpen az elsőt.¹⁷¹

Az 1908. július 7-én, a város határában átadott ideiglenes épületben – az első nyáron – még csak 30 gyermek pihenhetett, játszhatott.¹⁷² Az ország első ilyen típusú intézménye 1909. május 15. és október 15. között már teljes kapacitással működött. Öt osztatlan osztályban tanultak a gyermekek, tanítók, szakápolók és orvosok felügyelete mellett. Ebben is követték a poroszországi példát, hisz a hosszabb kint tartózkodás és a jobb táplálkozás szemmel látható (23-25%-os) javulást eredményezett a beteg gyermekeknél.¹⁷³

Utóbb a téli hónapokban továbbképzésre használták az épületet.¹⁷⁴ (Óriási büszkeséget váltott ki a városban az a hír, miszerint az Amerikai Egyesült Államokban is számon tartják erdei iskolájukat.¹⁷⁵) 1913-ban 1408 (477 rendes, 2 alapító és 929 pártoló)

taggal, imponáló vagyonnal (83 227,43 korona), sok tapasztalattal, és egyértelmű társadalmi elismertséggel rendelkezett az egyesület.¹⁷⁶ Az utóbb említett két egyesület szervezte 1906-tól a vasi megyeszékhelyen a gyermeknapokat.

1904. november 20-án avatták fel azt a gyermekmenhelyet, amelynek irányítása alatt működtek a megyei gyermektelepek, ahová az évek során több ezer gyereket helyeztek ki. A munkát, a hivatalos állami felügyelet mellett, szintén egy nőbizottság ellenőrizte.¹⁷⁷

Több ízben is tartottak tudományos tanácskozást, kongresszust a vasi megyeszékhelyén a különböző gyermekvédelmi szervezetek a századfordulón, (Gyermekvédő Liga és a Gyermektudományi Társaság).¹⁷⁸ Bár számtalan erőfeszítést tettek a helyiek a gyermekvédelem ügyében, de így sem mondhatjuk, hogy e téren minden a legnagyobb rendben ment, utóbb is számtalan súlyos hiányosságot tártak fel a miniszteriális bizottságok.¹⁷⁹

A Vakokat Gyámolító Országos Egyesület Dunántúli Fiókjá 1904. november 28-án létesült a megyeszékhelyen.¹⁸⁰ (A kezdetek 1901-re nyúltak vissza, a szervezés oroszlán részét Vitár Rezső, Gerlits Sándor, valamint a Szombathelyi Nemzeti Szövetség tagjai végezték.¹⁸¹) A fiatal világtalanok iskolai oktatása és foglalkoztatása ténylegesen csak 1905. február 5-én indult be. Három évvel később Török Sándor országos intézeti tanár vette át az irányítást. Részben neki, részben az egyesület elnökének, az egykori főispánnak, Ernuszt Kelemennek köszönhetően társadalmi és állami összefogással 1910-ben egy olyan új bennlakásos intézményt avattak fel, ahová a szomszédos megyék felnőtt világtalanjai is bekerülhettek. S ahol elsősorban kefekötéssel és kosárfonással foglalkoztak.¹⁸²

Az egyesületen belül egy adománygyűjtéssel foglalkozó társadalmi hölgybizottság serénykedett, melyet Eredics Ferencné, majd nárai Szabó Lászlóné vezetett.¹⁸³

A nemzeti ellenállás korszakát idézte a Magyar Védő Egyesület, bár a „campagne szervezésekben” jeleskedő országos szervezet korábban alakult.¹⁸⁴ Az arisztokrata feleségek (gróf Andrássy Tivadarné, gróf Dessewffy Aurélné, gróf Batthyány Lajosné) által 1906-ban útjára indított Tulipán mozgalomnak úgyszintén működött helyben fiókegyesülete.¹⁸⁵

A két szervezet fúziójára a koalíciós kormányzás „csúcsevében” 1907. október 20-án került sor. Az egyesülést a célok nagyfokú azonossága indokolta. Vezetőségük három szakosztály felállítása mellett döntött. Az első a hazafias ünnepek lebonyolítását vállalta magára, (ezt addig a szabadelvű párt civil szervezete a Nemzeti Szövetség végezte). A második a hazai ipar támogatását tűzte zászlajára, míg a harmadik a háziipar és a kézműipar felkarolását és népszerűsítését szorgalmazta.¹⁸⁶

A Magyar Védő Szövetség védnöke Batthyány Lajosné, elnöke és tényleges irányítója Sarlay Ferencné, alelnöke a főispán Bezerédj István, társadalmi elnöke a város akkori képviselője Gotthárd Sándor volt. A választmány már csak női tagokból állt, a sok előkelőség feleségének pozícióba emelése érezte, reprezentációban nem lesz hiány, látványos, kézzelfogható sikerben annál inkább.¹⁸⁷

Céljukként – a Védegyelet mintájára – a hazai termékek vásárlásának ösztönzését és a magyar ipar támogatását fogalmazták meg. A lendületét korán elveszítő mozgalom csak az olcsó populista szólamok hirdetéséig, valamint a házi- és kézműipar népszerűsítéséig jutott (fazekasság, hímzők, fafaragók). Ami arra jó volt, hogy sok asszonytársban erősítse a fontosság tudatát, és az országos kiállításokon elért eredményekkel újra és újra hitet tegyenek a magyar (és a megyei) kézműipari áruk nagyszerűsége és kiválósága mellett. Ezek az elismerések komoly dicsőséget hoztak (pl. az 1912-es miskolci kiállítás), de a hazai ipar gondjain vajmi keveset segítettek. Inkább a nemzeti iparpolitika, az önálló védővám szükségességének a társadalmi bázisát növelték. A legkiválóbb szövőasszonyok országos

(készmárki) iskolában fejleszthették tovább tudásukat, vagy kedvezményes formában Gamord szövőszéket vásárolhattak. Természetesen nagy örömmel tudósítottak minden olyan mozzanatról, amikor úgy vélték térdre kényszerítették a külhoni (cseh-morva) konkurens ipart (pl. a kosárfonókat).¹⁸⁸

Az egyesület országos lapja, az Iparvédelem a kis- és háziipar további felkarolását támogatta. A Sarlay Ferencné által vezérelt 300 tagú, 5000 koronás vagyonnal rendelkező szervezetben „csendesesen folydogált” az élet, néha egy-egy előkelőség vizitációja, vagy lélekébresztő felolvasás, esetleg a nemzeti ünnepeken való felvonulás, népnünpélyek színesítették a programokat. Bár tagsága nagy részét hölgyek alkották és tiszteletbeli vezetőjükké szívesen emeltek előkelőségeket, a bajor királynét, vagy Izabella főhercegnőt, sajátos nőmozgalmi célokat álláspontunk szerint nem képviselt.¹⁸⁹

A teljes színképből csak a munkás nőmozgalom helyi változata hiányzott, ennek oka a szociáldemokrata párt korlátozott súlyában keresendő. Tagságuk 500 és 600 között ingadozott a tízes évek elején, „akik élnek, vannak, szaporodnak és éppen azért bírnak különös súllyal, mert társadalmi ténykedésük nem ordítózásban és ablakverésekben nyilvánul meg.”¹⁹⁰ – írták róluk, ami arra utal, hogy elfogadható politikai kultúrát képviseltek. A párt erősödő önbizalmát mutatta, hogy Pelczéder Ágoston személyében az 1910-es országos választáson először állítottak önálló jelöltet. A női munkavállalók száma az iparban alacsonynak tűnt, és nem szabad elfeledni azt sem, hogy az állami szférában dolgozó nők beszervezését már korábban – 1903-tól – megkezdte a keresztényszocialista szervezet.¹⁹¹ A két fél közti állandósuló küzdelem garantálta a feszült hangulatot.¹⁹²

E leltárszerű áttekintésből is jól látható a helyi nőszervezetek sokszínűsége, a társadalmat átfogó sűrű hálójaja. A városi egyesületek negyedét tették ki a feminista tömörülések. Feladatkörük az évtizedek

során jelentős változáson ment át. A konfesszionális kötelezettségek mellett alapvetően karitatív funkciókat láttak el, amire századfordulón úgy „rakódtak” újabbak, hogy számtalan átfedés ellenére, árnyaltabb lett köztük a munkamegosztás. Álláspontunk szerint négy nagyobb kristályosodási pontban ragadhatók meg a helyi nőszervezetek. Az egyiket az Izraelita Nőegylet jelentette, amely hagyományos feladatait belső hittársai felé továbbra is teljesítette, (karitatív tevékenység, szegény sorsú gyerekek felruházása,) de a kulturális kínálat és a párkapcsolat közvetítése terén felekezetenkívüliként működött. Tevékenységével a városi kultúra, az „új módi” befolyásolójává, irányítójává vált. Teadélutánjai, zsúrjai nemcsak a legnépszerűbb társasági formáknak tűntek az előkelők és a középosztálybeliek számára,¹⁹³ hanem alternatívát is jelentettek a helyi kulturális kínálati piacon. Lelkes, nem egyszer fővárosi művészekkel kiegészült, színvonalas amatőr csapata, adaptált színpadi darabjaival, jeleneteivel akarva-akaratlan a modern, az új nő reklámhordozójává, népszerűsítőjévé vált. Így döntő módon járultak hozzá a feminizmus gondolatának elterjesztéséhez, elfogadtatásához.

Az „ellenpontot”, a kor felelősségteljes anyaszerepét sugárzó és a gyermeket értéknek tartó két másik szervezet a TEVVE és a Fehér Kereszt Egyesület képviselte. E szervezetek élén a város előkelő hölgyei álltak. Szegedyné Gerliczy Irma, Nárai Szabó Lászlóné kapcsolataik révén biztosították a feladathoz szükséges anyagi alapokat és társadalmi elismerést. S egyben hatókörükbe vonták a város különböző társadalmi csoportjait reprezentáló asszonyokat. A tbc, ami ellen küzdöttek közismerten szociális betegség volt, háttérben az egészségtelen lakásviszonyok és az alultápláltság húzódozott meg. Az erdei iskola létrehozása vagy a gyermekkórház felépítése látványos sikert eredményezett még akkor is, ha az intézmények fenntartása állandó gonddal járt. Ennek ellenére egy pillanatig sem hihetjük azt, hogy a gyermekekkel kapcsolatosan anyai magatartások radikálisan átalakultak volna, és hogy nem küszködött súlyos gondokkal, hiá-

nyosságokkal a helyi gyermekvédelem. E depolitizált szervezet(ek) integratív feladatot teljesítettek. Kezdetben szorosabb kapcsolatot ápoltak a Szombathelyi Nemzeti Szövetséggel, amely hasonló feladatra vállalkozott (alkoholizmus elleni küzdelem, gyerekvédelem, ingyen tej akció támogatása), de a koalíciós éra idején az együttműködés értelemszerűen elhalványult. E szervezetek az első világháborúig alapvetően szekulárisan cselekedtek, és távol tartották magukat a vallásos értékek hangoztatásától.

Épp ezért jelentett újdonságot a katolikus egyesületek kiterjedésedése, megerősödése a tízes években. E jelenség szorosan kötődött a századelő újkonzervatív hullámához. A keresztények előretörését részben gátolta a köztük lévő megosztottság, a keresztényszocialisták és a konzervatívok újra feltörő vitája, valamint nagy tekintélyű helyi (férfi) személy hiánya. Bár Mikes János látványos formában látott hozzá a konzervatív-katolicizmus megjelenítéséhez, de a rendelkezésre álló idő még kevésnek bizonyult, hogy alapvetően megváltoztassa az addig kialakult közérzetet.

A helyi feministák, (a Nőtisztviselők Egyesülete) sok szempontból új színfoltot jelentettek a város egyesületi térképén. Egyrészt, szemmel láthatólag a felsőbb elképzeléseknek megfelelően távol tartották magukat a karitatív munkától és kimondottan női érdekeket, feladatokat képviseltek. Az identitás megerősítését tartották legfőbb céljuknak. Tevékenységüket nem akadályozták, de alapvetően gettó-szerűen működtek, áttörést nem tudtak végrehajtani. A sajtó rendszertelenül, de tudósított tevékenységükről, talán szorosabb kapcsolat épült ki az országos szervezettel, mint helyi asszonytársaikkal. A megyei politikai vezetés nem akadályozta tevékenységüket, előadásokat tarthattak a Vármegyeházán, mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy zajos sikerre tegyenek szert. A felmerülő női problémák alapvetően országos megoldást igényeltek, így csak egy-két alkalom maradt a befolyás növelésére. Csendes munkában nem volt hiány, de tekintéllyel bíró férfi áldásából igen. Ugyanis a kí-

vülről jövő megerősítés növelte volna súlyukat. A vidéki feminista szervezet olyan volt, mint olajfolt a vízen, mélyre hatolni nem tudott, terebélyesedni is csak akkor, ha autoritások támogatják. Ilyen személy nemcsak Szombathelyen, de az országban is kevés akadt, ezek egyike kétségtelen Prohászka Ottokár volt, aki ekkor a modernizáció és a kereszténység termékeny kapcsolatára törekedett. S aki a feminizmust nem elutasítandónak és veszélyes mozgalomnak tartotta, hanem olyan jelenségnek, amit meg kell szelídíteni, és bizonyos elemeit elfogadva, képviselni. „Nem fogjuk összetörni a képet a régi nőnek, aki anya és hitves tud lenni, aki a háznak angyala és papja tud lenni, nem fogjuk összetörni a régi anyának, a régi asszonyoknak a képét nem leszünk képrombolók.”¹⁹⁴ Olyan nőkre van szükség, akik modern tudatossággal élik meg hagyományos szerepüket. 1911-ben, amikor a püspök itt járt a városban, úgy nyilatkozott, hogy az antifeminizmus műveletlenséget takar. A megnyilatkozása láttán sokan úgy érezték – a feministák is –, hogy a szembenálló csoportok előítéletei oldódnak.¹⁹⁵

Véleményünk szerint a kiemelt, meghatározó nőszervezetek alapvetően kiegészítették egymást, konkurenciát elsősorban a karitatív munkában jelentettek. Még csak a „felhalmozás szakaszát” élte a mozgalom. Kicsit túlzónak, ámbár lényegre törőnek tartjuk a helyi napilap megfogalmazását, miszerint a városban a nőmozgalom továbbra is csak „jótékonykodó parádéba merül ki és az intelligens nők társadalmában csak igen kevesen vannak, akik a nők igazságtalan helyzetét felismerve egy emelkedett irányú eszmei törekvés szolgálatába volnának vonhatók.”¹⁹⁶

A tízes években az egyesületekben végbement látványos gyarapodás mögött nem szociális vagy speciális női igények húzódtak meg, hanem a konfesszionális érdek és szellem. „A feminizmus haladó irányával pedig a felekezeti különbségek tétele határozottan ellentétes.” – vélte a Vasvármegye publicistája, s magunk is így gondoljuk ezt.¹⁹⁷

Feltűnő még a nőszervezeteknél a multipozicionális szerep. Va-

lószerű, hogy csak egy tucat aktív személyre épült a rendszer, akik több szervezetben is meghatározó szerepet játszottak, és ezt mindenki elfogadhatónak, természetesnek tartotta. Igazából e személyeken keresztül valósult meg a szervezetek közti együttműködés. Greisingerné Kerecsényi Ilona három egyesületnél is serénykedett, az egyikben „klasszikus feministaként”, a másikban karitatív, a harmadiknál felekezeti értékek által vezérelve. S ez nem okozott sem neki, sem a közösségeknek konfliktust. Mellette Szegedyné Gerliczy Irma tűnik olyan személynek, aki nem egyszerűen reprezentált, hanem a tényleges munkát is irányította. Hamar a helyi jótékonykodás központi figurájává vált, akit nem lehetett megkerülni a gyermek- és anyavédelem ügyénél. Szava és tekintélye nemcsak egy gyermekkórház működését biztosította, de nemi alapon összefogta a város társadalmát. Mások szerepét és pozícióját, (nárai Szabó Lászlóné, vagy Sarlay Ferencné) inkább férjük társadalmi státusza szabta meg. Az előbbi ügyvéd, egy ideig a helyi kamara elnöke, az utóbbi kúriai bíró volt. (De ez természetesen nem azt jelenti, hogy érdemi munkát ne folytattak volna.)

Feminizmus, ahogyan a helyi hölgyek látták

A paletta nyilván akkor lenne teljes, ha a vezetőség tevékenysége mellett az emancipációról, a női szerepről vallott gondolataikat is megismerhetnénk. Erre azonban az egyesületi források hiánya miatt kevés lehetőség adódik. Sajnos e téren a sajtó megnyilvánulások is szerények, inkább tájékoztató jellegűek, szemléletükben pedig maszkulinok. A Nő és a Társadalomban megjelent tudósításokban az informálás szándéka dominált, de a vezetőség nyilván azonosította magát az ott megfogalmazott véleményekkel. Érdekes módon a már említett helyi havi folyóirat, a Gyermekvédelem sem érezte feladatának a feminizmus kérdéseinek részletesebb taglalását. Bár írt a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének megalakulásáról,

és állandóan tudósított a gyermek ügyekkel foglalkozó nőbizottságok üléséről, kimondottan feminista rovatot mégsem tartott fenn. Holott a felvilágosító munka, a propagált anyai szerep miatt indokoltnak éreznék. Kivételt csupán a Zsidó Nőegylet alkalmi lapja a Zsur-ujság jelentett, amelynek 1913-1914 fordulóján megjelent három száma a maga vidám, könnyed humoros formájában többször is utalt a feminizmus problémáira.

Komolyabb visszhangot csupán a helyi nőnevelés ügye váltott ki. A problémát az okozta, hogy a város gyors növekedését nem követte az iskolai infrastruktúra bővülése.¹⁹⁸

Az elemi oktatásnál a zsúfoltság növelésével és szerény fejlesztéssel még áthidalhatónak mutatkozott a probléma, de a középfokú rendszernél már tekintettel kellett lenni a változó társadalmi elvárásokra. A bonyolult, összetett kérdésnek nemcsak nőnevelési, gazdasági, de felekezeti olvasata is akadt. Amihez értelemszerűen egy városfejlesztési vízió is kapcsolódott, tudniillik akarja-e a város vezetősége a kultúrvárosi szerepkört? A századelőtől vulkánszerűen feltörő kérdésre a városvezetés érdemben nem válaszolt.¹⁹⁹

Pedig az evangélikusokat élénken foglalkoztatta a gondolat, hogy Szombathelyre telepítik kőszegi felsőbb leányiskolájukat, ami gimnáziummal, tanítóképzővel és internátussal bővítve a város és természetesen a felekezet érdekét is nagyszerűen szolgálná.²⁰⁰ A terv a felső politikai és egyházi körök támogatását is élvezte.²⁰¹

Ezzel párhuzamosan – nem minden versengéstől mentesen – ismét megpendítették a kőszegi katolikus tanítóképző megyeszékhelyre költöztetésének tervét.²⁰²

Pontosan ezért, zajos sajtóvisszhangja lett az iskolaszék nőnevelési vitájának. Állami költségen ugyanis nem sikerült felsőbb leányiskolát a városba „telepíteni”, helyi pénzügyi forrásokat pedig erre nem találtak. Az iskolaszék elnöke, a pragmatista-liberális Éhen Gyula úgy gondolta, hogy csak olyan iskola kell, ami a szegényebb családból származó leányoknak biztos kenyérkereseti lehetőséget nyújt,

még a felsőkereskedelmi tanfolyam három évre bővítését sem támogatta. Úgy vélte, a végzetek úgysis csak kasszírnöknek állnak be, a 150-200 honorácior gyermeknek meg nem kell felsőbb leányiskolát szervezni, mert úgysis férjhez mennek, kár komoly tanulmányokat folytatniuk.²⁰³ Vitapartnere Pálffy Boldizsár a polgári leányiskola igazgatója ragaszkodott a felsőbb leányiskola megszervezéséhez.²⁰⁴

A helyi feministák vezetője, Greisingerné Kerecsényi Ilona ekkor ismertette álláspontját e kérdésről. Úgy érvelt: igaz, hogy a leánygimnázium első évfolyamosainak nagy része az 5-6. osztályban abbahagyta a tanulást, de a három érettségizett közül egy gyógyszerésznek, egy középiskolai tanárnak és egy pedig orvosnak készül (Svájcban). A második évfolyamon már jobb a helyzet, a hat érettségizetből csak kettő nem tanult tovább, a többiek tanárok lettek. A gondot inkább abban látta, hogy nem fogadják őket szívesen a honi felsőoktatási intézmények. S ez erősen visszahat a középfokú iskola-rendszerre. A megoldást a felsőfokú nőképzés kiszélesítésében látta, szerinte ez Európa legtöbb országában már megoldódott. Az elavult polgári leányiskolák helyett, a német Mädchelyceumot kellene átvenni, addig is célszerű és olcsóbb a fiúiskolák megnyitása a leányok előtt. Olaszországban is ezt tették, s ott sem omlott össze a világ.²⁰⁵

Ez a kevés ügyek egyike volt, ahol jól dokumentálhatóan jelent meg a konstruktív feminista álláspont. Természetesen az iskolai probléma megoldása hosszasan elhúzódott, még a formálódó magán középiskola is állami támogatás híján hajótörést szenvedett.²⁰⁶

1914-ben, a nőkongresszus hatására aztán újult erővel tört fel színre a helyi leányoktatás problémája. Az ügyet szívükön viselő szülők, a kongresszustól szárnyat kapva, minden fórumot felhasználtak a dolog rendezésére. Természetesen sok szülő részben anyagi, részben érzelmi okok miatt nem engedte, engedhette meg, hogy leánya más városokban folytassa tanulmányait. A kérdést itt kell megoldani. „Nem kell ahhoz feministának lenni, – írta az egyik magát megnevezni nem akaró szülő olvasói levélében – csak ismerni az életet,

ha a mai leányképzés nem is képesít gyakorlati pályára, vagy legalábbis csak igen kevésnek adja meg a lehetőségét annak, hogy az élet küszködéseiben leányaink megállhassák a helyüket akkor is, ha mi anyák nem leszünk az oldaluk mellett.”²⁰⁷ Abszurdnak tartotta az érvényben lévő rendelkezéseket, s küldöttséget kívánt vezetni a minisztériumba. A siker biztos jelének látták a kortársak, hogy maga az „ügy” a női zsúrok állandó témájává vált.²⁰⁸

A városba látogató Várossy Tivadar tankerületi felügyelő bár ügyes módon kitért az anyák rohama és számonkérése elől, de ígéretet tett a folyamatban lévő oktatási reform előkészítésére és elismerte a városnak önálló leánygimnáziumot kell szervezni.²⁰⁹

Az előre menekülés útját választotta a polgármester-helyettes Kiskos István is, aki felolvasást tartott a Nőtisztviselők ülésén, hogy meggyőzze a hölgyeket arról, amit ők már régóta hirdettek, tudniillik a koedukáció elfogadható dolog, de ha ezt még sem kívánja a helyi közvélemény, akkor kellő jelentkező esetén (25 fő) beindítják a leánygimnáziumot. A polgármesteri székre aspiráló Kiskos úgy tűnik minden pillanatot megragadott támogatóinak bővítésére.²¹⁰

A városi közgyűlésen 1914 márciusában meg is született a döntés az iskola felállítására, és 1917-től már meg is kezdhetette működését a leánygimnázium.²¹¹ (Némi malíciával hozzátehetnénk, ha minden kongresszus hatására, amit itt a városban tartottak felállítottak volna egy iskolát, akkor Szombathely lenne az ország legnagyobb iskolavárosa.)

A másik kérdéskör, ahol helyel-közzel rekonstruálható a helyi feministák álláspontja az a női választójog kérdése. Miként ismert, ennek szükségességéről és aktualitásáról nem volt minden hölgy, vagy nőszervezet meggyőződve. 1912 tavaszán több szempontból aztán aktuálissá vált a dolog. Egyrészt megkezdődött az előkészítése az 1913 nyarán Budapesten tartandó IWSA kongresszusnak,²¹² már ennek jegyében érkezett a városba Berlinből Florence V. Keyz amerikai egyetemi tanárnő, és tartott előadást a nők jogairól.²¹³

Másrészt megkezdődött Magyarországon az új választójogi törvény előkészítése és vitája. Óriási lehetőséget láttak arra, hogy 1913-at mint a fordulat évét ünnepeljék a magyar feminizmus történetében. Reménykedtek az országgyűlés bölcsességében, hogy biztosítják a gyengébbik nem választójogát.²¹⁴

A Vasvármegyében, a feminista körökben vitathatatlan népszerűségnek örvendő Teleki Sándorné, (írói álneven: Szikra) vezércikkében hosszasan érvelt a választójog szükségessége mellett. Rendkívüli éleslátással fogalmazta meg a lényegét: „Nem azon múlik, hogy a nőnek nincs választójoga, hanem azon, hogy a választójogot megtagadják tőle.”²¹⁵ Jól érzékeltette, a társadalmat e kérdésben még nem sikerült maguk mellé állítani, de erről lemondani dőreség lenne. A jogi abszurditást érzékeltetve hangoztatta, a nők (az 1897. évi 33. törvény értelmében) még most sem lehetnek az esküdtszék tagjai, holott ennél százszorta felelősségteljesebb munkát bízna rájuk, a következő generáció felnevelését.²¹⁶

Félévvel később ugyanez az írás más cím alatt (Politizáló asszonyok) újra megjelent a lapban. Időszerűségét a törvény készüléskor levő parlamenti vitája adta.²¹⁷

Azt is tudjuk, hogy az 1912 augusztusában a fővárosban rendezett választójogi gyűlésen részt vett a feministák kis csapata. Sőt elérték a vármegyénél a nemzetközi nőkongresszus szerény pénzügyi támogatását is. Népszerűsítését, elfogadtatását magyar férfi „fültre” hangszerelték, tudniillik a kongresszus nagyszerű alkalmat nyújt arra, hogy kinyilvánítsuk: Magyarország nem Ausztria tartománya.²¹⁸

A júniusi választójogi kongresszus igazi jelentősége a helyiekre nézve abban írható le, hogy csökkentette soraikban a kételkedők, a szkeptikusok számát, egyben tudatosította eddigi munkájuk értelmét, helyességét. A nemzetközi mozgalom Budapesten fellépő okos és bölcs aktivistái megerősítették a közéleti részvétel fontosságát.²¹⁹ Lelkendezve írtak arról, hogy miként győzte meg ésszerű érvekkel a választójog szükségességéről dr. Anna Shaw a nemzet legkiválóbb

szónokát és parlamenti debatterét Apponyi Albertet, (akinek felesége egyébként a MNSz elnöke volt).²²⁰

Az identitást erősítő szerepet az IWSA kongresszusán résztvevő dr. Feldmann Bódogné, a helyi NOE alelnöke fogalmazta meg a leg-szemléletesebben: „Meggyőződéses feminista vagyok régóta, de a nők választójogát illetően hiába hangoztattam kívánságaim jogos voltát – a lelkem mélyén magam is bizonytalanságot éreztem.”²²¹

Még a legelhivatottabbaknál is szükséges volt az állandó külső megerősítés. A személyes vallomás egyben sejteti a feminista szervezkedés nagy gondját, (különösen vidéken), hogy akik hittek benne, azok hamar meggyőzték egymást, de asszonytársaik jelentős részét nem sikerült maguk mellé állítani, ehhez paradox módon a férfiak folyamatos megerősítése, legitimálása kellett. (Lásd a Férfiliga a Nők Választójogáért szervezet tevékenységét.²²²) Ezért nem közömbös, hogy miként is látták, és milyennek interpretálták a helyi közélet véleményformálói a feminista törekvéseket.

Feminizmus, ahogyan a helyi férfiak látták

A városi lapokban csak egy-egy konkrét ügy kapcsán kerültek felszínre az új női szereppel kapcsolatos reflexiók, állásfoglalások. Koherens képet nehéz volna ezek alapján alkotni. Az említendő esetek, inkább az ambivalenciát érzékeltetik. Egyik oldalon elismerték a törekvések jogosságát, a megalázottságot, a botrányos hátrányos helyzetek nagy számát, másrészt ironikus formákban szóltak az új tendenciákról. Például a feminizmus diadalaként aposztrofálták, hogy egy helyi kisasszony felvételizett a keszthelyi mezőgazdasági akadémiára.²²³ Az újság rövid időn belül az előítéletekre rájátszva egy fiktív beszámolót adott közre a lehetséges jövőről, arról, hogy a női jószágigazgató miként irányítja az uradalom dolgozóit, különösen annak kocsisát. Vagy egy szerelmi tragédiánál, ahol a megesett kisasszony szegyenében öngyilkos lett, míg a csábító úrfi római nyugalommal

élte túl a megrázkódtatásokat, így összegezte a tanulságokat a Vasvármegye újságírónője Németh Böske: „Én kérem nem vagyok feminista, de ma amikor a társadalom művelt olvasott és intelligens kifinomult érzékű, tudnia kell, hogy a nő nem csupán házi bútor, avagy szórakozási tárgy, de a nőnek lelke, szíve van! ... Nagyon is elismerem, hogy a férfiaknak többet szabad, mint a nőknek.”²²⁴

Maga az eset – úgy tűnik –, nem adott alkalmat arra, hogy a férfi és a női szabadság korlátairól lehessen elmélkedni.

Az új, női szerepek bemutatását, népszerűsítését ennél hatékonyabban képviselte a mozi. A városi Uránia filmszínházban 1911-ben több előadásban is bemutatták Ráth István Új asszonyok című művét, amely vetített és mozgóképek segítségével taglalta az ismert gondokat, és ami „a feminizmus számára pompás propagandának” bizonyult.²²⁵

A korabeli, gazdagnak még nem nevezhető (országos) feminista irodalom is számon tartotta Jánossy Gábor 1911-ben Szombathelyen megjelent művét: A feminizmus Magyarországon-t. A jogi egyetemet végzett, evangélikus Jánossy mint árvaszéki ülnök, és mint a Fehér Kereszt Egyesület titkára testközelből ismerte az anya- és gyermekvédelem összes gondját. A Gyermekvédelem egyik szerkesztője, írójaként alkalma adódott arra is, hogy kifejtse álláspontját e kérdéstről. Nem lényegtelen ugyanakkor, hogy a folyóirat hasábjain a feminizmusról nem írt. S mikor könyve megjelent épp válófélben volt szerkesztői megbízatásától. (Az a hír terjedt el róla, hogy a belügyminisztériumban a gyermekvédelmi törvény előkészítésével bízzák meg.²²⁶) A feminizmusról szóló könyvecskéje is elsősorban az anya- és gyermekvédelem aspektusából közelített a problémához. Visszatérően taglalta az e téren végbe ment pozitív változásokat, és a feminizmusnak abban játszott szerepét.²²⁷

A szerző ifjúkori eszméinek hatása alatt vált e gondolat képviselőjévé.²²⁸ A mozgalmat támogató férfiak köre több csoportból tevődött össze, akadtak, akik altruizmusból, vagy szakmájuk-

ból adódóan (főleg nőgyógyászok, gyermekorvosok, valamint a gyermekügyekkel foglalkozó jogászok) segédkeztek, másokat a „tisztá elv” vagy a politikai taktikai motivált. Egy biztos, szerepvállalásukkal a férfitársadalom körében nagy sikerre nem számíthattak. Nézeteiben, érvkészletében a konzervativizmushoz közeledő liberális szellemi horizontja rajzolódik ki.

Szerintünk Jánossy Gábor túlzó patetizmussal jelölte ki a feminizmus helyét a kor kérdései között. „A feminizmus diadalától, a nőkérdés megoldásától várja millió lélek az állam és társadalom nagy, égető sebeinek a meggyógyítását, a nők helyzetének a javítását, a női proletáriátus mitigálását, a nők erkölcsi, gazdasági, fizikai, társadalmi érdekeinek a behatóbb, az eredményesebb ellátását, a női munka, a női méltóság fölemelését, tehát az általános emberi haladás és művelődés előbbre vitelét.”²²⁹

A szerző elhatárolódott azoktól az interpretációtól, amelyek a szerepcserére törő amazonokat világát vizionálták.²³⁰ Ugyanakkor úgy vélte: „A konzervatívok minden radikális reform, újítás konok ellenzői, a régi jó világ urambátyám politikájának, a kényelmes magyar maradiságnak a hívei éppen a nő tulajdonképpeni hivatásának, a természet rendelése szerint való rendeltetésének a betöltése, a női erkölcs, méltóság fenntartása és biztosítása érdekében ellenzik a nőknek a választói joggal való felruházását és küzdenek konok megátalkodottsággal a feminizmus ellen. De még nem láttam, hallottam, tapasztaltam azt, hogy ezen álláspont hívei – ma még a közvélemény túlnyomó nagy része – valamint tettek volna a nők helyzetének javítása érdekében.”²³¹

Számára a konzervativizmus nem pártpolitikai kategória, hanem a társadalmat döntően meghatározó értékrend, amely szkepticizmussal, (hogy jóindulatúan fogalmazzunk) akadályt gördít minden érdemi változtatás elé. Műve ezért védőbeszéd a modern törekvések mellett – még akkor is, ha erre direkt formában ritkán utalt – a társadalmat uraló hagyományos nőképekkel és előítéletekkel szemben.

„Mert nem rombolja le a feminizmus a mai társadalmi, politikai, gazdasági intéciókat, nem bontja, nem támadja meg a családi életet, az államot, a társadalmat, nem rázza meg ezeknek a fundamentumait, ellenkezőleg, a gyermek-, a nőnevelés reformjával, a megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelő módon való átalakításával, a női munka, a női egyéniség érvényesítésével és értékesítésével, a női proletáriátus mitigálásával, majd megszüntetésével az általános emberi haladás és jólét, a fizikailag, erkölcsileg és gazdaságilag is erősebb, egészségesebb tehát megelégedettebb és boldogabb generáció megteremtésének a nagy célját szolgálja.”²³²

Úgy véli, hogy a feminizmus javítja a nők munkaerő piaci pozícióit, és reményt lát arra, hogy megbecsültségük, és fizetésük emelkedjen. Persze ezen általános tételek alkalmazása a gyakorlatban sok nehézséggel párosul, mondhatnánk a lehetetlent súrolja.²³³

Egyszerre kívánja a magányos nők életlehetőségét növelni és a hagyományos anya és feleségképet megújítani.²³⁴ Álláspontja szerint Magyarországon az 1877. évi XX. törvénnyel kezdődött meg a régi szerepek erodálása.²³⁵ Célja, a nagyobb önállósággal rendelkező nő megvalósításához nélkülözhetetlen nevelés átalakítása, szerény reformja.²³⁶ „A feminista anya leányaiból nem divatbábok, nem csupán fizikai szerelmi és gyermekdajkáló objektumok válnak, hanem önálló egyéniséggel bíró, felvilágosodott, a szívbeli és értelmiségi tulajdonságok kifejlesztése által a maguk lábán megállni tudó nők, kik betöltik rendeltetésüket a családi életben éppen úgy, mint azon kívül, ha életviszonyaik nem engedik meg nekik azt, hogy feleségekké s anyákká lehessenek.”²³⁷ Konkrét iskolaszervezeti reformokkal, javaslatokkal nem állt elő, miként hallgatott a képzések belső tartalmának változásairól is.

A siker titkát a kellőképpen adagolt reformokban és a közvélemény határozott uralásában látta. „Mert eredményesnek kell tekintenünk azt is, hogy ebben a konzervatív gondolkodású társadalom alkotta országban egyre erősödő egyesületek, virágzó társadalmi

szervezetek és előkelő színvonalon álló sajtó terjesztik a feminizmus eszméit és törekvéseit s a feminizmus legnagyobb gondolatának és legerősebb eszközének – a nők politikai egyenjogúsításának, a képviselőválasztói jogosultságának is igen respektábilis, minden jót ígérő propagandát csináltak.”²³⁸

Írásából jóleső elégedettség olvasható ki az eddigi eredmények láttán, s épp ezért a megfontoltság és a radikalizmus elvetése a garancia arra, hogy a nagy célt a választójog bevezetését előbb-utóbb sikerként lehessen ünnepelni.²³⁹ Annál is inkább, mert a siker elérhető közelségben van, tekintettel arra, hogy már bizonyos területen gyakorolják a hölgyek a választójogukat (községek), másrészt a művelt asszonyok (tanárok, iskolaigazgatók) sikeres közszereplése előbb-utóbb fegyvertelenné teszi az antifeminista tábort.²⁴⁰

A cikkekből összeálló írásfüzér számtalan kérdést mellőzött, ezért a szerző felfogása sok ponton homályos maradt. A nők oktatását szorgalmazta, de határozottan nem foglalt állást az egyetemi lehetőségek bővítése mellett. Hasonlóképpen a hivatalos feminista programban szereplő szexuális nevelés terén, inkább a konzervatív platformot hirdette.²⁴¹

Jánossy könyvéből két dolog mindenképpen jól érzékelhető, egyrészt hogy nagyon mérsékelt a feminista törekvések helyi támogatottsága, másrészt a támogató liberális tábor reprezentánsai ezt a kérdést az össznemzeti érdekek alá rendelték. Liberális-nacionalista világnézetében a nemzetté kovácsolás programjához és az osztálybéke fenntartásához kapcsolódott a feminizmus gondolata.

Ugyanakkor feltűnő, hogy az 1911-ben megjelent mű nem váltott ki különösebb visszhangot sem a helyi sajtóban, sem a Gyermekevédelem című lapban. Ma a feminista irodalom Jánossyt, a mozgalom mellett elkötelezett, a nők választójogát az egyenlőség és az igazságosság nevében magától értetődőnek tartó személyként tartja számon.²⁴²

A keresztény-konzervatív álláspontot részletekben, mozaikokban

ismerhette meg a Szombathelyi Ujság olvasója. Alaptétele a feminizmus általános elítélése és demotizálása volt: „A radikális feminizmus a nőt elsősorban kenyérkeresővé, a férfi versenytársává akarja tenni és az anyáktól megfosztott gyermekeket napközi otthonok felügyeletére bízta. Aktív és passzív választójogért is küzd, sokszor durva s legkevésbé gyengéd eszközökkel. . . . Ez a program nem egyéb, mint a nők részére összekombinált szociáldemokrata és páholybeli erkölcsstan a keresztény család szentsége ellen irányuló merénylet.”²⁴³ E „meghatározás” jól beleillett a századelő harcos, antimodernista katolicizmusának eszmerendszerébe. Álláspontjuk szerint a feminizmus igazi feladata nem az egyenjogúsításért folyó küzdelem, hanem a szociális program. Az elutasítás szándékával gyakran beszámoltak a harcos szüfraszettek szélsőséges akcióiról, de mindig hozzátették, hogy „Magyarországon a feminizmus keresztül jutott a tisztulási folyamaton,” lehangadt, mérsékeltté vált.²⁴⁴

Szerintük, ahol megoldott ez a kérdés, az a falu. Az idealizált, romantikus paraszt-felfogásban így írtak erről: „A parasztnép-nél emberemlékezet óta meg van oldva a nőkérdés. «A lyán legyen dúgos».”²⁴⁵

A tradicionális és hierarchikus társadalomképben az igazi gondot a városokban kialakult helyzet jelentette. Feltétlenül igényelték az oktatás és a nevelés további korszerűsítését. A feminizmus céljaként az intellektuális, művelt személyiség kialakítását jelölték meg, de tisztában voltak azzal, hogy új szerepek teremődnek. Tévesnek tartották a nők „kívátnál” szélesebb körű munkavállalását: „Ha a dolog mélyére nézünk, nem a munka követelése, hanem éppen a munkától való menekülés a cél. Nem munkakeresés, hanem álláskeresés, annak követelése, hogy bizonyos tessék-lássék, kellemes, passziós foglalkozásért, vagy ilyen foglalkozás felmutatásáért ezután már ne csak férfiakat, hanem asszonyokat is eltartson a produktív munkát végző társadalom.”²⁴⁶ (Akarva-akaratlanul arról szóltak, hogy a férfiak munkahelyükön, irodáikban alig végeztek értékelhető tevékeny-

séget!) Szerintük az álláskeresők gondját nem férjes asszonyok színre lépésével kell tetézni. A házimunka alóli felszabadulás paradox helyzetet teremtett: „Amennyi nőt felszabadítunk ugyanannyit, ha nem többet „rabszolgaságba” kell kényszerítenünk, mert valakinek csak el kell végezni a főzést, takarítást, gyermekmosdatást, gyermeköltöztetést, súrolást, mosogatást.,”²⁴⁷

Ez lenne a feminizmus nagy célja? Olyan világ felé tartunk – írták, hogy „még a férfiakat is rá kell kapatni valami asszonyi teendőkre, hogy hivatal után segítsen a szegény asszonykának, a ki ebéd után már teljesen oda van a fáradságtól.”²⁴⁸

A női munkavállalást egyszerűen a (férfi)társadalmat romboló törekvésként értelmezték, amely elé akadályokat kell gördíteni. A recept nem lehetett más, mint a hagyományos szerepek megerősítése. A nők nagyszámú egyetemre engedését károsnak gondolták, „de nagyon veszedelmesnek tartjuk a férfiakkal való túlságos tudományos versenyzést, s egyes pályák, illetve kenyérkereseti források után való törekvést. Minden nő, aki állásba megy, egy férfi helyét foglalja el s legtöbbször egy családtól fosztja meg az államot. . . . Nemzeti szempontból tehát éppen nemkívánatos a nőknek tudományos pályákra való korlátlan bocsátása. De nem kívánatos a női méltóság szempontjából sem.”²⁴⁹

Az erős vetélkedés véget vethet a lovagias érényeknek. A nőknek olyan kereseti lehetőséget kell biztosítani, „amely női asszonyi hivatásukban nem gátolja, sőt elősegíti őket.” Hogy melyek lennének ezek, arról keveset lehetett olvasni, de örömmel idéztek olyan nemzetközi példákat, ahol az agrárius szellem új feladatot testál a hölgyekre, és enyhít a munkaerő gondokon.²⁵⁰

Sajátos fundamentumra épültek ezek az érvek. Meg kívánták erősíteni a paraszti nőképet, keveset szóltak a munkásasszonyok, a cselédek anyagi helyzetéről, de elvárták erkölcsi szilárdságukat. Előtérbe állították a középosztály lányainak, asszonyainak gondjait. Tanuljanak a kisasszonyok, de tudásukkal ne versenyezzenek a férfiakkal. A

magányos nők megélhetésük érdekében munkát vállalhassanak, de ne veszélyeztessék a férfiak álláslehetőségeit. A modernizáció által gerjesztett változások, értékrendi módosulások ne kezdjék ki a társadalmi struktúrát, ne bolygassák a kialakult hierarchiát.²⁵¹ „Nem jogász hölgyek, vagy hölgyjogászokra van szükség ebben az országban, hanem gondos családanyákra, jó házi asszonyokra.”²⁵²

A nő legszebb hivatásának továbbra is ezt tartották. „Mi nem a szavazati jogban látjuk a nőkérdés megoldását” – írták. A politika nem nőknek való, a humanitás és kultúra köreiben kell elfoglalniuk a helyüket. A feminizmus használható eredményeit a szociálpolitikában kívánták kamatoztatni, „a kivándorlás, a leánykereskedelem, az alkohol elleni védekezés, a tüdővészések ügye, a békeügy, a sajtókérdés, a cselédkérdés, általában a patronage tevékenység gyönyörű teret nyitott a társadalomnak. ... Mászt nem is tudnánk elképzelni.”²⁵³

A keresztény-konzervatív irányzat képviselői, akik szintén a nemzeti ügy részeként tekintettek a nőmozgalomra, szövetségesüket úgy kezelték, mint akik döntő szerepet játszanak a rekrisztianizációs folyamatban. A modern élet új helyzetet, kapcsolatokat teremtett, ezt a folyamatot a kereszténységnek jobban kell ellenőriznie, mint eddig tette.²⁵⁴

A két megjelenő irányzat férfi képviselői között nyíltszíniú sajtópolémia nem alakult ki, elbeszéltek egymás mellett.²⁵⁵ A helyi liberálisok, szabadkőművesek és keresztények e kérdést nem tartották elvi problémának. Senkinek sem jutott eszébe, hogy (párt)politikai vitát generáljon belőle, a szolidaritás úgy tűnt a férfiak között is működött. Ezért a kongresszus tényét mindkét fél örömmel üdvözölte, s lehetőségeihez mérten részletesen tudósított róla.

Látványos reprezentáció vagy érdemi tanácskozás

Az 1913. december 6-án, a kongresszusra a városba érkező hölgyvendégeket fellobogózott lakóházak, középületek és népes fogadóbizottság várta. Amelynek élén a főispán felesége, Békássy Istvánné és az előző nap már a vasi megyeszékhelyre érkező Rosenberg Augustza, a szövetség alelnöknője serénykedett. A díszes fogatok és az új autók hosszú sora jelezte, hogy a helyiek kitettek magukért. A küldöttségek nagyobb része a fővárosból érkezett, de jelentős számban jöttek el a vidéki nőszervezetek képviselői is. A létszám már önmagában is jelezte a sikert, 63 egyesület képviseltette magát.²⁵⁶

A sajtó, nyilván az erősebbik nem konzervatív köreinek megnyugtatása érdekében, már jó előre közölte, hogy szélsőséges feministák – minden konkrét megnevezést mellőzve – nem lesznek jelen. Utóbb így kommentálták a látottakat: „A hallgatóság jó része bozontos csúf mindenáron férfiaszkodó szüfraszetteket várt és kedves arcú mamákat, szép és elegáns úriasszonyokat, lelkes csinos lányokat látott összeseregleni.”²⁵⁷

A nők parlamentjére „a magyar kultúra nagyasszonyai jöttek el ... meghányi, vetni az alakuló új világ kultúrproblémáit és ezek közepében az asszony új elhelyezkedését az új világban. Tanácskozásuk több, mint az asszonyok parlamentje, mert nem a szükségletek paragrafusba osztása, hanem eszmeérlelés, a haladó világ szükségleteinek átültetése a közvéleménybe, a meg nem értés termő talajába, hogy homályos tévedések, előítélet és félremagyarázás helyett a nagy gondolatokban való összetalálkozás, a lelkek és szívek összedobbanása készítse elő azt az új időt, amelyet a kor életviszonyai sürgetnek, amikor az asszony a férfi oldalán egyformán részese a munkának, a megélhetésnek, a kulturális és szellemi előrehaladásnak.”²⁵⁸ A patetikus, zsurnalista megfogalmazás került minden konkrétumot, de érzékeltette, hogy itt és most mindenről szó lesz, ami a nőkérdés fogal-

mába belefér. Egyben pedig sugalmazta a tanácskozás szervezeti szabályzata alapján prognosztizálható konfrontáció-mentességet. Épp a látványos feszültségek hiánya miatt szoktak a nők parlamentjéről lekicsinylően írni. Most azonban úgy ítélték meg, hogy a színre kerülő témák mindenkit érintenek és érdekelnek, többről és másról van szó, mint korábban. A társadalom betegségeinek a gyógyítására gyülekeztek össze az asszonytársak, még akkor is, ha diagnózisból jóval több volt a tarsolyukban, mint életképes, használható terápiából.²⁵⁹

A felszínre kerülő problémák hátterében a társadalom vélt/valós elszegényedése húzódott meg. Különösen az, hogy ez már elérte a középosztály hagyományos csoportjait. A munkavállalás kényszere központi kérdéssé vált, ez az élmény dominálta a közgyűlés tematikáját. Mellette természetesen ott szerepeltek azok a társadalmi betegségek, amelyek gyógyítási szándéka mindig közelebb állott az asszonyokhoz (alkoholizmus, prostitúció), mint a regnáló politikusokhoz.

Az 1904-ben alakult Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége olyan utat választott, amely garantálta a problémák tartósságát. A fáradhatatlan Rosenberg Augustza irányításával létrejött tömörülés a Nők Nemzetközi Szervezetének magyar részlegeként működött.²⁶⁰ Erőfeszítéseiket alapvetően az összefogásra és a működő női egyesületek összetartására fordították. Büszkék voltak arra, hogy gazdag és dolgozó, radikális és konzervatív, keresztény és zsidó nők egyaránt megférnek a szervezetben.²⁶¹

Lapjuk, hivatalos közlönyük – 1909-től Perczelné Kozma Flóra, – Szemere Ilona, majd Rosenberg Augustza – Markos Györgyné szerkesztette Egyesült erővel – az alapszabálynak megfelelően alakította ki stratégiáját.²⁶²

A szövetség célja: „Magyarország közművelődési, társadalmi, gazdasági és jótékonyági nőegyesületeinek egyesítése avégből, ... hogy elősegítse az érintkezést, a kölcsönös megértést, a bizalmat és összetartást azon magyar asszonyok közt, akik bármilyen formában a tár-

sadalom javáért munkálkodnak. . . Felekezeti, nemzetiségi és politikai célok ki vannak zárva.”²⁶³

A szövetség a széles út stratégiáját választotta, nem egy-két pontra fókuszált, hanem a társadalmi betegségek teljes spektrumának a gyógyításra, az eszme népszerűsítésére vállalkozott, de ezt a századelőn mindenki így vélte helyesnek.²⁶⁴

Így garantálhatták a mozgalom széles támogatottságát. Mindezek mögött a fontolva haladás elve, a társadalmi átalakítás ellenőrzésének az igénye, a kialakult struktúrák megőrzésének szándéka húzódtott meg. Ahol folyamatosan bővülnek a női jogok, de ez nem vezet a kijegecesedett nemi szerepek megzavarásához, a családon belüli és kívüli (társadalmi) konfliktusok kiélezéséhez. Azt hirdették, hogy az átalakuló társadalomban új női szerepek formálódnak, hogy ezek miként, hogyan jelennek meg, ez gyakran homályban maradt. A hagyományos feleség és anyaszerep mellett, kényszerből megbarátkoztak az önmagát eltartó egyedülálló nő szerepkörével, s annak is helyet, társadalmi elismertséget követeltek. Tagolt társadalomképpel rendelkeztek, s külön-külön elképzeléssel álltak elő e problémák megoldására. Minden olyan egyesületet tárt karokkal fogadtak, amelyek a hagyományos női szerepek megújításában, vagy csak tudatosításában szerepet játszottak. A negyvenezer asszonyt és leányt maga mögött tudó, önálló szervezetek halmazából álló szövetség, a sokszínűségét és a kompromisszumkészséget tartotta legfőbb erényének. Kissé szélsőségesen ezt úgy fogalmazta meg Békássy Istvánné, a vasi főispán felesége, a kongresszus levezető elnöknője: „Ha létesülne nőegylet, amely a nő választójogának elérése ellen küzdene, az épp úgy lehetne tagja a szövetségnek, mint az, amely most a választójogért fáradozik.”²⁶⁵ Nos, nyilván ez olyan „szélsőséges” felfogást jelentett, a tolerancia oly végtelen értelmezését, amely jelentősen meggátolta a határozott továbblépést. (Szerencsére ez nem is volt igaz, a női választójogot nem támogató szervezetek 1912-ben távoztak a szövetségből.²⁶⁶)

A nőkérdés összetettségéből következett a kongresszus témáinak

sokszínűsége is. Az alapszabályzat szerint olyan témák kerülhettek az éves közgyűlés elé, amelyekre a tanács, szakosztályainak véleményét ismerve rábólintott, vagy legalább három önálló tagszervezet ezt kérte. (Az utóbbira most egy példa akadt, épp a szombathelyi Greisinger Ottóné előterjesztését három önálló tagszervezet támogatta, a NOE, a Feministák Egyesülete és a Mária Dorothea Egyesület.²⁶⁷) A hozzászólások száma korlátozva volt, két fő a javaslat mellett, kettő ellene szólalhatott fel, ráadásul az „alapítóanya”, Rosenberg Augusztia csak 10 perces felolvasást engedélyezett az előadóknak. Így a kongresszus gyakorlatilag félnapos, összesen nyolcórás tanácskozásból állt. Ezek a technikai körülmények kizárták a hosszú, magas/értelmetlen vitákat. Igaz, a résztvevők már jól ismerték egymás álláspontját, hisz a szervezetben az érdemi vita a szakosztályokon belül folyt. Most inkább az ott kiérlelt és közös nevezőre hozott javaslat támogatását kérték. Ezért javasolták a résztvevőknek, a hatékonyság érdekében mellőzzék formális hozzászólásaikat. A kongresszust inkább demonstrációnak szánták és nem vitafórumnak. (Igazi vitafelek, a kormányzat és a maszkulin társadalomszemléletűek eleve nem képviseltették magukat.) A kötelező penzum inkább az asszonytársak megnyerését szolgálta. Nem volt titok előttük, hogy „sok asszony könnyősen, de még több asszony ellenszenvvel néz minden, a női nem emelése, a női munkakör kibővítésére irányuló mozgalmat...”²⁶⁸

E nőmozgalmat egy sajátos görcsös összetartás és az a hit jellemezte, hogy – függetlenül politikai értékrendjüktől és társadalmi helyzetüktől – a nőknek közös érdekeik vannak, s ez mindennél fontosabb. Az egység oltárán feláldoztatott a konfrontációs politika. Állandóan egy női toposzt erőltettek – amire vevő is volt a korabeli sajtó – ők a kompromisszumok bajnokai.²⁶⁹

Az évek során kifejeződött a nőkongresszusok liturgiája, ahol fontos szerepet kapott a beszámoló meghallgatása, a szabályzatban előírt választások megtartása és a szimpatizáns férfi szónokok meghallgatása, valamint a helyi reprezentatív notabilitások felvo-

nultatása. A kötetlenebb részhez tartozott a városi nőszervezetek munkájának megismerése, a szociális intézmények, kulturális látványosságok megtekintése. Ezek az elemek most sem hiányozhattak. Meghallgatták a vezetés pénzügyi beszámolóját, és a vasárnapi délelőtti zárt ülésen megejtették a tisztikar újraválasztását. A meglepetés elmaradt, az elnök továbbra is Apponyi Albertné, helyettese Rosenberg Augusztá, a titkár védői Markos Györgyné, a jegyző Glücklich Vilma, a pénztáros malomszegi Elek Pálné maradt. Megválasztották a nemzetközi szervezetekbe küldendő delegátusait is.²⁷⁰

A hol két, hol három naposnak említett parlament, hivatalosan az elnöknő, az erős akcentussal beszélő Apponyi Albertné Mensdorf-Pouilly-Dietrichstein Klotild vasárnapi megnyitóbeszédével indult.²⁷¹

Négy gondolat köré építette mondandóját: Egyrészt a karitatív és a szociális szervezetek közti békés egymás mellett élésre, vagy talán egymásra épülésére. Másrészt a jogok és a kötelességek harmóniájára, „új jogok elérését halljuk hangoztatni – mondotta –, ami mellett háttérbe szorul a vele járó kötelességek öntudata.”²⁷² Harmadsorban a több ízben említett munkalehetőségekről beszélt. Álláspontja szerint célszerű lenne a középosztálybeli leányok érdeklődését az ápolónői pálya felé terelni. Részben, mert sok ezer ápolónőre van szüksége hazának, részben, mert így nőmozgalmi célokat is sikeresebben abszolválnának (pl. az alkoholizmus elleni küzdelmet). A negyedik tételt a választójog ügye jelentette, e vereséget hozó küzdelemben szerinte a nők kérései „az igazság serpenyőjéből kivétettek.” Bizonyos egyesületek kiválásával féltő volt, hogy megtörik a MNSz lendülete is, (ami más oldalról még elszántabbá tett egyes egyesületeket, csoportokat). Sikeres középutat javasolt. A belső egyensúly megőrzését érzékeltette a közgyűlés tematikája is, az első este csak előadás formájában ismertették álláspontjukat a választójogról, de a többség akaratából aztán mégis csak petícióban is megfogalmazták sérelmeiket.²⁷³

A kongresszus első témakörét a választó- és polgárjogi kérdések alkották. A feministákat képviselő „elegáns pesti asszony” dr. Szegváry Sándorné, (aki pár hónappal korábban vette át, ideiglenesen a választójogi szekció vezetését a lemondott özv. Dirner Gusztávnétól²⁷⁴) a női választó- és a házasságjogról értekezett. Az aktualitását az 1913. évi XIV. törvény, valamint a folyamatban lévő polgári törvénykönyv reformja adta. Az új szabályozás továbbra is kizárta a nőket a politikai jogok gyakorlásából. „A nő választói joga felett elméleti vitába bocsátkozni nem fogok.”- mondotta lakonikus tömörséggel Lukács László miniszterelnök törvényindoklásában.²⁷⁵

Bár a megfogalmazott és benyújtott női elképzelések a legjobb indulattal is mérsékeltnek nevezhetők, de még ily formában is mérésnek bizonyult a kormány és a törvényhozás képviselőinek. „A nőnek a magasabb értelmiségi cenzusra is alapított választói joga a gyakorlatban osztályelönnyé alakulná át, amely a férfitársadalomban meglévő választójogi ellentéteket a nők közé is bevinné, és így megnyugvás helyett az osztályellentéteket élezné ki.”²⁷⁶ (Sic!) – állította a miniszterelnök. Még szerencse, hogy nem a női szolidaritás megőrzése nevében korlátozta a jogokat! Ismert, hogy a parlamenti képviselők egy része sem tartotta be ígéretét, és a Férfiliga, valamint a feministák lobbizása eredménytelen maradt.²⁷⁷

Szegváryné rendkívül imponálóan és meggyőzően adta elő A Nő és a Társadalomban már többször is megfogalmazott érveket. Tudott dolog, hogy a Feministák Szövetsége a „keskeny ösvény” politikáját választotta és tevékenységének középpontjába a női választójog kivívását tette. Ami nem a többi tevékenység elhanyagolását jelentette, hanem azt az elképzelést tükrözte, amit idővel egyre több adattal is alátámasztottak, tudniillik ahol a hölgyek bekerültek a parlamentbe, ott a vázolt célokat (az emancipációtól a gyermekvédelemig) hatékonyabban lehetett képviselni. Tehát a választójog inkább eszköze lett a feminista célok megvalósításának, mindaddig, amíg maga a mozgalom nem válik fölöslegessé.²⁷⁸

Ha azt nézzük, hogy 1906-ban a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének vezetősége még elutasította a női választójogért való küzdelmet, de 1909-ben már felállították a választójogi szakosztályukat, akkor a siker egyértelmű. Bedy-Schwimmer és társai folyamatos nyomást gyakoroltak a szövetség Tanácsára és választmányára, hogy ne olyanok irányítsák a mozgalmat, akik e cél helyességéről, szükségességéről nincsenek meggyőződve.²⁷⁹ Ekkor tették közzé a női választójog mellett érvelő legendás 31 pontjukat is.²⁸⁰ „Az érdekes és poetikus részletekkel tarkázott előadás mély hatást keltett,”²⁸¹ – annyira, hogy az előadó javaslatát elfogadták, és öt egyesület előterjesztésére másnap azt meg is szavazták.²⁸²

Így a belügyminiszternek elküldött petícióban kérték az áprilisban elfogadott törvény novelláris úton való módosítását, revízióját. A nők számára a választójog biztosítását „ugyanazon feltételek mellett, mint azt a törvény, a férfiaknak megadja.”²⁸³ Becsült adatok alapján 200-250 ezer magyar asszony részesülhetett volna belőle. Újfént hangoztatták, hogy ahol már „bevezették” e jogot, ott a „politikai erkölcsök javultak, az alkoholizmus csökkent, a leánykereskedelem és a háborúellenes küzdelem sikeresebb lett. Fellendültek a közegészségügy, a nevelésügy, a munkásvédelem és általában a szociális törvénykezés. Méltányosabb törvényeket hoztak a családra és háztartásra, valamint a nőknek a családban való helyzetére vonatkozólag.”²⁸⁴

Egyben bírálták – tegyük hozzá teljes joggal – az ország radikális közvéleményét és a közjogi ellenzékét, mivel azok csak a férfiak választójogáért küzdöttek.²⁸⁵ Itt, Szombathelyen fogalmazódott meg először hivatalosan az 1913. évi XIV. törvény módosításának szándéka.²⁸⁶

Szegváry Sándorné előadásában kitért a tervbe vett a polgárjogi törvénykönyv módosítására is. Ugyanis újabb csatavesztéssel fenyegetett az ügy.²⁸⁷ A magyar feministák érvkészleténél jól kivehető a férfi jogászok, elsősorban Máday Andor hatása. Argumentációjukat nem annyira az általános emberi elvekből, a feminista „apostolok”

axiomáiból vezették le, hanem visszanyúlva Werbőczyig a magyar történeti köz- és magánjogból.²⁸⁸ A régen meglévők visszaállítását követelték, ebben igazi követői voltak Deáknak, aki liberális fogalmakkal értelmezte újjá a történeti-rendi alkotmányt. A hatásos populista jelszó: A férfiak a nőkről döntenek a nők nélkül, a helyiek körében is sikerre számíthatott. Egyértelművé tette az eddigi követelés okosságát és szükségességét.²⁸⁹

Különösen fontosnak vélték – erről már Rosenberg Augusztia beszélt hétfőn – a törvénytelen gyermek kategóriájának megszüntetését. Sőt kihangsúlyozták, hogy mindez abban a városban történik, ahol először fogalmazódott meg ez a szándék a Gyermekvédelem folyóirat hasábjain.²⁹⁰

A feministák közül sokan úgy gondolták, hogy a félrelépő férfiakat a törvény felelősségteljesebb magatartásra ösztönzi, s inkább házasság és családpártiak lesznek.

Sok konzervatív (nő) nemcsak elfogadta, hanem hőiesen hirdette azt a tételt, miszerint a feminizmus két alappillérré épül. A nők gazdasági helyzetének javítására és szellemi képzettségük emelésére. Kétségtelen a munkaerő kérdés erősen rányomta bélyegét a tanácskozássra. E mögött az a felismerés mutatható ki, hogy minden korábbi elképzeléssel szemben a nők munkavállalása nem átmeneti jelenség. Akik ezt epizódnak tartották, tévedtek. „A nő keresetképességének kérdése nem egyes emberek, egyes családok, hanem az egész társadalom érdekeit illeti. A női pálya nem átmeneti állapot, mint azt az első kezdeményezések terén hitték.”²⁹¹

Tartós megoldásokat kellett találni a modernizálódó társadalmakban. Ezért igényelték az államszámveteli tanfolyamot végzett nők számára azon pályák megnyitását, melyeket az 1883. évi I. törvénycikk képzettséghez kötött. Másrészt a férfiakéval azonos béreket követeltek ott, ahol végzettségük erre feljogosította őket, így a posta, távírda és távbeszélő, valamint a vasúti szolgálatban álló segédtisztelnél. Egyben újra igényelték a bérminimum meghatározását.²⁹²

A legtöbb javaslat a tanulási lehetőségek kibővítésére vonatkozott. A postánál és a vasútnál dolgozó nők tisztképző tanfolyamokra küldését igényelték. Kérték a fényképező, könyvkötő és órás ipariszolák, valamint a felsőbb kertészeti iskolák leányok előtti megnyitását. Természetesen nem először fogalmazódott meg a műegyetem és a jogi fakultás kapuinak szélesebbre tárása sem. Nemzetközi példák alapján abban reménykedtek, hogy az anya és gyermekvédelem terén fordulatot hoz az ügyvédnők hada, miként a mérnöknőket is hatékonyabban lehet alkalmazni a textiliparban. Az elutasító minisztériumi válaszok sem jelentettek újdonságot, hol a helyhiányra, hol a túlképzésre hivatkoztak. A férfiak esetében ez nyilván sohasem állt fenn!²⁹³

Az állásgondokkal küszködő erősebbik nem képviselői úgy látták, hogy „minálunk az összes pályákat annyira ellepik a nők, hogy már komolyan kell gondoskodni olyan pályákról, amely legjobban felel meg az egyéniségüknek és leginkább van hivatva megőrizni nőiességüket.”²⁹⁴ Különösen a kereskedelmi pályák elnőiesedésére panaszkodtak, hogy mi lenne a kívánatos pálya – az sohasem derült ki.

A munkavállalási lehetőségek kibővítését szolgálta a Vöröskereszt égisze alatt beinduló segédápolói és kórházi tanfolyamok tartása. Sokan nemcsak új pályaaorientációt láttak a kezdeményezésben, hanem a hazai közegészségügy színvonalának régóta esedékes emelését is. Azt elismerték a régi metódusok eddig rossznak bizonyultak, de jött a „Gond viselői” ápolónői intézet és bizonyított.²⁹⁵

Az egyszerűnek látszó kezdeményezés aztán komoly vitát váltott ki. Ugyanis a javaslatához hozzákapcsoltak egy másikat, amelyben azt kérték, hogy alkosson az országgyűlés olyan „nemzetközi” törvényt, ami háború esetén a nők hatékonyabb jogi védelmét biztosítja, minként azt a vöröskeresztes kocsik és sátrak esetében tették. A vitakozó felek a balkáni háborúk példáját látva, erre sok esélyt nem adtak. A háborúban a legelemibb normákat sem tartják be, nemhogy a különleges jogszabályokat. Több feminista úgy vélte, hogy az ápoló-

női tanfolyamok beindítása, sürgetése mögött nem a közegészségügy színvonalának emelése, hanem a háborúra való felkészülés húzódik meg, ezért a javaslatokat összekapcsolták, s csak úgy támogatják, ha a kormány érdemben tesz valamit a nők választójogáért. Óriási vita kerekedett a felvetésből, de a konzervatív tábor elutasította a radikálisok elképzelését, junktimát.²⁹⁶

A női kongresszusok tematikájának fontos elemét jelentette a háborúellenes propagandakampányok felkarolása, ez azonban nem az antimilitarizmus elfogadását, hanem a tőlük való elhatárolódást jelentette. Jónak és folytatandónak ítélték a gyermekeknek a fővárosban május 18-án megtartott amerikai ízlésvilágot tükröző békenap programját.²⁹⁷ Egyben kérték a kormányt, hogy – politikailag és anyagilag is – támogassa az 1915-ben Hágába készülő küldöttségüket, és befolyásával hasson oda, hogy más országok is ezt tegyék.

A harmadik problémakört a patronázzsal összefüggő tevékenységek jelentették. A nőszervezetek hagyományos törekvésének számított a prostitúció visszaszorítása. Az 1912-es budapesti közgyűlésükön kezdeményezték először a nyilvánosházak bezárását, illetve újak megnyitásának a tilalmát. Ismert, hogy a szexuális kérdéstről nyílt vita a nőegyesületek között nem bontakozott ki, holott e téren messze állt egymástól az integracionalisták és a modernisták felfogása.²⁹⁸

Amiben konszenzus uralkodott, az a bordélyházak és a hozzá szorosán kapcsolódó kriminalizált leánykereskedelem elleni harc. A dualizmus kori Magyarországon a prostitúció szabályozása reglementációs irányt vett. Most ezt támadták, a beadott petíció alapján lényegében az abolicionista és nem a prohibicionista irányzat mellett kötelezték el magukat.²⁹⁹ Ezt megvalósíthatóbbnak gondolták, érdekes módon a titkos prostitúció ellen nem küzdöttek ily látványosan.³⁰⁰

A bordélyházak bezárása mellett négy érvet soroltak fel. Egyrészt így lehet véget vetni a leánykereskedelem áldatlan állapotának, (voltak, akik a fiatalkorúaknak még útlevél kiadását sem akarták engedélyezni³⁰¹).

Másrészt véget lehet vetni a női kizsákmányolásnak, elrémisztő példaként idézték a leginkább nővédőnek tartott budapesti bordélyügyi szabályrendeletet, miszerint a bevételen háromnegyed – egy-negyed arányban osztozott a tulajdonos és a „szakalkalmazott”.³⁰²

Harmadsorban külföldi példákkal érveltek: Az európai országokban abba az irányba mozdult el a szabályozás a századelőn, hogy megszüntették a bordélyházakat. (Németország, Dánia, Svédország, Svájc, kivéve Genf, Ausztria, Hollandia, akadt, ahol még a szobáztatást is büntették.) Szerintük Magyarországnak is csatlakozni kell a trendhez.³⁰³

Végül, de nem utolsó sorban azt hangoztatták, hogy a patronázs munkájuk semmit sem ér, ha a bűnös életbe való visszatérést ily szélesen hagyják. Latinovch Róza fővárosi példákkal bizonyította, hogy eredményesebben is működhetnének, ha a hatóságok ezt igényelnék.³⁰⁴ (Az a pletyka terjedt el, hogy emiatt az előadás miatt a rendőrség be akarja tiltani a kongresszust! Ez kellemes izgalmat váltott ki a hallgatóságban.³⁰⁵)

A probléma természetesen Szombathelyen sem volt ismeretlen, itt is úgy ítélték meg, hogy óvni kell a települést, nehogy „posványba süllyedt nők özönölgék el a várost,”³⁰⁶ akik között egyre gyakrabban tűntek fel lecsúszott középosztálybeliek. A mérsékelt program a férfiak egységfrontján miként korábban most is elbukott. Úgy vélték „a leánykereskedelem elleni védekező törvény nem a társadalom lelkéből fakadt.”³⁰⁷ Látványos eredményt nem lehetett várni.

A patronázs mozgalmak régi törekvésének számított a gyári munkásnők és cselédek szociális és erkölcsi helyzetének javítása. Ezért javasolták a női munkásszállások további építését. Szakértőjük, a lipótvárosi Elek Pálné iskolapéldaként említette a pozsonyi, a győri és a zombori kezdeményezést, de a szegedi, temesvári megoldást is követhetőnek vélte.³⁰⁸

E szellem jegyében kívánták kezelni a „klasszikus problémának”

számító cselédkérdést is. Szorgalmazták az alkalmazottak biztosításának bevezetését, valamint a viszonyok további átalakítását.³⁰⁹

A munkaadók oldaláról a szerény kínálati piac, az alacsony képzettség és a tartós munkavállalás hiánya jelentette a legnagyobb gondot. Általános panasszá vált a városi cselédség követelőző magatartása, pl. a férfi vendégek fogadásának joga. Egyesek már úgy fogalmaztak, hogy „ma már a cseléd fizetett ellensége urának, ki követeli azt is, ami őt jogosan meg nem illeti.”³¹⁰

A gondokra tökéletes javaslattal nem rendelkeztek, de szeretnék volna a törvényi szabályozást módosítani, és számtalan formában kísérletet tettek a hatékony képzésre, ebben meghatározó szerepet játszott, a gr. Károlyi Lászlóné által vezetett Katolikus Háziaszónyok Országos Szövetsége.³¹¹

Az örökzöld témát, az alkoholizmus jelentette. Úgy gondolták, hogy a kormányzat semmit sem tett ez ügyben, ezért kérték a törvényhozástól a kocsmák és az italkimérők vasárnapi (és választások idején történő) zárva tartását. Tekintettel arra, hogy a szombati heti fizetések legtöbbször ott lelt új gazdára, ráadásul a kihágási ügyek 80%-át is a hétvégeken követték el.

Jól tudták, az utóbb említett gondok megoldása a jövő asszonyaira hárulnak, ezért is vélték fontosnak a leányok szociális szellemű nevelését. A tanulságokat és teendőket a szövetség vezetőségi tagja, Sebestyénne Stetina Ilona foglalta össze bevezető előadásában. A pszichológiai elemekkel ékesített mondandó az ismert konzervatív tételt hangoztatta, tudniillik korunk a szociális haladás korszaka, ami elől kitérni nem lehet, „de nem is szabad, mert a haladott kultúrának épen a szociális érzés az ismertető jele. ... A nő legszebb hivatása a nemes önzetlenség, a szegények, elhagyottak során való könyörülés és segítség.”³¹² Konkrét, s főként új elképzelés nem hangzott el, arról nem is szólva, hogy még a konzervatív (maszkulin) körökben is sokan elutasították a nő (a nőnevelés) ilyen egyoldalú beállítását.³¹³

A megvitattott, majd elfogadott pragmatikus, mérsékelt javasla-

tokat a hagyományoknak megfelelően petícióként továbbították az érintett kormányhatóságokhoz. Nagy részük a kereskedelmi (4) és a belügyminiszterhez (3) került. A válaszokat előre lehetett borítékolni. Az elutasítások nem kedvetlenítették, de nem is radikalizálták a szervezetet, mivel meg voltak győződve igazukról, és ha visszatekintettek eredményeikre, akkor mégis csak elmondhatták, hogy az utolsó tíz évben több történt a női emancipáció terén, mint az azt megelőző évtizedekben.

A nőkongresszusok liturgiájához szervesen hozzátartozott a feminizmus iránt elkötelezett férfiak felszólalása is, akik vagy a politikát, vagy a szakmát képviselték.³¹⁴

Most három előadásra került sort, dr. Szánthó Menyhért az Állami Társadalombiztosítási Intézet igazgatója – a kor tudósítói szerint unalomba fulladt előadásában – az anyasági biztosításról beszélt.³¹⁵

Sok újat, érdekeset nem mondott, elsősorban a német modell eredményeit ismertette. S mivel honunkban csak 150 ezer női tagja volt a munkásbiztosítónak, azért szorgalmazta a családgondozók, az ápolónők és az úgynevezett vándorkosár rendszerének szélesebb körű elterjesztését. „Ha ezek az intézmények, melyek nagyrészt a nőegyesületek a maguk erejéből maguk is meg tudnának valósítani, ország-szerte általánossá lesznek, akkor csakhamar valóra válik a kötelező anyasági biztosítás és annak minden jótékony hatása.”³¹⁶ A kérdés megoldása végül is egyszerű. A férfiak elmondják az ötleteiket – a nőszervezetek meg megvalósítják.

A közgyűlésen felszólalási lehetőséget kapott a szombathelyi püspök, Mikes János is, aki saját bevallása szerint először vett részt ilyen összejövetelen. Előadása túllépett a protokolaritás szintjén. Mondandójában a kereszténység és a feminizmus ügyét taglalta, újat – még a Szombathelyi Ujságban olvashatókhoz képest – sem mondott.³¹⁷

A nőtörténelemnek három korszakát különböztette meg. Az antikvitás időszaka szomorúságot jelentett a nők számára. A keresz-

ténységgel beköszöntő új fejezetben a nő ideál lett, különösen látványosan jelent meg ez a lovagkorban. A modernkor azonban kiragadta a nőt megszokott családi fészkeből, sőt még a nyilvános közéletbe is „belekényszerítette”. Most a nagy átalakulás világát éljük. Bár hitt a nők családon túllépő közéleti szerepében, dehogyan mit tartott kívánatos szerepnek, az nem derült ki világosan előadásából. Inkább elvárását fogalmazta meg, amikor így szólt, „ha a nő egykor felemelte, megtisztította és idealizálta a családot, azt kívánom, hogy tisztítsa meg, telítse szeretettel, idealizmussal a társadalmat is.”³¹⁸

A keresztényszocialista Giesswein Sándor a magyar feministák „trójai falovának” számított, aki fellépéseivel, előadásaival mindkét oldalon híveket toborzott a gondolatnak, s 1905-től számított a női választójog hívének.³¹⁹

A pápai prelátus a kor eszméjének a szocializmust tartotta, amely számára több igazságot és jólétet jelentett. A feminizmus pedig több igazságot a nőknek. A igazi gondot a középosztálynál látta. Ott, ahol nincs örökség, és a nő helyzete kiszolgáltatott, ott a családot új alapokra kell helyezni. Szomorúan állapította meg, hogy „a magyar nők még nem tudtak a XX. század szükségleteibe beleilleszkedni. A pauperizmus tenger, amelyben csak apró cseppek a kis adakozások.”³²⁰

Szerinte a nőkre a politikába komoly szerep vár, kimossák a szennyest, megszüntetik a panamákat úgy, hogy közben megőrzik nőiességüket. Használható recepttel természetesen ő sem rendelkezett, de „átfogó, mély szociális gondolatú beszédével” minden résztvevőre nagy hatást gyakorolt.

A tanácskozás a terveknek megfelelően rendben, figyelmeztetten folyt le. Megkezdődhetett az elvégzett munka értékelése. Nem a törekvések megvalósulása volt a legfőbb értékmérő – hiszen ez lényegében nem tőlük függött –, hanem az identitás erősítése, a tettekre készség fokozása. A siker első fokmérőjének a résztvevők nagy száma számított, a bejegyzett egyesületek kétharmada jött el.³²¹

Másodikként az előadások magas nívóját emlegették, de különö-

sen fontosnak találták a tanácskozás kedvező visszhangját. Úgy gondolták így szélesíthető táboruk a nőtársak körében. Kiskatéjukban mindezt így fogalmazták meg: „A feminizmus minden nő érdekéért harcol: a rövidlátókért, szellemi gúzsba kötöttekért is, még ha azok egyelőre közönnyel, úgy szitkozódással, gyanúsítással rugdalkozással fizetnek is.”³²²

A szövetség lapja, az Egyesült erővel több számon keresztül, közölte a petíciókat és az előadások szövegét, korábban erre nem akadt példa. A feminista Nő is állandóan visszatért a tanácskozás sikerére és az ott szereplő témákra. A kongresszusról hazaérkező Pesti Zsidó Nőegylet képviselői is elragadtatással beszéltek a közgyűlésről.³²³

Fontosnak gondolták, hogy a fővárosi lapok is kellő terjedelemben foglalkozzanak az itt felvetett témákkal. A konzervatívok szándékát, törekvéseit az elvárásokhoz igazítva kissé sejtelmesen fogalmazta meg egyik résztvevő: „Mert ezek a nők itt, mind megmaradnak a nőiesség keretében. Szépek, bájosak, jól öltözöttek. De amellet veszedelmesen tanulnak, sokat tudnak és a köznapi élettől eddig távol állt dolgokat vonnak körükbe. ... A nők sem azért állanak ki a küzdőterre, hogy megváltoztassák a világrendet. Ezek a nők helyzetén akarnak változtatni, csak a szegény kenyérkereső nőket akarják megvédelmezni, jogaikat biztosítani és megváltoztatják ezzel a világrendet.”³²⁴

A támogatásra nagy szükség volt, a választójogi és a polgári törvénykönyv módosításánál biztos háttérbázis szükségeltetett.

A helyi lapok elismerően szóltak a kongresszusról. Jónak vélték, hogy nem merültek el egy-egy témában az asszonyok, és összefoglalóan szóltak a társadalmi problémákról. Ezért is gondolhatták, hogy a „két ünnepnapon olyan nagy és nemes eszmékkal foglalkoztak itt a hölgyek, amilyenekre a férfiagy nem gondolt, vagy nem akart gondolni, pedig az élet már türelmetlenül követeli elintézésüket.”³²⁵ (Nyilván ilyen lehetett a bordélyházak bezárásának az ügye, vagy az egyenlő munkáért egyenlő bér kérdése – erre valóban ritkán gondoltak a férfiak.)

Az általános elismerés mellett érdemi, tartalmi kérdéseket ügyesen megkerülve formai elemeket hangoztattak. „Berzsenyi óta nem hangzottak még ily lelkes honmentő igék a politikai füstködben ködlő főváros felé.”³²⁶ – írta az egyik ellenzéki napilap. Példaként állították a hölgyeket az erősebbik nem elé. „Hát így is lehet dolgozni?” – hangzott a költői kérdést. A szelíd, kompromisszumra épülő hangvétele imponált, amivel szemben ott állt a férfi tábor, a szokásos politikai megosztottságával. „Minden nemes tervet, eszmét és munkát elnyom a politika, amelynek évtizedek óta csak mindinkább súlyosabb és elviselhetetlenebb terheit ismerjük. . . . A magyar férfi vagy politikál s akkor a zsiros fazék mellett csücsül labanc kényelemmel, vagy pedig az asztalvéget csapkodja sajtó ököllet tehetetlen elkeseredésében.”³²⁷

Nem hittünk az asszonyokban: „Csak korzók divatját láthattuk, a jótékony zsúrok szórakoztató hölgyeit ismertük, a kedvetlen egészségtelen napi robotos kisasszonyokról és munkásnőkről volt tudomásunk azokkal a veszedelmes hősökkel egyetemben, akik a női jogok cégére alatt csak még nagyobb társadalmi zavart és botrányt csinálnak.”³²⁸

Mindkét tábor a kongresszusban saját nézeteinek igazolását látta, „mert az egybe gyűlt hölgyekben a leglelkesebb fegyvertársakat láttuk meg annak a nagy munkának harcára, melyet keresztény restaurációnak hívunk.”³²⁹ – írta a katolikus Szombathelyi Ujság. Míg a másik arról szólt, hogy „gondosan kerültek minden felekezetieskedést, mindent, ami ennek a világnézetben erősen divergáló asszonytársaságnak egy közös célra való összeforrását megnehezítette vagy megbolygatta volna. Liberális haladó szellem érvényesült és győzedelmeskedett az egész kongresszus lefolyásában és ez adja meg a szombathelyi kongresszusnak mindenek felett emelkedő értékét. Liberális haladó szellem? Nem még ennél is több. Határozottan radikális irányzatú volt a kongresszus eszmeérlelő munkája.”³³⁰

Abban azonban közös volt az álláspont, hogy „nincs messze az idő, amikor a mindinkább fejlődő s tagadhatatlanul szimpatikus küzdelmek látható eredményei is mutatkozni fognak.”³³¹

A helyi hatásokat szemlélve a tanácskozás valóban több lett mint az „asszonyok parlamentje”. Nemcsak azért, mert hat szervezet lépett be az országos szövetségbe, hanem azért is, mert áttörést hozott a feminizmus programja: „A feminista eszmék, amiket tegnapelőtt hölgyeink és uraink mosolygással fogadtak és kinézték a társaságból máról holnapra szalonképesek lettek az előkelő dámák, spieszbürger egyképp szívükbe fogadták.”³³²

A szombathelyi nőképzés ügye is elmozdult a holtpontról, a leánygimnázium tervét többé már nem lehetett asztal alá söpörni. A legfontosabb hatása azonban az lett, hogy a nőszervezetek a siker és a hatékonyság érdekében további együttműködésre kötelezték el magukat. A Magyar Nőegyesületek Szövetsége mintájára az országban elsőként megyei szervezetet hoztak létre 1914. március 29-én. A Vas megyei Nők Szövetségének tagjai teljes joggal mondhatták: „Történetünk a nőkongresszussal kezdődik . . .”³³³

Máday Andor, aki személyesen is átélhette a feminizmus társadalmi recepciójának erős ingadozását, 1913-ban megjelent könyvében annak a reményének adott hangot, hogy az esztendő a magyar feminizmus fordulópontja lesz: Hitt a választójog kiterjesztésében és annak üdvös hatásában. Nos utólag látjuk nem így történt, de közelsége, elérhetősége mindenki számára egyértelműnek tűnt. Vagy mégsem? Lehet, hogy a férfitársadalom (talán többségének) véleményét jobban fejezte ki a Vasvármegye publicistája akkor, amikor egy család elszegényedése kapcsán, a takarékoságot vállalni nem akaró öngyilkos asszonyról így írt: „A kongresszus feliratot készített a kormány valamennyi tagjához. A női jogok kivívásáért hangzott el a legtöbb beszéd. A nők, a feleségek, az anyák kötelességeiről egyetlen egy sem.”³³⁴ Talán jobban tudta, hogy hosszú még az előítéletekkel nehezített út, amelyen a nőmozgalmaknak végig kell menniük.

Melléklet

A kongresszus hivatalos programja:

1913. december 6. fél hét – előadások:

- Sebestyén Stetina Ilona: Hogyan neveljük a leányokat, hogy a szociális kérdések iránt érdeklődjenek.
- Dr. Szegvári Sándorné: Házassági jog és női választójog.

1913. december 7. Vasárnap, 9 óra

- Zárt ülés a Megyeháza kistermében.
- A szavazatok igazolása.
- A tisztújítás előkészítése.
- Az ICW nemzetközi bizottságába magyar tagok jelölése

délután 2 órakor – közös ebéd

vasárnap fél 4-től-6 óráig, illetve hétfőn délelőtt 9 órától délután 2-ig

1. Gróf Apponyi Albertné elnök a közgyűlést megnyitja.
2. Markos Györgyné titkár felolvassa az igazolt delegátusok névsorát.
3. Szemere Ilona jegyző jelentést tesz a szövetség évi működéséről.
4. Elek Pálné pénztáros beszámol a szövetség vagyoni helyzetéről.
5. Herich Károlyné és Sebestyén Stetina Ilona pénztárvizsgálók jelentése.
6. Elek Pálné előterjeszti a jövő évi költségvetés tervezetét.
7. Indítványok tárgyalása.
8. A szövetség tisztikarának és a nők nemzetközi szövetsége állandó bizottsága magyar tagjainak megválasztása.
9. Két pénztárvizsgáló kiküldése.
10. A Tanács, a béke- és választott bírósági szakosztálynak indítványa alapján történő előterjesztése, hogy a szövetség keresse meg a kormányt a III. hágai konferenciát előkészítő nemzetközi bizottságok magyar tagjainak kinevezése és más kormányoknál hasonló bizottságok kinevezésének megsürgetése iránt. Előadó: Zipernovszky Károlyné.
11. A Tanács előterjesztése a belügyminiszterhez intézendő kérvény tárgyában, hogy az államszámveteli tanfolyamot végzett nőknek mindazon pályákat megnyissák, amelyekre az 1883. évi I. törvénycikk értelmében e tanfolyam sikeres elvégzése szükséges. Előadó: Gergely Janka.

12. A Tanács előterjesztése a béke és választott bírósági szakosztálynak indítványa alapján a Magyar Szent Korona országainak Vöröskereszt Egyesülete által megszervezte rendezendő segédápolónői, kórházi tanfolyamok hathatós felkarolása iránt. Előadó: Rosenberg Augusztia.
13. A Tanács előterjesztésére, a melyben a kormány kezdeményezését kéri oly nemzetközi törvény megalkotására, amely háború esetén a nőknek védelmet nyújtson és megszüntesse a nők védtelenségével visszaélő bántalmakat, amelyek eddig minden háborúval velejártak. Előadó: Özv. Zempléni Gyuláné.
14. A Tanács előterjesztése a kereskedelemügyi miniszterhez benyújtandó kérvény tárgyában, melyben fényképező, könyvkötő és órák művészeti ipariszolgálatnak nők számára való felállítását, vagy meglévő ily iskolának előtűk való megnyitását kéri. Előadó: Szemere Ilona.
15. A Nőtisztviselők Országos Egyesülete indítványa, melyet a Feministák Egyesülete és a Mária Dorothea Egyesület pártolnak a kereskedelemügyi miniszterhez intézendő felterjesztés iránt, melyben kéri, hogy a posta – távirtda és távbeszélő, továbbá a vasúti szolgálatban a szükséges iskolai képzettséggel bíró nőket bocsássák a tisztképző tanfolyamokra: a segéd-tisztai státusban lévők pedig – egyenlő kvalifikáció esetén – a férfiakkal egyenlő fizetésben és előmenetelben részesüljenek. Előadó: Greisinger Ottoné.
16. A Tanács előterjesztése a közoktatásügyi miniszterhez ismételt benyújtandó kérvény tárgyában, amelyben a műgyegetem s a jogi fakultásnak a nők előtt való megnyitását kéri. Előadó: Glücklich Vilma.
17. A Tanács előterjesztése iparvédelmi szakosztály indítványára történő, a kereskedelemügyi miniszterhez falvakból a gyári központokba járó ipari nőtlen munkások és munkásnők lakása és ellátása érdekében intézendő folyamodvány tárgyában. Előadó: Elek Pálné.
18. A Tanács előterjesztése az alkohol ellen küzdő szakosztálynak óhajására történő, a képviselőházhoz intézendő folyamodvány tárgyában, amelyben a kocsmák és pálinkamérések vasárnapi munkaszüneten kívül az összes szesz mérő üzletek országgyűlési képviselőválasztás idején zárva tartását kéri. Előadó: Jászai Mari.
19. A Tanács előterjesztése munkásnővédelmi szakosztályának indítványára a kereskedelemügyi miniszterhez intézendő, a bérminimum megállapítása iránti kérvényről. Előadó: Richenhallerné Petheő Irén.
20. A Tanács előterjesztése a belügyminisztériumhoz intézendő a nyilvános házak országszerte való bezárását kérő folyamodványa tárgyában. Előadó: Latinovich Róza.

21. A Tanács választójogi szakosztály indítványa alapján történő előterjesztés az igazságügyi miniszterhez intézendő folyamodvány tárgyában, amely a polgári törvénykönyvtervezet, illetve törvényjavaslat megvitatásánál a MNSz kívánságainak figyelembevételét kéri. Előadó: Rosenberg Augusztina.
22. A Tanács előterjesztése a földművelési miniszterhez intézendő kérvény tárgyában, amelyben a felsőbb kertészeti iskoláknak a nők előtt való megnyitását kéri. Előadó: Castelli Erna.
23. A Nők Nemzetközi Szövetségének ideai munkásságáról. Előadó: Gróf Apponyi Albertné. Vasárnap este Giesswein Sándor: A nő hivatása a modern társadalmi életben Szántó Menyhért: (az Állami Társadalmi Múzeum igazgatója) „Az anyaság biztosítása”.³³⁵

Jegyzetek

- ¹A Dési-Lukács-perről van szó, aminek hatására 1913. június 10-én a korrupcióval vádolt miniszterelnök lemondott.
- ²Vasmegyei Ujság, 1913. szeptember 22. 1; Szombathelyi Ujság, 1913. augusztus 19. 1; szeptember 14. 1.
- ³Nem volt konszenzus a tekintetben, hogy mi tekinthető társadalmi és mi politikai problémának. A legtöbbben az utóbbiba sorolták a nemzetiségi kérdést. Míg az előzőbe a felekezeti-, a cigánykérdést, a feminizmust, a békeügyét, a köznevelés gondját, a devianciákat és a szociálpolitikai margináliákat (alkoholizmus, prostitúció, kártya), valamint a népesség fogyását. A felsorolás értékrendként változott, a társadalmi mozgalmak természetesen más célokat is megfogalmazhattak. Lásd: Ferenczy József: Társadalmi problémák. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1911. 2. sz. 102-120.
- ⁴A szombathelyi iparosok az Aréna kertben, 1913. december 14-én tartották a tiltakozó gyűlésüket. Szombathelyi Kis Ujság, 1913. december 13. 1; december 16. 1, valamint Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 3, illetve december 16. 1.
- ⁵1913 szeptemberében Győrben tartották a tisztviselők kongresszusukat. Szombathelyi Ujság, 1913. szeptember 21. 1.
- ⁶Az új koalíció. = Szombathelyi Ujság, 1914. január 6. 1.
- ⁷Szombathelyi Kis Ujság, 1913. december 4. 1.
- ⁸Szombathelyi Kis Ujság, 1913. november 5. 1.
- ⁹Szombathelyi Kis Ujság, 1913. november 5. 1.
- ¹⁰Szombathelyi Ujság, 1913. július 22. 1; július 24. 1; július 27. 1. Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és a parlamenti ellenzék 1910-1914. Budapest, 1970. 200-201.
- ¹¹A Munkapártiak 33-mal több mandátumhoz jutottak, a függetlenségiek 15-öt, a néppártiak 14-et, az Alkotmánypártiak 2-öt veszítettek. Vasvármegye, 1913. december 6. 1.
- ¹²Szombathelyi Kis Újság, 1913. december 17. 1; december 19. 1. Szombathelyen 700 családra tették a nyomorgók számát. Vasvármegye, 1913. november 18. 1;

Vas megyei Ujság, 1913. október 13. 1. A munkások képviselői azt kívánták elérni a polgármesternél, hogy legalább a házas embereknek biztosítsanak munkalehetőséget. Vasvármegye, 1914. március 6. 6-7.

¹³A jótékonyági pénzgyűjtő akciókkal egyre több gond mutatkozott, nemcsak a támogatások csökkentek, de szaporodott a visszaélések száma is, ahol a gyűjtők több pénzt fordítottak magukra, mint a társadalmi betegségekre. Épp ezért javasolták, hogy „nem a szív melege, vagy a hiúság, hanem a vagyon adná a nagyobb részt.” dr. Kazay László: A garasos jótékonykodás. = Vasvármegye, 1913. január 12. 1-2. Az év végén a főispán által szervezett karitatív akció is hamar kifáradt, holott deklarált célja az úrgyűlölet és az osztályellentétek tompítása volt. Vasvármegye, 1914. január 4. 1.

¹⁴Jön a nyomorúság. = Vasvármegye, 1913. november 18. 1. Külön gondnak tartották a népkönyha (1908-tól) helyi működését, amelyet kevesen látogattak, és akkor zárták be, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá. Szombathelyi Kis Ujság, 1913. október 4. 1.

¹⁵Mr. May Sewall ötletére 1893-ban Chicagóban alakult meg az International Council of Women (IWC), amelynek részeként jött létre 1904-ben a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége. Akkor 800-ra, mások 700-ra becsülték a nőegyesületek számát. Az Egyesület alapítására özv. Teleki Sándorné az Országos Nőképző Egyesület elnöknője adott ki felhívást március 1-jén. Gyermekvédelem, 1904. március 14; N. Szegvári Katalin: Út a nők egyenjogúságához. Budapest, 1981. 80-84; Nagyné Szegvári Katalin: A női választójog külföldön és hazánkban. Budapest, 2001. 71.

¹⁶A Nő és a Társadalom. A Feministák Egyesülete. A Nőtisztviselők Országos Egyesülete, a Nagyvárad, Szombathelyi, Temesvári, és Aradi Nőtisztviselők Egyesületének és a Férfiliga a nők választójoga érdekében hivatalos közlönye. 1913. 1. sz. 15. (A folyóirat címének írásánál nem alakult ki egységes gyakorlat, hol kis, hol nagybetűvel írják a főneveket. Mi az utóbbi gyakorlatot követjük.) Egyesült erővel. A Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének és a Sz-et alkotó egyesületek legtöbbjének hivatalos közlönyük. Szerkeszti: Tanácsa, Markos Györgyné és Rosenberg Auguszt. (Az évente tíz évben megjelenő folyóirat sajátos számozású, az 1911-ben megjelent számok épp úgy harmadik évfolyamként szerepelnek, mint a következő esztendőben napvilágot látottak. Ráadásul a közlöny nem mindig tüntette fel a megjelenés évét, így a lapzártát a hírek alapján lehet csak rekonstruálni. Első számai 1909-ben jelentek meg, de a korai számok a Széchényi Könyvtárban sem lelhetők fel!) A polgári nőmozgalom kutatásának kedvelt területe a feminista mozgalom, és roppant módon elhanyagolt

a konzervatív, keresztény szervezetek történetének elemzése. Okait itt nem részleteznénk. A hazai nőmozgalom történetéről átfogó elemzést ad: Zimmermann, Susan: Frauenbestrebungen und Frauenbewegungen in Ungarn. In Nagy Beáta és S. Sárdi Margit. (szerk.): Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Debrecen, 1997. 171-204.

- ¹⁷A Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége alapszabályának VI. pontja úgy rendelkezett, hogy „a közgyűlés megtartásának helye lehetőleg fölváltva a székesfőváros és valamely vidéki város.” Vas Megyei Levéltár (továbbiakban: VaML) IV/40. 24. doboz 81. sz. Az 1911. évi kongresszust Brassóban tartották. Egyesült erővel, III. évf. (1912. január) 108; Szombathelyi Ujság, 1913. december 10. 2.
- ¹⁸Glücklich Vilma: Emlékezzünk ... = A Nő és a Társadalom. 1913. 12. sz. 200.
- ¹⁹A fordulatot a MÁV Üzletvezetőségének szombathelyi felállításában látták. Széll Kálmán érdemei elismeréseként júliusban már díszpolgári címet is kapott a várostól. Vasvármegye, 1894. február 1; 1894. augusztus 1. 1.
- ²⁰Vasvármegye, 1911. július 8. 1.
- ²¹Helyesen: Tusculum. Cicerónál is gyakran emlegetett csendes, vidéki hely. Vasvármegye, 1911. július 8. 1.
- ²²Szombathely lélekszáma 1890-ben 16 133 főt tett ki, 1900-ben 24 751-et. Vasvármegye, 1911. január 13. 1.
- ²³A sort Kolozsvár vezette, majd Marosvásárhely, Nagyvárad és Szatmárnémeti következett. Vasvármegye, 1911. július 26. 2.
- ²⁴Kovács Alajos: Szombathely népességének fejlődése és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1937. 5. sz. 463-464.
- ²⁵Vasvármegye, 1911. május 1. 1.
- ²⁶VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve 1902. május 3. Természetesen elhangzottak olyan kijelentések a közgyűlésen is, hogy „akié a föld, a gyár azé az ország,” (Stirling József). A nagy fordulat az iparváros felé mégsem következett be. VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve 1906. január 25. 11/1906. sz.
- ²⁷Vasvármegye, 1911. május 1. 1.
- ²⁸Vasvármegye, 1911. május 7. 1.

- ²⁹Vasvármegye, 1911. július 8. 1.
- ³⁰Széll Ignác belügyi államtitkárról (1895-1903), és Széll Kálmán miniszterelnökről (1899-1903) van szó. Vasvármegye, 1914. március 22. 7.
- ³¹Éhen Gyula tevékenységét számtalan írás, cikk elemezte, méltatta, de életútjának és tevékenységének részletes monografikus feldolgozásával még adós a helytörténetírás.
- ³²Szombathelyi Ujság, 1908. október 25. 3; Bodányi Ödön: Szombathely város fejlődése 1895-1910-ig és műszaki létesítményei. Budapest, 1910. 22-32.
- ³³Ilyen volt, pl. az erdei iskola intézménye.
- ³⁴Vasvármegye, 1907. október 2. 1.
- ³⁵Vas megyei Lapok, 1913. február 10. 1.
- ³⁶Az alapszabály értelmében három hónappal korábban kellett a Tanácsnak közölnie az új közgyűlés színhelyét. Ezt az Egyesült erővel IV. évfolyamának I-IV. ívében az 1. oldalon meg is tették. (A közlőny vélhetőleg 1913 kora nyarán jelent meg.)
- ³⁷Vasvármegye, 1913. december 7. 2.
- ³⁸Vas megyei Hírlap, 1913. november 16. 4; Szombathelyi Ujság, 1913. november 16. 4.
- ³⁹E szervezet is tartott minden évben közgyűléseket, általában a fővárosban. Vas megyei Hírlap, 1913. november 16. 4.
- ⁴⁰Vas megyei Hírlap, 1913. november 27. 3. Az Egyesült erővel. IV. évfolyam V-VI. ívében (1-2. oldalon) közölte a szombathelyi kongresszus ideiglenes napirendi pontjait. Egyben szólt az előkészületekről, a családi elhelyezésről, közölte a Szombathelyre induló vonatok menetrendjét, valamint azt, hogy a szakosztályok valamennyi elaborátumát megvitatják a közgyűlésen. A Tanácsnak két héttel korábban kellett a végleges programot közzétennie. A lap vélhetőleg november közepén jelent meg.
- ⁴¹Vasvármegye, 1913. november 30. 4-5. Pl. felhívást tettek közzé, hogy az egyszerűség kedvéért a süteményt küldők papírtálcán juttassák el ajándékaikat. Vasvármegye, 1913. december 4. 5.
- ⁴²Vasvármegye, 1913. november 30. 4-5.

- ⁴³Vasvármegye, 1913. november 30. 10.
- ⁴⁴Vasvármegye, 1913. november 27. 1-2.
- ⁴⁵A legszebb munka. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5; Szombathelyi Kis Ujság, 1913. december 10. 1.
- ⁴⁶Máday szerint 1897 őszén alakult a szervezet Kaiser Gizella vezetésével, amelynek igazgatását nem sokkal később Schwimmer Róza vette át. Máday Andor: A magyar nő jogai. A múltban és jelenben. Budapest, 1913. 177; N. Szegvári Katalin egy évvel korábbra tette. N. Szegvári 1981. 103.
- ⁴⁷Sch. (Schwimmer) R. (Róza): Feministák egyesülete. Huszadik Század 1905. 76-77. Schwimmer a szervezet megalakítását a MNSz hiányosságaival indokolta. Máday úgy tudta, hogy 1904. december 18-án alakult meg a fővárosban a Feministák Egyesülete, Glücklich Vilma fővárosi tanárnő és Márkus Dezső kúriai bíró közreműködésével. Máday 1913. 178.
- ⁴⁸Vasvármegye, 1907. október 2; Horváth Ágnes: Nők és a politika a század első éveiben. In Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Budapest, 1995. 376-377.
- ⁴⁹Az 1903-ban alakult Ébredés páholyról van szó, amelynek tevékenysége a századelőn szorosan kapcsolódott a Szombathelyi Nemzeti Szövetséghez, vezetője Ernuszt József volt. A páholy aktivizálódása is ekkor kezdődött. A koalíciós korszak szakadást és színvonalesést hozott az addigi munkában, sokan ki is váltak a páholyból. S ettől kezdve inkább egyéni karrierrek emelésére használtatott fel a páholy, s jelentősége is csökkent.
- ⁵⁰Vasvármegye. 1907. október 22. 3-4. Kissé következetlenül 1904-től használta a Bedy-Schwimmer elnevezést, holott csak 1911 és 1913 között volt hivatalosan is felesége egy Bedy nevű újságírónak. (Mi, miként ő is felváltva használjuk a nevét.) Életútjának elemzését Lásd: Zimmermann, Susan: Hogyan lettek feministák? Gárdos Mariska és Schwimmer Rózsika a századforduló Magyarországn. Eszmélet, 1996. tél, 32. sz. 59.
- ⁵¹Vasvármegye, 1907. november 5. 6.
- ⁵²Vasvármegye, 1907. november 8. 2.
- ⁵³Vasvármegye, 1907. november 12. 1, 12. A tisztikar további tagjai: pénztáros: Kerorin Gizella, jegyzők: Ilics Ilona, Singer Rósa, ellenőr: Feigelstock Sarolta, számvizsgálók: Fellner Szidi, Kohlmann Teréz, Oberschall Margit, könyvtáros:

Aczél Erzsébet, ügyész: Fehér Mihály, háznagy: Ilias Margit. A választmány tagjai: Aszódy Jolán, dr. Feldmann Bódogné, Guttmann Izidorné, Gyika Izidorné, Handley Aranka, Kohl Lenke, Krausz Katalin, Lebensfeld Vilma, Mayer Benőné, Peyer Bertha, Rácz Anna, Radó Gyula, Ráday György, Szász Béla, Tomor Marika, Weiner Frida.

- ⁵⁴A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének alapszabálya. VaML IV/40. 27. doboz, 192. sz.
- ⁵⁵Vasvármegye, 1907. október 16. 2.
- ⁵⁶A tagság a korabeli metódusnak megfelelően négy csoportra tagolódott: tiszteletbeliekre, rendes tagokra, akik szavazati joggal rendelkeztek, (ha nem volt tagdíj-hátralékuk,) pártolókra, akik 50 korona éves díjat fizettek, valamint kültagokra, Az utóbbiak csak hat koronával támogatták az egyesület tevékenységét. A szervezet tisztikarra, választmányra és közgyűlésre tagolódott. A tisztikar összetétele: elnök, alelnök, titkár, pénztáros, ellenőr, jegyző, könyvtáros, ügyész, 3 számvizsgáló, háznagy. A rendes közgyűlést az év első négy hónapjában kellett megtartani, rendkívüli közgyűlést 25 tag jelenlétében lehetett tartani. A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének alapszabálya. VaML IV/40. 27. doboz, 192. sz.
- ⁵⁷1912-ben 70 rendes és 93 pártoló tagból álltak, 25-en léptek be, nyolcan kiléptek, négyen férjhez mentek és hatan elköltöztek a városból. A Nő és a Társadalom 1913. július-augusztus, 141.
- ⁵⁸Feministák bálja. = Vasvármegye, 1911. február 12. 8; Nőtisztviselők házi estélye = Vasvármegye, 1913. március 2. 11; 1913. március 9. 6.
- ⁵⁹Vasvármegye, 1911. január 20. 5; 1911. február 7. 5.
- ⁶⁰Vasvármegye, 1911. március 10. 1.
- ⁶¹Vasvármegye, 1912. január 5. 2.
- ⁶²Vasvármegye, 1912. november 12. 4.
- ⁶³Vasvármegye, 1913. január 5. 6; január 8. 4; A Nő és a Társadalom, 1913. 141.
- ⁶⁴Vasvármegye, 1911. április 8. 9; 1912. január 14. 8; Magyar társadalomtudományi Szemle 1911. 4. sz.
- ⁶⁵Vasvármegye, 1913. április 27. 1.
- ⁶⁶Vasvármegye, 1912. április 20. 2. A századfordulón vidéken 12 helyen működött

tartósan kereskedelmi tanfolyam. Nagyszében és Szombathely kivételével mind törvényhatósági jogú városokban. 1911-ben kísérleti jelleggel vezették be a három évfolyamos kereskedelmi leányiskolát, de a magas tandíj miatt nem tűnt népszerű megoldásnak. Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918). Budapest, 1969. 375-377.

⁶⁷A szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének jelentése. = A Nő és a Társadalom, 1913. július-augusztus, 141.

⁶⁸Vasvármegye, 1914. február 19. 9. Az egyesület 40-40 koronát kapott működési fenntartásra.

⁶⁹Vasvármegye, 1911. április 23. 7.

⁷⁰Vasvármegye, 1911. április 2. 8.

⁷¹Vasvármegye, 1911. április 23. 7.

⁷²Vasvármegye, 1913. június 8. 1-2. A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete a város főterén az Erzsébet királyné u. 12. szám alatt tevékenykedett. Beiratkozni hétfő esténként 6 és 8 óra között lehetett. Vasvármegye, 1911. április 2. 8.

⁷³Az 1912-ben megválasztott egyesület vezetősége így alakult: Elnök: Greisingerné Kerecsényi Ilona, titkár: Halász Józsefné, alelnök: Feldmann Bódogné, pénztáros: Dünger Terka, ellenőr: Oberschall Margit, Rosenbergné F. Sári, jegyző: Kohn Lenke, Bruckner Margit, Számadók: Aszódi Jolán, Fellner Szidi, Goldschmidt F. ügyész: dr. Fehér Mihály, háznagy: Kalmár Ella és Halász Szidi. A választmány tagjai: Deutsch Samuné, özv. Gránikné, dr. Fehér Mihályné, Engel Gizi, Kuzmanék Ella, Greisinger Margit, Zimmermann Károly, Tomor Marika, Klein Janka, Rosenberg Pál, Halász Andor, Wiener Sándorné, Vámosné Fürst Ilus, Rosenbergné F. Sári, dr. Kőrösi Aladár, Lebensfeld Vilma, Rosenberg Berta. Vasvármegye, 1912. április 20. 4.

⁷⁴A Nő és a Társadalom, 1913. május, 104.

⁷⁵Vasvármegye, 1911. április 23. 7.

⁷⁶Vasvármegye, 1913. november 6. 2.

⁷⁷Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.

⁷⁸Vasvármegye, 1897. december 26. 6.

⁷⁹A januári felhívás a februári lapszámban jelent meg, az aláírók: Széll Józsefné

Bertha Júlia, Takács Lajosné sz. Gömbös Ludovica, Guary Emilné sz. Ritter Malvina, Ritter Júlia, Szabó Lajosné, özv. Darázs Albertné, Gálos Ferencné, Mayer Anna, Stirling Mari. Vas megyei Lapok, 1870. február 13. 2. A Vasvármegye, 1912. május 25-iki számában más névsort közöltek: Darázs Albertné, Hermann Anna, Ritter Júlia, Kozáry Loniza, Kelemen Jánosné, Szabó Jánosné, Török Ilka, Baráth Rosália, Vidos Lászlóné, Czédler Klára. A nevek csak három esetben azonosak, a többieknél vagy pontatlan volt az emlékezet, vagy csak az asszonyneveiket őrizték meg.

⁸⁰Vas megyei Lapok, 1870. február 13. 2. Nem szabad arról megelégedezni, hogy a hetvenes évek napirendi pontjai közé tartozott a nőkérdés. Ez magába foglalta a polgári emancipáció ügyét (1873. évi XXVI. tc.), a törvényhatósági politikai részvétel kérdését (1870. évi XLII. tc.) és a nőnevelés problematikáját. Vasvármegyei Lapok, 1870. február 20. Lásd: Nagyné Szegvári 2001. 59-66; A nőnevelés kérdéséről: Nagyné Szegvári 1969. 191-293.

⁸¹Vas megyei Lapok, 1870. március 6. 1-2.

⁸²Vas megyei Lapok, 1870. május 1. Az addig összegyűjtött vagyon 383 forint 8 krajcárt tett ki.

⁸³Szombathelyi Nők Jótékonyági Alapszabálya, Szombathely 1870. VaML IV/40. 26. doboz 168. sz.

⁸⁴Kárpáti Kelemen: Szombathely-Savaria rend. tanácsú város monographiája. 2. kötet. Szombathely, 1894. 460-461. Az-utóbbi nem sok siker koronázta, mert a városi közgyűlés 73/1887. sz. szabályrendeletében a helybéliek számára a tanács hozzájárulásával engedélyezte a koldulását, mert így csökkenthetőek lettek a pénzügyi kiadások. Pálos Károly: Szegénység, szegénygondozás. Szombathely, 1934. 124-125.

⁸⁵A Jótékony Nőegylet karácsonyfájáról lásd: Vasvármegye, 1913. január 3. 9.

⁸⁶A nőegylet sétahangversenye. Az újság közölte a legnagyobb adakozók névsorát. Vasvármegye, 1911. július 8. 9; Vasvármegye, 1913. január 15. 5.

⁸⁷Pálos 1934. 130; Szombathelyi Ujság, 1898. május 8. 5.

⁸⁸Vasvármegye, 1912. május 25. 2; Vas megyei Ujság, 1914. június 30. 2; Szombathelyi Ujság, 1898. október 10. 7.

⁸⁹Vasvármegye, 1912. május 25. 2.

- ⁹⁰A negyvenévi bevétel így alakult: tagdíjból 78 810,45, pártoló díjakból 9 906,51, ajándékokból 15 989,70, karácsonyi ajándékokból 33 443,48, báli költségekből 47 278,89 korona. A négy évtized során havi rendes segélyre 115794 koronát, rendkívüli 11861,48-et fordítottak. 1878-ban a mozgósítottak családtagjainak 638 korona támogatás jutott, a betegek élelmezése 7873,30 koronát igényelt, a szegények eltemetése 2071,30 koronába került. Házbértámogatásra 2842,40 jutott, a szegények felruházására 690,80, fára 1781, iskolai tankönyvekre 38 korona. Vasvármegye, 1912. május 25. 2.
- ⁹¹1912-ben 4 698 korona segélyt osztottak ki 134 rászorulóknak, és karácsonykor 86 szegény öreget és 36 gyermeket támogattak. A legszebb munka. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.
- ⁹²A pontos időpont általunk nem ismert, de már a kongresszus idején az országos lapok használják ezt, pl. az Egyesült erővel. A húszas években természetesen már ezen a néven szerepelt az egyesület, de továbbra is az 1870. május 8-i időponthoz kötötték megalakulásukat. VaML IV/40. 26. doboz 168. sz. Kovács 1937. 454.
- ⁹³A Szombathelyi Rongyos Egyesület alapszabálya, VaML IV/40. 28. doboz 202. sz.
- ⁹⁴A Szombathelyi Rongyos Egyesület alapszabálya, VaML IV/40. 28. doboz 202. sz.
- ⁹⁵Az egyesület szervezeti felállásában sem akadt újdonság, közgyűlés, választmány és tisztikar, az utóbbi egy elnököt, négy alelnököt, két jegyzőt, egy pénztárnokot, egy gazdát és egy-két segédet jelentett. A Szombathelyi Rongyos Egyesület alapszabálya, VaML IV/40. 28. doboz 202. sz.
- ⁹⁶Szombathelyi Ujság, 1897. október 3. 7.
- ⁹⁷Szombathelyi Ujság, 1897. október 10. 7.
- ⁹⁸Kárpáti 1894. 462.
- ⁹⁹A legszebb munka. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.
- ¹⁰⁰Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében. In Bernstein Béla emlékkönyv. Szombathely, 1998. 170-171.
- ¹⁰¹Pálos 1934. 123.
- ¹⁰²A Szombathelyi Jótékony Czélu Izraelita Nőegylet alapszabálya. VaML IV/40. 26. doboz 163. sz.

- ¹⁰³A Szombathelyi Jótékony Czélú Izraelita Nőegylet alapszabálya. VaML IV/40. 26. doboz 163. sz.
- ¹⁰⁴Az 47658/1896. sz. BM engedély alapján. VaML IV/40. 26. doboz 163. sz.
- ¹⁰⁵Mayer Kadelburg Margit: Jour-szépségek. Zsur-ujság, 1913. I. évfolyam 1. sz. 2.
- ¹⁰⁶Vasvármegye, 1913. június 25. 2; Székely Böske: Tangóláz Szombathelyen. Zsur-ujság, 1913. I. évfolyam 1. sz. 3; Vas megyei Hírlap, 1913. december 18. 3.
- ¹⁰⁷Vasvármegye, 1912. október 4. 2.
- ¹⁰⁸Vasvármegye, 1912. október 8. 1.
- ¹⁰⁹Vasvármegye, 1911. november 12. 9; november 14; 1912. március 12. 4; 1912. november 5. 1; 1912. december 13. 1; 1913. január 5. 8; 1913. február 25. 2. Vas megyei Ujság, 1913. december 15. 2-3; 1914 márciusában a nőegylet zsúrján még arra is rá tudták venni Éhen Gyulát, hogy újra versfaragóként lépjen a közönség elé. Bemutatták Gábor Andor „Tetszik a blúzom mucika” című színdarabját. Spitzerné Flesch Elza rendezésében olyan álomképet varázsoltak a színpadra, ahol ötven táncos szerepelt. Vasvármegye, 1914. március 6. 7; március 10.
- ¹¹⁰A négyoldalas alkalmi kiadvány első száma 1913. november 9-én jelent meg, a második, december 13-án. Míg a II. évfolyam első száma 1914. március 7-én, mindig egy-egy alkalmi zsúrhoz kapcsolódóan. Több szám nem jelent meg.
- ¹¹¹A legszebb munka. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.
- ¹¹²A legszebb munka. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.
- ¹¹³Vasvármegye, 1914. február 17. 9; Kárpáti 1894. 463.
- ¹¹⁴Lader Vilma gyermek színész előadására és táncestélyre a Sabaria szállóban került sor. Vasvármegye, 1911. március 5. 8.
- ¹¹⁵A hölgybizottságot az alábbi személyekkel erősítették meg: Wolf Sándorné, dr. Dénes Józsefné, Mayer Benőné, Geist Lipótné, Kovács Dezsőné, ifj. Deutsch Samuné, dr. Horovitz Józsefné, Pintér Mártonné és Frank Árminné. Egyenlőség, 1911. november 5. 3.
- ¹¹⁶Egyenlőség, 1911. november 5. 3.
- ¹¹⁷Vasvármegye, 1911. október 31. 1.

- ¹¹⁸Vasvármegye, 1897. augusztus 26. 5.
- ¹¹⁹A Szombathelyi Orthodox Izraelita Nőegylet alapszabálya. VaML IV/ 40. 26. doboz 164. sz.
- ¹²⁰Kovács 1937. 454.
- ¹²¹Károlyi Árpád alispán, Éhen Gyula polgármester, Radó Gyula főjegyző, Jánossy Gábor árvaszéki ülnök, stb. A protestáns közösség formálódásáról lásd: Wirth Zsuzsa: 100 éves a szombathelyi evangélikus templom. Visszatekintés a szombathelyi evangélikus gyülekezet múltjára. Szombathely, 1996. 22-26.
- ¹²²Péter Ildikó: A Szombathelyi Protestáns Nőegylet és a Protestáns Kör története. Szombathely, 1999. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, (könyvtára) szakdolgozat, 38-39.
- ¹²³Az adventi és böjti időszakban tartott vallásos estek egyben a legeredményesebb adománygyűjtő alkalmaknak bizonyultak. Péter 1999. 45.
- ¹²⁴Az iskola megépítésére nem került sor, a diakonisszák megtelepítésére is csak 25 év múltán.
- ¹²⁵A legszebb munka. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.
- ¹²⁶Vasvármegye, 1912. február 13. 5; Vasvármegye, 1912. február 14. 3; Vasvármegye, 1911. március 5. 9; Vasmegyei Ujság, 1914. március 23. 2.
- ¹²⁷Vasvármegye, 1911. március 15. 3.
- ¹²⁸Vasvármegye, 1914. március 5. 1; Szabó Miklós: Középosztály és újkonzervativizmus. In Politikai kultúra Magyarországon. Budapest, 1989. 185. A kereszt mozgalom megindulásáról is megemlékeztek, de gyakran szerepelt a Szent Imre Kollégium igazgatója Vass József is a helyi katolikus lapok hasábjain. Szombathelyi Ujság, 1903. március 22. 3.
- ¹²⁹A lap első száma 1913. március 1-jén jelent meg.
- ¹³⁰Állandóan a malteros apa és a vörös leánya házasságáról szóltak, a társadalmi helyzetekből eredendően ilyen kapcsolat nem működött a városban. Szombathelyi Kis Ujság, 1913. július 17. 1. A szabadkőművesség megtűlése sokat változott, a századfordulón még idézték IX. Piust, akinek „Aport Sedis”-a szerint jelenteni kellett volna a mozgalomban résztvevőket a Pápának, akik kiközösítés alá esnek. Érzékelhetően ez nem történt meg. Szombathelyi Ujság, 1903. január 11. Miután

a franciák és a Pápaság között elmérgesedik a viszony, itt is új erőre kapott a téma. Lásd: Johnson, Paul: A kereszténység története. Budapest, 2001. 624-625.

¹³¹ Győr után másodikként itt jött létre Herényi Jenő dr. vezetésével 1903. júliusában a Szombathelyi Keresztény Munkásegylet. Az elsőség magyarozatának oka, az osztrák területek közelsége és a helyi németsegen (a hienceken) keresztül érvényesülő hatás. A Stájerországban dülő szellemet kívánták megelőzni. Már Pinkafőn (az osztrák) szocialisták szervezkedtek, s ezért cselekedtek oly gyorsan, megelőzve a helyi szimpatizánsokat. A városi szociáldemokraták 1903. március 15-én a piac téren tartották nagygyűlésüket, és május elsején több száz fős demonstrációjukat. Az eseményeknek sürgető hatása lett, amihez kapcsolódott a második szociális hét 1903-as augusztusi programja is. A tízes években már építő, vas, bőr, szabó és közmunkás tagozata működött a Keresztény Munkásegyletnek, s ahogy mondták célját elérte, mert a szociáldemokrácia egyeduralmát lehetlenné tette. Szombathelyi Ujság, 1902. március 22. 5; április 27. 2; május 3. 6; 1913. augusztus 7. 1; 1913. augusztus 19. 3; Gergely Jenő: A keresztény szocializmus Magyarországon 1903-1923. Budapest, 1977. 29. Sajátos helyzetet jelentett a két irányzat egymásmellettsége. A publicisták Zichy Nándor örökségét, a néppárt vonalát követték, és nem értették, hogy a keresztényszocialisták miért nem rendelik alá érdekeiket, hisz a néppárt az összes irányzatot magáénak tudja. Szombathelyi Kiss Ujság, 1913. december 31. 1.

¹³² A témáról lásd: Tóth Ferenc: Sabaria Sancti Martini. Toursi Szent Márton tisztelete és a szombathelyi várospolitiká. Bár, 1999. 4. sz. – 2000. 1. sz. 55-68. A szerző a „hazahozatal”, a szent földi maradványainak visszaszállítását a korabeli súlyos gazdasági helyzetre adott szimbolikus válaszként és a századelő nemzeti hagyományokat teremtő aktusaként (Kossuth Lajos temetése, Rákóczi hamvainak hazahozatala) értelmezte, és nem az előretörő, barokk pompával színre lépő katolikus kurzus részeként. Holott álláspontunk szerint nyilvánvalóan az utóbbiról volt szó.

¹³³ Szombathelyi Ujság, 1902. május 25. 1.

¹³⁴ Szombathelyi Ujság, 1898. szeptember 11. Így kitalálható, hogy az egyesület névválasztásának nem volt köze Erzsébet királyné akkor bekövetkezett tragikus halálához.

¹³⁵ Hogy név szerint kik vettek részt a városból arról nem szólt a tudósító, de a vendégek sorában ott volt dr. Karl Lueger bécsi alpolgármester és P. Ábel jezsuita szónok is. Szombathelyi Ujság, 1897. január 10. 2-3.

¹³⁶ Szombathelyi Ujság, 1898. január 3. 2.

- ¹³⁷Szombathelyi Ujság, 1897. február 14. 7. Az 1896-ban megalakult Országos Katolikus Nővédő Egyesületről van szó. Burucs Kornélia: Nők az egyesületekben. *História*, 1993. 2. sz. 16.
- ¹³⁸VaML IV/ 40. 28. doboz 206. sz. 2 §.
- ¹³⁹Az összes tag (nagy részük pártoló volt) létszáma 1901-ben 105 fő, egy évvel később 20 rendes és száz pártoló. Évente 23 családot és 27 magányos embert látogattak meg. Titkára Szabó Ilona, könyvtárosa Stegmüller Emília. Szombathelyi Ujság, 1902. január 19. 4; 1903. január 18. 4.
- ¹⁴⁰A felajánlott adományokat a Rumi utca 14-be, a pénzt Tornai Antónia pénztárosnak kellett eljuttatni. Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5, 12.
- ¹⁴¹Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 12.
- ¹⁴²Szombathelyi Ujság, 1913. december 11. 4; 1914. április 2. 1; Burucs 1993. 17.
- ¹⁴³Szombathelyi Ujság, 1902. november 16. 3.
- ¹⁴⁴Az egyesület felépítése a korban szokásos volt, az igazgató: Boda János, az elnöknő: Bezerédy Istvánné, az alelnök Ambrózy Teréz, a titkár: Cseres Teréz, a pénzügyes: Szabó Ilona, a könyvtáros: Fejes Jánosné. A tisztikarhoz 18 tagú választmány kapcsolódott. Az alapítók 100, a pártolók évi 3, a jötevők 10, a rendes tagok 3 korona tagdíjat fizettek. Szombathelyi Ujság, 1902. június 8. 2; 1902. november 23. 3; 1903. március 22. 7; 1903. október 4; november 1. 3; november 8. 5.
- ¹⁴⁵Szombathelyi Ujság, 1903. október 4. 4.
- ¹⁴⁶Szombathelyi Ujság, 1902. június 8. 2; Falusi leányok a városban. = Szombathelyi Kis Ujság, 1913. szeptember 21. 1.
- ¹⁴⁷Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5; 1914. március 29. 9.
- ¹⁴⁸Szombathelyi Ujság, 1913.
- ¹⁴⁹Prohászka Ottokár: A katolikus patronázs. (1907) In Prohászka Ottokár: Kultúra és terror. A társadalmi kérdés. Budapest, 1927. Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái. XI. köt. 218.
- ¹⁵⁰Prohászka 1907. 217-225.
- ¹⁵¹Szombathelyi Ujság, 1914. január 1. 6.

- ¹⁵² VaML IV/40. 23. doboz 31. sz. A Szombathelyi Katolikus Sajtóhölgybizottság megalakuló ülése. Az ülésen a helyi püspökséget dr. Tóth apátkanonok, Boda János c. kanonok és Rogács Ferenc dr. püspöki titkár képviselte. Lásd még: Vasvármegye, 1913. március 14. 1.
- ¹⁵³ Az első vezetőségi ülést május 10-én tartották, ahol megkapták az egyház képviselőjétől az induláshoz szükséges 278,56 koronás betétkönyvet és a tájékoztatót, hogy mit tettek a vidéki plébánosok a szimpatizáló hölgyek összeírásában. Felhívásokra nyolc járási székhelyről érkezett válasz. A vezetőség az alábbi tagokból állt: Br. Puteany Kálmánné, Holcheim Gáborné, özv. Markhot Gusztávné, Reiszig Antónia, Desits Terézia, Brenner Anna, dr. Rogács Ferenc püspöki titkár és a fenn említett vezetők. VaML IV/40. 23. doboz 31. sz.
- ¹⁵⁴ Szombathelyi Ujság, 1913. szeptember 18. 4; VaML IV/40. 23. doboz 31. sz.
- ¹⁵⁵ A sajtó hölgybizottság első felolvasó estjét 1913. október 12-én tartották, ahol Kincs István kőszegi pap olvasott fel legújabb novelláiból. Szombathelyi Kis Újság, 1913. október 14. 2. A második estet 1913. decemberben tartották, Rogács Ferenc olvasta fel írásait. Szombathely Ujság, 1913. december 16. 2.
- ¹⁵⁶ A legszebb munka. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.
- ¹⁵⁷ A lapot Jánossy Gábor az említett szervezet titkára, valamint Gerlits Sándor a TEVVE titkára szerkesztette.
- ¹⁵⁸ Az anyai szerepek sok új mozzanatot hordoztak, amelyeknél kissé rafináltan természetesnek mutatták be az újdonságot. E megváltozott szerepről lásd: Badister, Elisabeth: A szerető anya. Az anyai érzés története a 17-20. században. Budapest, 1999. 168-189.
- ¹⁵⁹ Feladatunk. = Gyermekvédelem, 1904. január 1.
- ¹⁶⁰ Pik Katalin: A szociális munka története Magyarországon (1817-1990) Budapest, 2001. 78.
- ¹⁶¹ Pálos 1934. 123.
- ¹⁶² Munkája elismeréseként a koronás arany érdemkereszttel tüntették ki 1911-ben. Vasvármegye, 1911. május 20. 2; július 4. 2-3; valamint Gayer Gyula: A gyermekvédelem Vas megyében. Vasi Szemle, 1961. 2. sz. 72.
- ¹⁶³ Gyermekvédelem, 1910. április 1.

- ¹⁶⁴Húsz év alatt 20 leányt „árusítottak ki”. A legszebb munka. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.
- ¹⁶⁵1908-ban beléptek a Gyermekvédő Ligába. Gyermekvédelem, 1908. február 9; 1910. március 5-6. A korabeli adatok a magyar csecsemőhalandóságot félmillió körüli tettek, ami azonos volt a honfoglalók számával. (A túlzások a probléma súlyosságának érzékeltetését szolgálták!) Gyermekvédelem, 1914. január 2-3.
- ¹⁶⁶Gyermekvédelem, 1904. február 11; Gayer 1961. 75-76.
- ¹⁶⁷Gyermekvédelem, 1904. szeptember, illetve október 8; 1905. február 4.
- ¹⁶⁸Gyermekvédelem, 1904. február 11; Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5; Vasvármegye, 1914. január 20. 1. Jubilál a Fehér Kereszt. Tabódy József kamarás és Sárdy Mór – Jánossy Gábor a titkár beszámol a dologról. dr. Széchenyi Rezső idegbetegség miatt lemondott és Széll Ignác lett az elnök.
- ¹⁶⁹Gyermekvédelem, 1904. március 10.
- ¹⁷⁰Gyermekvédelem, 1905. április 6.
- ¹⁷¹Gyermekvédelem, 1905. április 6.
- ¹⁷²Gyermekvédelem, 1908. június 9.
- ¹⁷³Gyermekvédelem, 1909. szeptember 9. sz.
- ¹⁷⁴Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5.
- ¹⁷⁵Vasvármegye, 1914. március 15. 7.
- ¹⁷⁶Gyermekvédelem, 1914. 2-3 sz. 5-6; Vasvármegye, 1914. február 20.
- ¹⁷⁷Gyermekvédelem, 1904. 12. sz. december 5.
- ¹⁷⁸Az Országos Gyermekvédő Liga 1906. február 23-án jött létre, dr. Karsai Sándor vezetésével. Az 1910. június 26-án létrejött Országos Pártfogó Egyesület, elnöke Széll Kálmán lett. Általában elmondható, hogy Széll miniszterelnöki bársonyszékből való távozása után is a honi gyermekvédelem egyik reprezentatív alakja maradt. A „magyar gyermekvédelem apostolaként emlegették.” Több társaságban játszott meghatározó szerepet, mindeddig a róla szóló méltatások erről megfelelnek! Gyermekvédelem, 1910. november 3-4; Pik 2001. 116-118. A Gyermektanulmányi Társaság 1913-ban alakult meg Szombathelyen. Vasvármegye, 1913. január 26. 1; 1914. február 11. 9. A Gyermekvédő Liga 1911-ben Szombathelyen alakult.

helyen tartotta kongresszusát, amelyen közreműködött a főispán, Békássy István is. Vasvármegye, 1911. május 21. 1.

- ¹⁷⁹Szana Sándor és Ruffy Pál három nap alatt at községben 200 gyerek elhelyezését ellenőrizték. Vasvármegye, 1913. május 30. 2. A helybéliek sokáig halálgyárnak nevezték a szombathelyi gyermekmenhelyt, mivel a halálozási arányszáma 45%-os volt, amit sikerült 22%-ra leszorítani. Vasvármegye, 1914. január 29. 6; Vasvármegye, 1911. március 24. 3.
- ¹⁸⁰Gyermekvédelem, 1904. 12. sz. december 6.
- ¹⁸¹Gyermekvédelem, 1908. június, melléklet. Domonkos János: A szombathelyi vakok intézetének története. Vasi Szemle, 1971. 2. sz. 268.
- ¹⁸²Gyermekvédelem, 1911. augusztus.
- ¹⁸³Az intézet az általuk készített áruk értékesítéséből jelentős haszonra tett szert, 1913-ig a 52 025,77 korona megtermelt áruból 42.052.06 koronát értékesítettek. Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 4-5. Az egyesület elnöke Ernuszt visszalépése után Székely Ferenc, majd 1921-től 1945-ig Nárai Szabó László lett. Domonkos 1971. 269.
- ¹⁸⁴Egyesült erővel, IV. évf. (1913) I-IV. ív, 83.
- ¹⁸⁵Gyarmati György: Március hatalma a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Budapest, 1998. 34.
- ¹⁸⁶A szellemi előkészítést és a népszerűsítést Éhen Gyula vállalta magára. A honi ipar támogatásáról cikket közölt. Honi iparunk érdeke. = Vasvármegye, 1907. október 20. 1, 3; Vasvármegye, 1907. november 12.
- ¹⁸⁷Vasvármegye, 1907. október 22; 1907. október 30. 1. A vasmegeyi szervezet mellett decemberben a szombathelyi csoport is létrejött, a vezetőség nagyjából ugyanazokból állt. Brenner Tóbiás a társadalmi szakosztályt, Herbst Gézáné az iparvédelmit, Radó Gyuláné a háziiparit vezette. Vasvármegye, 1907. december 9.
- ¹⁸⁸Vasvármegye, 1914. január 4. 11.
- ¹⁸⁹Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 6.
- ¹⁹⁰Vasvármegye, 1914. február 6. 6. 1911-ben Szombathelyen 532 tagja volt a pártnak két évvel később 568, a pártközpontba 280 koronát fizettek be. Vasvármegye, 1911. március 31. 6. Központjának a Rumi utcában lévő Munkásotthon

számított, itt működtették önképző egyesületüket is. Vasvármegye, 1911. szeptember 7. 5.

¹⁹¹ „Az egyház kebelében az összes szociális kérdések megoldhatók s a munkáskérdés is megoldható a keresztény szocializmussal, amely nem osztályharcot, hanem kölcsönös megértést, szeretetet hirdet amellet, hogy teljes energiával képviseli a munkásosztály minden jogos kívánságát.” – idézték Csernoch János gondolatait. Szombathelyi Kis Ujság, 1913. november 8. 1.

¹⁹² A munkásbiztosító pénztári választásokat a szocdemek nyerték meg. Vasvármegye, 1913. április 27. 1.

¹⁹³ „Több kocsi már elképzelni se lehet, mint amennyi végig robog most a városon ... Meglepő szépségű toaettek a hölgyeken. Kifogástalan plastromok az urakon.” – írta a nőegylet báljáról a Szombathely Ujság, 1913. január 11. 6.

¹⁹⁴ Idézi: Gyermekvédelem, 1911. november 13.

¹⁹⁵ Vasvármegye. 1911. április. 28. 2; 1911. április 2. 8.

¹⁹⁶ Vasvármegye, 1913. június 8. 1-2.

¹⁹⁷ Vasvármegye, 1913. június 8. 1-2. A konzervatívok is interkonfesszionális alapon tevékenykedtek. A klerikalizmus minden felekezetben felütötte a fejét, s ezt károsnak vélték. Vasvármegye, 1913. május 28. 1.

¹⁹⁸ Szombathelyen az 1890/91-es tanévben 760 iskolaköteles gyermek élt a városban húsz évvel később, az 1910/11-es tanévben már ennek háromszorosa, 2399 fő. Vasvármegye, 1913. január 28. 1-2.

¹⁹⁹ A helyi leánynevelés problémája szinte egyidős volt a polgári alkotmányosság visszaállításával, az 1870-es években német és francia nevelőnők gondoskodtak a városban a felmerülő igények kielégítéséről, de hamar megfogalmazódott az intézményes leányoktatás megteremtésének a szándéka. 1874-ben kezdődtek meg a tárgyalások, két évvel később 1874. október 16-án megindult a leány polgári iskolai képzés. A tényleges igényeket mutatta, hogy pár éven belül kicsi lett az épület, és újat kellett biztosítani. A város ezért megvásárolta a Lyceum épületét, de 1894-től itt helyezték el a beinduló női kereskedelmi tanfolyamot is, azaz a zsúfoltság lényegében nem csökkent. 1897-ben büszkén írtak arról, hogy az első magántanuló sikeresen teljesítette az év végi gimnáziumi vizsgákat, főleg „a tárgyak tárgyából” latinból. „Örömmel olvashattuk, hogy városunkban is már akadt egy diákkisasszony ki kedvet, hivatottságot érez magába a szellemi munkára.” A gondot elsősorban a leányképzés lassú átalakítása jelentette, mint

minden ez is vajúdott a korszakban. 1896-tól indult az első leánygimnázium az országban, tantervi reformot kellett volna véghez vinni (pl. élő idegen nyelvet oktatni), de ennek nagy ellenállása volt a tanárok és az oktatást irányítók körében is. Húsz év után kiderült a felsőbb leányiskola nem a legszerencsésebb megoldás. 1902-ben már felhívást tettek közzé magángimnázium és felsőbb leányiskola megteremtésére. „Arra pedig, hogy leányait felsőbb intézetekbe adja, városunknak nagy részben hivatalnokokból álló intelligens eleme a jelentékeny költségek miatt alig gondolhat.” – írták. A felsőbb iskola „típus” megbukott, a gimnáziumot kell létrehozni, mert így mehetnek a leányokat a felsőoktatásba is. A vizsgákat Kőszegen kívánták letenni. Hamar világos lett, hogy a kőszegi domonkos nővérek szombathelyi iskolája (népiskola, polgári) a gondokat csak enyhíti, de nem oldja meg. Részben felekezeti okok miatt, részben az iskola profilja miatt. Szó volt arról is, hogy tanítóképzőt is beindítanak, de ebből már nagy volt a kínálat és feleslegesnek tartották. A kereskedelmi leányiskola, pedig önmagában szerény lehetőséget adott, felsőbb leányiskola, vagy gimnázium szükségeltetett. Lásd: Deutsch Tivadar hozzászólását a városi közgyűlésen. VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve, 1904. október 3. 74/1904. sz. Magassy Annuska: Diák-kisasszonyok. = Vasvármegye, 1997. június 27. 3; Szombathelyi Ujság, 1902. február 2. 3-4; május 25. 3-4. A felsőbb leányiskola szerepéről lásd: Nagyné Szegvári 1969. 294. és a következő oldalak.

²⁰⁰ Vasvármegye, 1911. július 7. 4; 1911. december 30. 2. A Dunántúlon erős befolyással rendelkező megyei evangélikus vezetők szerették volna, ha tanítóképzőjük az internátussal Sopronból átkerül Kőszegre, de azt a város vezetése (anyagilag) nem támogatta mondván, már működik ott ilyen intézmény. Utóbb is elzárkóztak ilyen átalakítástól. Kőszeg és vidéke, 1903. március 29. 1; Vasvármegye, 1913. május 11. 12.

²⁰¹ Vasvármegye, 1911. augusztus 8. 1-2.

²⁰² Még 1904-ben erről volt szó, de ezt a túlképzésre való tekintettel elvetették. Ugyanakkor a sajtó képviselői gyakran ösztönözték a város vezetését, hogyha valahol egy állami finanszírozású intézetet (pl. Csurgón) be akartak csukni, ragadja meg az alkalmat, és jelentkezzen. Mégis csak egy presztízs intézménynek gondolták. VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyv 74/1904. sz. Vasvármegye, 1911. július 19. 2.

²⁰³ A korszakban erősen pejoratív jelentéstartalma volt a kasszírnő kifejezésnek, így megjegyzése botrányt okozott. Utóbb pontosította véleményét, s azt értette alatta, hogy pénztárosok lesznek a kisasszonyok.

²⁰⁴ Vasvármegye, 1912. február 28. 1.

- ²⁰⁵ GKI (Greisingerné Kerecsényi Ilona): Egy szó a leányiskolák ügyében Vasvármegye, 1912. március 3. 1.
- ²⁰⁶ Az ügyet Herbst Géza alispán vette kezébe, közben újra felmerült a felsőkereskedelmi tanfolyam három évre bővítése, valamint a tanítóképző és vele párhuzamosan egy háztartási tanfolyam beindítása is. Herbst vállalta, hogy a minisztériumoknál képviseli az ügyet, de a főcél továbbra is a felsőbb leányiskola felállítása maradt. A város 80000 koronás támogatást ígért, ha három éven belül Kőszegről áthozzák a leánygimnáziumot és az internátust. A hosszú kitérő után végül megbukott a dolog. Szombathelyi Ujság, 1902. február 2. 3-4; május 25. 3-4; Vasvármegye, 1912. február 29. 1; 1912. március 1. 2; 1912. március 10. 1; 1912. április 18. 2; 1912. augusztus 29. 2-3; szeptember 3. 3; Fehér Károly (szerk.) Szombathely 1777-1927. Jubiláris emlékalbum. Szombathely, 1927. 76.
- ²⁰⁷ Vasvármegye, 1914. március 4. 1.
- ²⁰⁸ M. K. M.: Anyák a leányoktatásért = Zsur-ujság, 1914. március 7. 3; Vasvármegye, 1914. március 6. 4.
- ²⁰⁹ Természetesen megdicsérte a város polgárságát, különösen tanulni vágyó fiatalságát, mivel egy új iskola megnyitása után pár évvel már túlszűfolt lesz az intézmény. Persze mindezt másként is lehetett volna interpretálni tudniillik, hogy tudatosan alultervezi az igényeket a város. Vasvármegye, 1914. március 8. 5.
- ²¹⁰ Vasvármegye, 1914. március 20. 1; március 21. 5; március 22. 8.
- ²¹¹ Müller Ede helyi vállalkozó szorgalmazta a városi közgyűlésen a leánygimnázium felállítását, amihez a többiek is gyorsan kapcsolódtak. Vasvármegye, 1914. április 3. 2; június 23. 3; Fehér 1927. 96; Horváth Krisztina: A szombathelyi Kanizsai Dorottya Gimnázium története (1917-1967). Vasi Szemle, 1967. 3. sz. 419.
- ²¹² 1906-ban Koppenhágában alakult meg a Nők Nemzetközi Választójogi Szövetsége (International Women Suffrage Alliance), amely a radikális feministákat tömörítette. A szervezettevékenységéről lásd: Nagyné Szegvári 2001. 71-72.
- ²¹³ Vasvármegye, 1912. április 24. 3; N. Szegvári 1981. 85-87.
- ²¹⁴ Mádai 1913. 175.
- ²¹⁵ Szikra: A jövő évi kongresszus. = Vasvármegye, 1912. július 21. 1.
- ²¹⁶ Szikra: A jövő évi kongresszus. = Vasvármegye, 1912. július 21. 1.
- ²¹⁷ Vasvármegye, 1912. november 10. 2.

- ²¹⁸ Vasvármegye, 1913. február 9. 1.
- ²¹⁹ Vasvármegye, 1913. június 18. 1; A Nő és a Társadalom, 1913. február, 39.
- ²²⁰ Vasvármegye, 1913. június 20. 2.
- ²²¹ Vasvármegye, 1913. június 29. 1.
- ²²² Hazai feminista irodalmunk meglehetősen elhanyagolt területe, azoknak a férfiaknak a bemutatása, akik nélkül a hazai feministák sem lehettek volna azok, amivé váltak. Szerepüket a kortársak is elismerték, nagyra tartották, s nekrológban tisztelettel emlékeztek meg tetteikről. (Márkus Dezső, Lukács György, Szászy-Schwartz Gusztáv, stb.) Ez azonban mégsem pótolja az említett hiányosságot, annál is inkább, mert a női egyesületeknek férfi tagjai is lehetettek. Dirner Gusztáv nevéhez kötődött 1910. március 29-én a Nők választójogának férfigájája megalakítása. Mádai 1913. 178; A Nő és a Társadalom 1913. 12. sz. 199.
- ²²³ Vasvármegye, 1911. október 26. 3-4.
- ²²⁴ Vasvármegye, 1911. október 18. 5.
- ²²⁵ A művet először 1908-ban mutatták be a fővárosi Urániában. Mádai 1913. 183; Vasvármegye, 1911. augusztus 22. 5.
- ²²⁶ Vasvármegye, 1912. április 14. 6.
- ²²⁷ Jánossy Gábor: A feminizmus Magyarországon. Szombathely, 1911.
- ²²⁸ A szerző arról írt, hogy már 1895. júliusában 18-án a Győri Naplóban közzé tett egy cikket e kérdésről.
- ²²⁹ A mitigálás lecsendesítést jelent. Jánossy 1911. 10.
- ²³⁰ Jánossy 1911. 66.
- ²³¹ Jánossy 1911. 8.
- ²³² Jánossy 1911. 16.
- ²³³ Jánossy 1911. 16.
- ²³⁴ Jánossy 1911. 69.
- ²³⁵ A 1877. évi XX. törvény a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szolt. Jánossy 1911. 57-59.

- 236 Jánossy 1911. 41- 42.
- 237 Jánossy 1911. 28.
- 238 Jánossy 1911. 143.
- 239 „Ha a nők szavazati joghoz jutnak, akkor talán megváltozik a világ, a közfelfogás...” Jánossy 1911. 10-11.
- 240 Jánossy 1911. 113, 105-109. Bár az utóbbiak Magyarországon nem alakítottak önálló pártot, vagy mozgalmat a keresztény-konzervatív eszme árnyékában, mint németországi elvbarátaik, befolyásuk mégis meghatározónak tűnt. Mivel a hagyományos férfi felsőbbrendűség toposzai mellett, új tudományos (biológiai, pszichológiai) érvekkel álltak elő. Elég, ha a jogászképzésben kulcsszerepet játszó Kmetty Károly és Concha Győző nézeteire utalnunk („az állam egy hímneműleg szervezett összesség”), vagy a minden kritika ellenére roppant népszerű, több kiadást megélt Otto Weininger könyvére. Máday 1913. 179; Társadalomtudomány, 1922. 3-4. sz.
- 241 „Megmaradok azon elmaradt, ősvi falusi állásponton, hogy a nemi felvilágosításra – úgy mint azt a modernek hirdetik – szükség nincsen... sőt elaltatható exotikus vágyakat szabadíthatjuk fel bennük, aminek következményei beláthatatlanok.” Jánossy 1911. 93-94. A kérdés elemzését lásd: Zimmermann, Susan: A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés” a XX. század elején. Eszmélet, 1999. nyár, 42. sz. 49-50.
- 242 Simándi Irén: A nők választójoga a századfordulótól 1938-ig Magyarországon. Múltunk, 1998. 1. sz. 97. valamint Acsády Judit: A magyarországi feminizmus a századadelőn. In Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. Debrecen, 1999. 305-306.
- 243 Szombathelyi Ujság, 1913. december 13. 1.
- 244 Szombathelyi Kis Ujság, 1913. szeptember 19. 1.
- 245 Örök aktualitások. = Szombathelyi Ujság, 1913. november 30. 3-4.
- 246 Örök aktualitások. = Szombathelyi Ujság, 1913. november 30. 3-4.
- 247 Örök aktualitások. = Szombathelyi Ujság, 1913. november 30. 3-4.
- 248 Örök aktualitások. = Szombathelyi Ujság, 1913. november 30. 3-4.
- 249 Szombathelyi Ujság, 1913. szeptember 27. 1.

- ²⁵⁰Idézték az amerikai Mrs. Kate Trimble Woolsey nyilatkozatát, hogy csak a mezőgazdaság oldhatja meg ezt a kérdést. Szombathelyi Ujság, 1913. július 25. 2-3.
- ²⁵¹Susan Zimmermann a magyar nőmozgalmakat két nagy táborra tagolta az egyiket integracionistának nevezte, míg a másikat individualista modernistáknak, az utóbbiakhoz sorolván a feminista egyesületet. Lásd: Zimmermann 1999. 49.
- ²⁵²Nők a jogi pályán. = Szombathelyi Ujság, 1913. szeptember 27. 1.
- ²⁵³(cl) A nőmozgalom feladatai. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 7. 3.
- ²⁵⁴Keresztény feminizmus. = Szombathelyi Ujság, 1913. szeptember 28. 3-4.
- ²⁵⁵A tévedések elkerülése végett sajtópolémikiában és sajtóperekben nincs hiány a városban, de ennek témája nem a feminizmus volt, pl. a Botár-Lingauer-per. Vasvármegye, 1914. február 10. 8.
- ²⁵⁶Egyesült erővel IV. évfolyam VII-X. ív, 98. Az év végi adatok szerint 93 szervezet volt a tagja a szövetségnek. Zimmermann 1997. 182.
- ²⁵⁷A nők parlamentje. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 10. 2.
- ²⁵⁸Vasvármegye, 1913. december 7. 1.
- ²⁵⁹Vasvármegye, 1913. december 7. 1.
- ²⁶⁰A hazai nőmozgalmakról és nőszervezetekről átfogó írást lásd: Zimmermann 1997. 171- 204; N. Szegvári 1981. 80-84; Nagyné Szegvári 2001. 71.
- ²⁶¹Vasvármegye, 1913. december 10. 1. — — —
- ²⁶²A Közlöny jellegéből következett, hogy az egyesületek saját tevékenységeinek beszámolóit, illetve a vezetőség hivatalos értesítései, dokumentumai jelentek meg benne, valamint petícióik és az arra adott miniszteriális válaszok. Kevés elemző írás látott napvilágot, és azok is inkább szakosztályi előkészítő anyagok voltak.
- ²⁶³Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének alapszabályai. Az idézet az 1911. november 19-én módosított alapszabályból való. VaML IV/40. 24. doboz 81. sz.
- ²⁶⁴Schwimmer Rózsa: A nőmozgalom alaptörekvése. Huszadik Század, 1910. 174.
- ²⁶⁵Békássy Istvánné megnyitó beszédét teljes egészében leköszölte az Egyesült erővel, IV. évfolyam VII-X. ív 117-118. Tartalmában idézi a Szombathelyi Ujság, 1913. december 10. 2.

- ²⁶⁶ Egyesült erővel, IV. évf. VII-X. ív, 107.
- ²⁶⁷ Az 1884-ben alakult Mária Dorothea Egyesület a tanítónőket tömörítette. Máday 1913. 159.
- ²⁶⁸ Poznan Jolán: Dolgozó nők érdekében. = Szombathelyi Ujság, 1914. március 8. 1.
- ²⁶⁹ A nők parlamentje. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 10. 2.
- ²⁷⁰ A program zsúfoltsága miatt a vezetés beszámolóját meg sem hallgatták, azt a hivatalos közlönyben tették közzé. A Tanácsba választott tagok is maradtak: özv. Heirich Károlyné, Krajner Margit, Gárdonyi Neumann Frigyesné, Sebestyenné Stetina Ilona, özv. Rudnay Józsefné. Az ICW állandó tagjai: Elek Pálné és Zipernovszky Károlyné lettek. A kivándorlási bizottságba Szemere Ilona, a választójogiba Schwimmer Róza, a közegészségügyibe dr. Steinberger Sarolta, a sajtóba Zempléni Gyuláné, a nevelésügyibe Sebestyenné Stetina Ilona került. Egyesült erővel, IV. évf. VII-X. ív, 98.
- ²⁷¹ Mensdorf Klotild a birodalmi külügyminiszter leánya 1867-ben született, az esküvőt 1897 februárjában tartották. A hölgy attól kezdve tanulta nagy szorgalommal a magyar irodalmat és nyelvet. Szombathelyi Ujság, 1897. február 7. 6.
- ²⁷² A beszédet teljes terjedelmében közölte az Egyesült erővel. IV. évf. VII-X. ív. 107-108.
- ²⁷³ A helyi sajtó is megírta, hogy a szombat esti előadók igazi női kérdésekkel foglalkoznak, de előadásuk a hivatalos program előtt hangzik el, érzékeltetve, hogy csak korlátozottan részei a kongresszusnak. Vasvármegye, 1913. november 27. 1-2.
- ²⁷⁴ Egyesült erővel, IV. évf. VII-X. ív 109.
- ²⁷⁵ 1913. évi törvéncikkek. Jegyzékkel ellátta: Dr. Térfi Gyula. Bp., 1914. 159.
- ²⁷⁶ 1913. évi törvéncikkek. Jegyzékkel ellátta: Dr. Térfi Gyula. Bp., 1914. 159.
- ²⁷⁷ A századeleje óta napirenden volt a női választójog bevezetése, igaz ezt első-sorban női közszereplők szorgalmazták. A férfi politikusok a követelésről akkor nyilatkoztak megértően, ha nem voltak hatalmi helyzetben (lásd: Justh Gyula pálfordulását). A nemzetközi trend is a hölgyeket igazolta, 1906 után szinte minden évben egy-egy ország kitarta a választóhelyiségeinek kapuját Éva leányai előtt. A nagy áttörés pillanata 1912-ben mutatkozott, de a fordulat sok baljós

elemmel bírt. Már önmagában is gyanús volt, hogy a női választójog kérdésével a kormány közeli erők álltak elő, érezhetően politikai taktikai elemről, szemfényvesztésről szólt a történet. A *Nő és a Társadalom*, 1913. február, 25-27; április, 83; Fazekas Sándor: A nők választójoga. Szabadgondolat. 1912. 297-298. Álláspontunk szerint a választójoggal kapcsolatos irodalmakban méltatlanul mellőzik a konzervatív lapok és szerzők cikkeit (nem egy esetben még a feministákét is), holott súlyuk és befolyásuk meghatározóbb volt, mint radikálisoké. Lásd: Simándi: A nők választójoga. Múltunk, 1998. 1. sz. 96-101; Horváth Ágnes 1995. 384-387.

²⁷⁸ Persze távol állt ettől az ideális helyzettől a magyar mozgalom, de hivatkoztak az új-zélandi példára, ahol a hölgyek elérték céljukat, szervezetük feloszlott, beolvadt a meglévőkhbe. Máday 1913. 188.

²⁷⁹ 1909. november 19-én alakították meg a női választójogi szakosztályt. Máday 1913. 181; Schwimmer Rózsa: A nőmozgalom alaptörekvése. Huszadik Század, 1910. 175; N. Szegvári 1981. 104.

²⁸⁰ Lásd: A *Nő és a Társadalom*, 1909. 27. E stratégia félreértése miatt nézeteltérés is kialakult napjaink feminista irodalmában. Ugyanis Horváth Ágnes: A nők első politikai mozgalma a XX. század elején című cikkében, (In *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XIX/1. Tanulmányok a társadalomelmélet köréből*. Eger, 1989. 147-161.) a választójogért való küzdelmet hangsúlyozta. Míg Acsády Judit előadásában véletlenszerű példákat hozva támadja azt az egyszerű képletet, miszerint a Feministák Egyesületének munkája a választójogi harcban merült volna ki. (Acsády 1999. 301-304.) A vidéki szervezetek munkáját vizsgálva önmagában nevetséges lenne az az állítás, hogy a FE és a NOE csak ezzel foglalkozott volna, erre a vidékieknek se cselekvési tere, se bázisa nem volt.

²⁸¹ Vasmegyei Ujság, 1913. december 9. 2.

²⁸² Vasvármegye, 1913. december 10. 3.

²⁸³ Vasvármegye, 1913. december 10. 3..

²⁸⁴ Jankovics válasza 1914. március 7-én. Lásd: Egyesült erővel, IV. évf. VII-X. ív, 41.

²⁸⁵ Elég arra utalnunk, hogy a radikálisok lapjában megjelent részletes elemzés sem tért ki erre az összefüggésre. Lásd: Zigány Zoltán: A Tisza-féle általános választójog. Huszadik század. 1914. 52-75.

²⁸⁶ A nőkongresszus vendégei. = Vasvármegye, 1913. december 7. 7-8.

- ²⁸⁷ A Nő és a Társadalom, 1913, október, 190. Később külön is foglalkoztak a tervezet 29-es paragrafusával, amelyben „a feleség köteles a közös háztartásban házi munkáját elvégezni, férjét keresetében közremunkálkodással támogatni, sőt köteles önállóan is keresni, amennyiben mindezt életviszonyaik úgy hozzák magukkal.” Lásd: A Nő, 1914. 1. sz. 1; Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1914. május, 386.
- ²⁸⁸ A magyar jogban három nagy jelentőségű jogintézmény női kiváltságnak indult, de utóbb a férfiakra is kiterjesztették őket. A hitbér, a jegyajándék és a hitvesi öröklés. Máday 1913. 132; A Nő, 1914. 1. sz. 14.
- ²⁸⁹ A nőkongresszus vendégei. = Vasvármegye, 1913. december 7. 7-8.
- ²⁹⁰ H. I.: Törvénytelen gyerek. Gyermekvédelem, 1904. február 1.
- ²⁹¹ Egyesült erővel, IV. évf. VII-X. ív, 102-103; Ferenczy: Társadalmi problémák. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1911. 2. sz. 112.
- ²⁹² Vasvármegye, 1913. december 10. 3.
- ²⁹³ Egyesült erővel, IV. évf. VII-X. ív, 42. A tanácskozás után több hír is napvilágot látott e téren. Pl. az eperjesi jogakadémia bejelentette, hogy fogad női hallgatókat, miként a gödöllői kertészet is így nyilatkozott. A miniszeri megjegyzések azonban elutasítóak voltak. 150-151.
- ²⁹⁴ Vasmegeyei Ujság, 1913. december 15. 1.
- ²⁹⁵ Egyesült erővel, IV. évf. VII-X. ív, 108.
- ²⁹⁶ Az már csak a rosszmájúságot mutatta, hogy sokan úgy látták, hogy e harcos jelenet főszereplői azon hölgyek közül kerültek ki, akik úgy mond, nem a szép nem igazi reklámhordozói voltak. Vasvármegye, 1913. december 10. 4.
- ²⁹⁷ Vasvármegye, 1913. december 10. 3. Apponyi Albert kultuszminiszter rendeletére tartották 1907-től a békenapokat május 18-án az első Hágai békekonferencia emlékére. A hazai békemozgalom vezére Zipernovszky Károly egyetemi tanár, akinek felesége a nőmozgalmon belül látta el ugyanezt a feladatot. Székely Gábor: Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története. Budapest, 1998. 44.
- ²⁹⁸ E mindig kényesnek ítélt kérdésről lásd: Zimmermann 1999. 49-66.
- ²⁹⁹ Az abolícionista nem annyira a prostitúció megszüntetésére törekedtek, hanem inkább a hatósági és szabályozott kontroll eltörlésére. A rendszert a rabszolgáltatáshoz hasonlították, amey emberkereskedelemre épül. Az utóbbiak magát a

prostitúció gyakorlatát is tiltották és totális harcot és büntetést ígértek. Fehér Lenke: Prostitúció – prostitúcióra kényszerítés – nőkereskedelem. Idézi: Replika, 21-22. sz. 1996. május, 10-11.

- ³⁰⁰Zimmermann, Susan: Nemiség, tisztesség és szegénység. A nőkkel és a prostitúcióval kapcsolatos vita és politika Bécsben és Budapesten a századfordulón, Rubicon, 1998. 6. sz. 44-47. Az abolúciós törekvések hiányosságaira és ellentmondásaira Zimmermann hívta fel a figyelmet. Lásd: Zimmermann 1999. 55-66.
- ³⁰¹1913-ban e témakörben már az V. nemzetközi kongresszust tartották, ahol többek között a hatékonyabb fellépés érdekében női rendőrök alkalmazását szorgalmazták. A Nő és a Társadalom, 1913. október, 169.
- ³⁰²Ők a 6611008/1907-es rendeletről szóltak. A Budapest Székesfőváros szabályrendeletét a prostitúcióról közli, igaz ott az 1909-est. A 42.§ rögzítette ezt az elosztási arányt. Replika, 21-22. sz. 1996. május, 69.
- ³⁰³Egyesült erővel, V. évf. 1-2. ív, 40.
- ³⁰⁴Akciójukról részletesen beszámoltak az Egyesült erővel, IV. évf. I-IV. ív, 41-42.
- ³⁰⁵Suttognak a nőkongresszuson. = Zsur-ujság, 1913. 1. évf. 2. sz. 2.
- ³⁰⁶Vasmegyei Ujság, 1914. június 2. 1. A kérdésről lásd: Varga Nóra: „A buja életnek gyakorlásából származni szokott veszedelmes nyavalák” Szombathelyen a századfordulón. Előadások Vas megye történetéről III. Szombathely, 2000. (Vas megyei levéltári füzetek 9.) 284-290.
- ³⁰⁷Szombathelyi Ujság, 1913, szeptember 14. 4-5.
- ³⁰⁸Ott Külön helyiségeket alakítottak ki a gyári szoptató munkásnők számára. Vasvármegye, 1913. december 10.
- ³⁰⁹A századforduló cselédkérdésének sokoldalú megközelítését villantja fel: Gyáni Gábor: A cselédkép változatai a századforduló diskurzusában. In Nagy Beáta és S. Sárdi Margit (szerk.): Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Debrecen, 1997. 227-233; Vasmegyei Hírlap, 1913. december 11. 3-4.
- ³¹⁰Vasmegyei Ujság, 1914. szeptember 1.
- ³¹¹Zsur-ujság, 1913. december 13. 2; Gyáni Gábor: Család, háztartás és városi cselédség. Budapest, 1983. 149.

- ³¹²A nőkongresszus vendégei. = Vasvármegye, 1913. december 7. 7-8.
- ³¹³Az előadás címe: Hogyan neveljük a leányokat, hogy a szociális kérdések iránt érdeklődjenek. A modern leánytípusok több variációját tárta fel, illetve mutatta be dr. Radványi Kálmán: A modern leánytípusról. Nagyasszonyok, 1914. március 1. 200-203; Ferenczy: Társadalmi problémák. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1911. 2. sz. 112.
- ³¹⁴A tévhittel ellentétben a nőszervezetek mindig rendelkezettek férfitagokkal. Sőt, a MNSz alapszabálya még azt is megengedte, hogy „vegyes” szervezetek is részt vehessenek munkájukban, csak a kongresszuson nőknek kellett képviselni az egyesületet. MNSz alapszabályai V. pont. Sch. R. Feministák Egyesülete, Huszadik Század, 1905. 77.
- ³¹⁵1909-től indult be a Társadalmi Múzeum Értesítője, a szociális munkába tevékenykedők számára sok használható írást közölt. Pik 2001. 79.
- ³¹⁶Az előadás teljes szövege elolvasható az Egyesült erővel, V. évf. I-II. ív. 42. A vándorkosár azt jelentette, hogy babakelengyét és felszerelést kaptak a kismamák, miután a gyermek kinőtte a csecsemőkort, a kitisztított és kijavított felszerelés továbbvándorol az újabb igénylőkhöz, így jelentősen csökkenthetők a kelengye költségek.
- ³¹⁷Szombathelyi Ujság, 1913. szeptember 28. 3.
- ³¹⁸A nők parlamentje. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 10. 3.
- ³¹⁹Máday 1913. 180.
- ³²⁰Egyesült erővel, IV. VII-X. ív, 114; Szombathelyi Ujság, 1913. december 10. 4. Hasonló gondolatok olvashatók a szerzőtől: A Nő, 1914. 4. sz. 20.
- ³²¹A Nő, 1914. 1. sz. 8; 2. sz. 3.
- ³²²A Nő, 1914. 5. sz. 100-101.
- ³²³Három hölgy képviselte az egyesületet: kemesmihályfai Deutsch Antalné, nagysármosi Szirmai Oszkárné, és szili Stein Manóné. „Ottani tapasztalatokról elragadtatással nyilatkoztak. Az elhangzott előadások magas színvonalát, a tárgyalt kérdések fontosságát az egész mozgalom jelentőségét élénken ecsetelték... Különös szeretettel emlékszik meg Szirmai Oszkárné szerepléséről, aki a hozzászólások során a Nőegylet álláspontját nagy hévvel, remek szónoki készséggel – és igen hatásosan fejtette ki. ... nagyon tanulságosnak, érdekesnek és fontosnak találták

az üléseket lefolyását, honnan a legjobb benyomásokat hozták magukkal és közönetüket fejezték ki a Nőegyletnek..." Gerő Katalin: A szeretet munkásai. A Pesti Izraelita Nőegylet története. 1866-1936. 283-284. Nem sokkal később 1914 márciusában Sopronban is létrejött a Nőtisztviselők Egyesülete. A Nő, 1914. 4. sz. 85.

- ³²⁴Baáry Elemérné (Mayer Gyuláné): A nő. A jelzett írás a Fővárosi levelek sorozatban jelent meg. Szombathelyi Ujság, 1913. december 17. 3.
- ³²⁵Nőkongresszus Szombathelyen. = Szombathelyi Kis Újság, 1913. december 10. 1-2.
- ³²⁶fs (Finta Sándor): A társadalom igazi orvosai. = Szombathelyi Ujság, 1913. december 10. 1.
- ³²⁷Nőkongresszus Szombathelyen. = Szombathelyi Kis Újság, 1913. december 10. 1-2.
- ³²⁸Nőkongresszus Szombathelyen. = Szombathelyi Kis Újság, 1913. december 10. 1-2.
- ³²⁹Nőkongresszus Szombathelyen. = Szombathelyi Kis Újság, 1913. december 10. 1-2.
- ³³⁰Vasvármegye, 1913. december 10. 1.
- ³³¹A nők jogaiért. = Vas megyei Hírlap, 1913. december 11. 3-4. Egy feminista asszony feminista férje: Levél a kongresszus hatása alatt. = Zsur-újság, 1913. december 13. 2-3.
- ³³²Vasvármegye, 1913. december 10. 1.
- ³³³Vasvármegye, 1914. március 8. 7; A Nő, 1914. 8. sz. 167-168.
- ³³⁴Amiről nem volt szó. = Vasvármegye, 1913. december 13. 2-3.
- ³³⁵Vasvármegye, 1913. november 30. 4-5.

